

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İktisat Anabilim Dalı

Doktora Tezi

**TÜRKİYE’DE UYGULANAN İKTİSAT POLİTİKALARI
ÇERÇEVESİNDE DİYARBAKIR EKONOMİSİ: (2000-2018)**

Mahir TAŞ
14921309

Danışman
Doç. Dr. Mehmet Halis ÖZER

Diyarbakır 2019

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisat Anabilim Dalı

Doktora Tezi

**TÜRKİYE’DE UYGULANAN İKTİSAT POLİTİKALARI
ÇERÇEVESİNDE DİYARBAKIR EKONOMİSİ: (2000-2018)**

Mahir TAŞ
14921309

Danışman
Doç. Dr. Mehmet Halis ÖZER

Diyarbakır 2019

TAAHHÜTNAME
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Türkiye’de Uygulanan İktisat Politikaları Çerçevesinde Diyarbakır Ekonomisi: (2000-2018)” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

16/12/2019

Mahir TAŞ

T.C
DİCLE UNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
DİYARBAKIR

Mahir Taş tarafından yapılan “Türkiye’de Uygulanan İktisat Politikaları Çerçevesinde Diyarbakır Ekonomisi: (2000-2018)” konulu bu çalışma, jürimiz tarafından İktisat Anabilim Dalında DOKTORA tezi olarak kabul edilmiştir

Jüri Üyesinin

Ünvanı Adı Soyadı

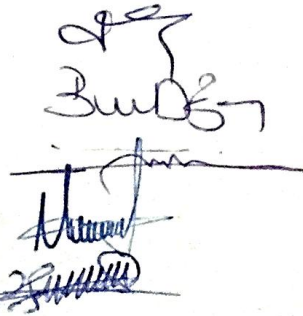
Başkan Prof.Dr.İsmail Şiriner

Üye : Prof.Dr.Bahar Burtan Doğan

Üye : Doç.Dr.Mehmet Halis Özer

Üye : Doç.Dr.Fethiye Müge Sakar

Üye : Dr.Öğr.Üyesi Hamza Şimşek

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 16/12/2019

Yukarıdaki bilgilerin doğruluğunu onaylarım.

.../...../20

Prof. Dr. Nazım HASIRCI

ENSTİTÜ MÜDÜR V.

(MÜHÜR)

ÖN SÖZ

Bazen bir kentte yaşamak o kenti tanımaya yetmeyebilir. Yıllarca bir kentte yaşamınıza rağmen, o kentin bazı semtlerinde dolanıp durmuş ve kendi sistematik yaşamınızın dışına çıkamamışsanız, muhtemelen yaşadığınız kentle ilgili önemli ayrıntıları da kaçırmışsınızdır.

Bu yaşamsal gerçeklikle yaptığım literatür çalışmalarım; yıllarca yaşadığımız kentimizin ekonomik niteliğinin ortaya konulma ihtiyacı olduğunu göstermiş ve beni tarihsel çerçevede bu konuda çalışmaya itmiştir. Konu hakkında engin bilgileri ve çalışmaları ile sadece danışmanlığımı yaptığı süre içerisinde değil, doktora öğrenciliğimin tüm evresinde yoğun desteği ve yardımları ile beni yönlendiren danışman hocam sayın Doç.Dr. Mehmet Halis ÖZER hocama sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca tez konumu belirlememe mutlak etkisi olması nedeniyle sayın hocam Prof.Dr. Bahar BURTAN DOĞAN'a, tez izleme komitesi üyesi ve tezimin tamamlanabilmesine sunduğu eşsiz katkıları nedeniyle çok değerli hocam sayın Dr.Öğr.Üyesi Hamza ŞİMŞEK'e şükranlarımı sunuyorum.

Yaşamıma ufak bir dokunuşu ile geleceğimi şekillendirerek akademik yaşama yönelmeme katkı sunan, yol gösteren, sevgili hocam Tülay CEYLAN'ı asla unutmamak üzere, sevgi, minnet ve rahmet ile anıyorum.

Yaşamlarımızı birleştirdiğimizden bu yana her konuda, inancı ve güveni ile yoğrulmuş sonsuz desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen, yaşam arkadaşım, eşim Seyhan TAŞ'a ve oğlum Azem ile kızım Arven'e daha iyi bir gelecek ümidiyle şükranlarımı ve minnetlerimi sunuyorum.

Mahir Taş

Diyarbakır 2019

ÖZET

Son dönemlerde Anadolu kentlerinin sosyo-ekonomik ve demografik durumu üzerine yapılan çalışmalar hız kazanmıştır. Diyarbakır üzerine çalışma isteği, tarih boyunca birçok medeniyetin hüküm sürmüş olduğu böyle bir kente ilişkin iktisadi ve sosyal açıdan geniş bir araştırmanın olmamasından kaynaklanmıştır.

Etrafı surlarla çevrili ve çok eski bir geçmişe sahip olan Diyarbakır şehrinin kurulmuş olduğu yeri değişmemiştir. Bu özellik onu ender şehirlerden birisi haline getirmektedir.

Diyarbakır, anayollar üzerinde bulunması ve zengin kaynaklara sahip olması nedeniyle iktisadi bir güç olma durumunu devamlı olarak korumuştur. Akdeniz ve Asya'nın zengin ülkeleri arasında meydana gelen ticari faaliyetlerde geçiş güzergâhında bulunması nedeniyle buradan çok sayıda kervan, dolayısıyla da çeşitli mallar geçmekteydi. Buradan gelip-geçen tüccarların barınabileceği çok sayıda han bulunmaktaydı. Şehir içerisindeki alışveriş merkezleri olan çarşı ve pazarlar, aynı zamanda şehrin ekonomik canlılığının da bir göstergesiydiler. XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır'dan geçen seyyahlar, şehirdeki pazarlarda her türlü mal bulmanın mümkün olduğunu ve şehirde oldukça canlı bir iktisadi faaliyetin meydana geldiğini ifade etmektedirler.

Küreselleşme olgusunun doğal sonucu olarak ulusların ekonomileri, dünya ekonomi ve siyaset politikalarından bağımsız şekillenememektedir. Çalışmamızın ilk bölümünde Türkiye ekonomisi, dünya ekonomi ve siyaset politikaları karakterini taşıyan dönemler itibariyle incelenmiştir. İkinci bölümde ise Diyarbakır'ın sosyo-ekonomik yapısının tespiti yapılmaktadır. Bu anlamda, ilin demografik yapısı, işgücü yapısı, yoğun göç hareketlerinin ekonomik etkileri gibi etmenler irdelenmiştir. Cumhuriyet dönemi Diyarbakır ekonomisi, sektörel açıdan, özel sektör ve kamu

yatırımları açısından ve son olarak dış ticaret bakımından incelenmiştir. Çalışmanın son bölümünde ise; yerelde il ekonomisinin bu etkileşimin neresinde olduğu, aynı paralelde mi olduğu yoksa bağımsız bir ekonomik kimliğe mi büründüğünü; sosyal, ekonomik, demografik, sağlık, turizm ve eğitime dair değişkenler üzerinden yapılan ekonometrik analiz ile ortaya koyarak özgün bir çalışma gerçekleştirdik.

Anahtar Sözcükler

İktisat Politikası, Kalkınma, Liberal Ekonomi, Devletçilik, Sivil Toplum Kuruluşları, Ekonomik Kriz, Diyarbakır Ekonomisi.

ABSTRACT

Recently, studies on the socio-economic and demographic situation of Anatolian cities have accelerated. Lack of extensive economic and social researches on such a city that has been governed by many civilizations reveals a desire to research on Diyarbakir.

Diyarbakir is surrounded by city walls and has a long historical background, yet its original site of establishment has never been changed. That is what makes it unique and rare.

Diyarbakır has consistently maintained its position as an economic power because it is located on highways and has rich resources. Since it was on the transit route for commercial activities between the rich countries of the Mediterranean and Asia, a large number of caravans and therefore various goods were passing through. That's why there were lots of khans and caravansaries that merchants could take shelter in. The shopping malls and bazaars in the city were also an indicator of the city's economic vitality. Travelers traveling through Diyarbakır in the first half of the 19th century stated that it was possible to find all kinds of goods in the markets in the city and that there was a very lively economic activity in the city.

As a natural consequence of the phenomenon of globalization, nations' economies cannot be shaped independently from world economic and political policies. Turkish economy has been analyzed in parallel to the characteristic periods of world economy and politics in the first chapter of that study. At the second chapter, it is established Diyarbakir's socio-economic structure. In this sense, factors such as demographic structure of the province, labor force structure and economic effects of intensive migration movements were examined. The economy of city at Republic period has been studied with three perspectives, sectorial, private-public investments and finally external trade. In the last part of the study; where the local

provincial economy is located in this interaction, whether it is in parallel or whether it has an independent economic identity; we conducted an original study by using econometric analysis based on variables related to social, economic, demographic, health, tourism and education.

Keywords

Economic politics, Development, Liberal Economy, Statism, Non-governmental Organizations, Economic Crises, Diyarbakır's Economy.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
ÖN SÖZ.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	VI
TABLO LİSTESİ	XI
ŞEKİL LİSTESİ.....	XIII
KISALTMALAR	XIV
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE DÖNEMLER İTİBARIYLA UYGULANAN İKTİSAT POLİTİKALARI.....	4
1.1. 1960 ÖNCESİ TÜRKİYE’DE UYGULANAN İKTİSAT POLİTİKALARI	4
1.1.1. Osmanlı Devletinden Kalan Miras	4
1.1.2. 1923-1938 Dönemi	5
1.1.2.1. 1923 Kuruluş Yılları ve 1929 Ekonomik Buhranı	10
1.1.2.2. 1930-1938 Dönemi (Devletçilik Yılları).....	12
1.1.3. 1939-1950 Dönemi (Savaş Dönemi)	17
1.1.4. 1950-1960 Dönemi (Menderes Dönemi).....	21
1.2. 1960-1980 ARASI UYGULANAN İKTİSAT POLİTİKALARI.....	24
1.2.1. Planlı Ekonominin Gerekçeleri ve Planlı Ekonomiye Geçiş	25
1.2.2. 1962-1980 Arası Dönemi İktisat Politikaları (İthal İkameci Dönem)	26
1.3. TÜRKİYE’DE 1980 NEOLİBERAL DÖNÜŞÜM SONRASI UYGULANAN İKTİSAT POLİTİKALARI	32
1.3.1. 24 Ocak 1980 İstikrar Kararları ve Küreselleşme	37
1.3.2. 1980-1982 Geçiş Dönemi	39
1.3.3. 1983-1989 Liberal Ekonomi ve İhracata Dayalı Politika	40

1.4. 1990 VE 2000 ARASI UYGULANAN İKTİSAT POLİTİKALARI	42
1.4.1. 1990'lı Yıllar ve Serbest Sermaye Akımları.....	42
1.4.2. 1994 Ekonomik Krizi ve 2000 Arası İktisat Politikaları	44
1.5. 2000'Lİ YILLARIN DEĞERLENDİRMESİ	47
1.5.1. 2000-2001 Krizi ve Türkiye'ye Etkileri	50
1.5.2. 2008 Krizi ve Türkiye'ye Etkileri.....	51
1.5.3. Günümüz İktisat Politikası Tespiti	53

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYETTEN GÜNÜMÜZE DİYARBAKIR'DA İKTİSADİ GELİŞME

2.1. DİYARBAKIR'DA NÜFUS VE İSTİHDAM YAPISI.....	56
2.1.1. Nüfus Yapısı	57
2.1.2. Nüfusun İşgücü Yapısı.....	58
2.1.3. İstihdamın Sektörel Dağılımı.....	59
2.1.4. Yoğun Göç Hareketlerinin İktisadi Etkileri.....	60
2.2. DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNDE İKTİSADİ DURUM	62
2.2.1. Diyarbakır'ın Ticari Önemi	62
2.2.2. Osmanlı'dan Kalan İktisadi Miras	63
2.2.2.1. Esnaf Grupları	63
2.2.2.2. Üretim ve Ticaret	64
2.2.3. Diyarbakır'da Tarım Sektörü.....	64
2.2.3.1. Bitkisel Üretim	65
2.2.3.2. Hayvancılık Sektörü.....	67
2.2.4. Diyarbakır'da Sanayi Sektörü.....	68
2.2.4.1. Madencilik.....	68
2.2.4.2. Tekstil Sanayi.....	69
2.2.4.3. Gıda Sanayi	70
2.2.4.4. Organize Sanayi Bölgeleri (OSB).....	70
2.2.4.5. Küçük Sanayi Siteleri (KSS).....	71
2.2.5. Diyarbakır'da Hizmet Sektörü.....	72
2.2.5.1. Turizm	72
2.2.5.2. İnşaat	74
2.2.5.3. Finans	74

2.2.5.4. Ticaret	75
2.2.5.5. Sağlık	76
2.2.5.6. Kültür	76
2.2.5.7. Eğitim	77
2.2.5.8. Ulaştırma	78
2.3. DİYARBAKIR'DA İKTİSADİ YATIRIMLAR.....	79
2.3.1. Kamu Yatırımları	79
2.3.1.1. İmalat Sanayinde Faaliyet Gösteren Kamu İktisadi Teşebbüsleri	80
2.3.1.2. Sümerbank Halı Fabrikası	81
2.3.1.3. Sümerbank İplik Fabrikası	82
2.3.1.4. Tekel Fabrikaları	83
2.3.1.5. Ergani Maden İşletmeleri	83
2.3.1.6. Ergani Çimento Fabrikası	84
2.3.2. Özel Sektör Yatırımları	85
2.3.2.1. Özel Sektör Yatırım Teşvikleri	85
2.3.2.1.1. Diyarbakır ve Çevresinde Kullanılan Yatırım Teşviklerinin Sektörel Dağılımı	85
2.3.2.1.2. Teşvik Belgeli Yatırımların Ülke Geneli ve Diyarbakır İli Karşılaştırılması	86
2.3.2.1.3. Verilen Teşviklerin İktisadi Gelişme Üzerindeki Etkileri	87
2.4. DİYARBAKIR'IN DIŞ TİCARET YAPISI.....	88
2.4.1. İhracat Yapısı	89
2.4.2. İthalat Yapısı	90
2.5. İKTİSADİ ORGANİZASYONLARIN ŞEKİLLENMESİNDE SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI	91
2.5.1. Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası	92
2.5.2. Diyarbakır Ticaret Borsası	92
2.5.3. İş Adamları Dernekleri	93
2.5.3.1. Diyarbakır Sanayici İşadamları Derneği (DİSİAD)	94
2.5.3.2. Güneydoğu Sanayici İşadamları Derneği (GÜNSİAD)	95
2.5.3.3. Diyarbakır Müstakil İşadamları Derneği (MÜSİAD)	97
2.5.4. Diyarbakır Esnaf ve Sanatkarlar Odası (DESOB)	97

2.5.5. İhracatçılar Birliği.....	98
2.5.6. Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme Birimi (KOSGEB).....	99
2.5.7. Diyarbakır Girişimci Destekleme Merkezi (GAP GİDEM).....	101
2.5.8. Karacadağ Kalkınma Ajansı	101

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

2000-2018 YILLARINDA TÜRKİYE EKONOMİSİ VE DİYARBAKIR EKONOMİSİNİN EKONOMİK GELİŞMİŞLİK VERİLERİ ÜZERİNE EKONOMETRİK ANALİZİ

3.1. TÜRKİYE VE DİYARBAKIR İLİNİN GSYİH DEĞERLERİ.....	105
3.2. TÜRKİYE GENELİ VE DİYARBAKIR İLİ KARŞILAŞTIRMASI ÜZERİNE EKONOMETRİK ANALİZ.....	106
3.2.1. Araştırmada Kullanılan Veriler	107
3.2.2. Araştırmanın Yöntemi	108
3.2.2.1. Temel Bileşenler Analizi.....	109
3.2.2.2. Korelasyon Analizi.....	110
3.2.2.3. Durağanlık Analizi – ADF Testi	111
3.2.2.4. En Küçük Kareler Yöntemi.....	112
3.2.3. Araştırmada Elde Edilen Bulgular	114
3.2.3.1. Temel Bileşenler Analizi Sonuçları	114
3.2.3.2. Korelasyon Analizi Sonuçları	118
3.2.3.3. Birim Kök Testi Analiz Sonuçları	120
3.2.3.4. Regresyon Analiz Sonuçları.....	121
3.3. TÜRKİYE GENELİ VE DİYARBAKIR İLİNİN GRAFİKSEL OLARAK KARŞILAŞTIRMASI	123
3.3.1. Büyüme Hızı	123
3.3.2. Kişi Başına Milli Gelir.....	124
3.3.3. Dış Ticaret Verileri (İhracat ve İthalat)	125
3.3.4. İşgücü.....	127
3.3.5. Enflasyon	129
3.3.6. Kamu Yatırımları.....	130
3.3.7. Bankalar İle ilgili Veriler.....	132

3.3.8. Nüfus.....	134
3.3.9. Eğitim.....	135
3.3.10. Turizm.....	137
3.3.11. Sağlık	139
SONUÇ.....	143
KAYNAKÇA	148
EKLER.....	156

TABLO LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1.1: 1924-1938 Döneminde Büyüme Hızları (%).....	6
Tablo 1.2: Türkiye'nin 1928-1931 Dönemdeki Dış Ticaret Değerleri	11
Tablo 1.3: Türkiye'nin 1928-1931 Dönemdeki Dış Ticaret Miktarları	12
Tablo 1.4: 1939-1950 Döneminde Büyüme Hızları (%).....	18
Tablo 1.5: 1950-1960 Döneminde Büyüme Hızları (%).....	22
Tablo 1.6: 1980-1990 Yılları Arasındaki Türkiye'nin Dış Ticaret (Milyon \$).....	41
Tablo 1.7: 2008 Küresel Kriz ve Temel Ekonomik Göstergelere Etkisi (2007-2010)	53
Tablo 1.8: 10. Ve 11. Beş Yıllık Kalkınma Planlarının Karşılaştırılması	54
Tablo 2.1: Diyarbakır Nüfusu (2007-2018)	57
Tablo 2.2: Diyarbakır İlinin Nüfus Artış Hızı ve Yoğunluğu (2008-2018).....	57
Tablo 2.3: Diyarbakır İli Ana İşgücü Göstergeleri (%)	58
Tablo 2.4: Diyarbakır Göç Hareketleri	60
Tablo 2.5: Tarım Alanı Kullanımları (Hektar).....	65
Tablo 2.6: Diyarbakır'da Tahılların Üretim Miktarı (Ton/1909-1914)	66
Tablo 2.7: Diyarbakır'da Sınai Bitkiler Üretimi (Kilo/1927)	66
Tablo 2.8: Diyarbakır'da Hayvancılık ile İlgili Rakamlar (1927)	67
Tablo 2.9: Canlı Hayvan Sayısı (Bin TL)	67
Tablo 2.10: Diyarbakır İlindeki Organize Sanayi Bölgeleri, 2012	71
Tablo 2.11: Diyarbakır'da KSS'ler (2013)	72
Tablo 2.12: Kullanma Amacına Göre Yapılan Yapı Kullanma İzin Belgeli Binalar (2017).....	74
Tablo 2.13: Kullanma Amacına Göre Yapı Kullanma İzin Belgeli Binalar (2017) ..	74
Tablo 2.14: Diyarbakır İline Ait Finansal Göstergeler	75
Tablo 2.15: Diyarbakır İli Sağlık İstatistikleri (2017)	76
Tablo 2.16: Eğitim Seviyesine Göre Okul, Öğretmen ve Öğrenci Sayıları	78
Tablo 2.17: Havalimanı Yolcu Trafığı (Gelen-Giden)	79
Tablo 2.18: Diyarbakır İlindeki Kamu Yatırımları (Bin TL).....	79
Tablo 2.19: Sümerbank Hali Fabrikasının Üretim Kapasitesi (1990-1994)	82
Tablo 2.20: Sümerbank İplik Fabrikasının İhracat Miktarları (Ton)	83
Tablo 2.21: Sektörel Bazda Yatırım Teşvik Belgesi İstatistikleri.....	86
Tablo 2.22: Diyarbakır İli Yatırım Teşvik Belgesi Sayıları.....	86
Tablo 2.23: Diyarbakır'da Sabit Yatırım Tutarı ve İstihdam İstatistikleri	87
Tablo 2.24: Diyarbakır İli Dış Ticaret İstatistikleri	90
Tablo 3.1: Türkiye ve Diyarbakır İlinin GSYİH Değerleri.....	106
Tablo 3.2: Analizde Kullanılan Makroekonomik Veriler	107
Tablo 3.3: Diyarbakır İli Temel Bileşenlerin Varyansları ve Açıklama Oranları....	114
Tablo 3.4: Diyarbakır İli Temel Bileşen Matrisi.....	115
Tablo 3.5: Türkiye Geneli Temel Bileşenlerin Varyansları ve Açıklama Oranları .	116

Tablo 3.6: Türkiye Temel Bileşen Matrisi	117
Tablo 3.7: Diyarbakır İli Korelasyon Sonuçları.....	118
Tablo 3.8: Türkiye Geneli Korelasyon Sonuçları	119
Tablo 3.9: Diyarbakır İli için Birinci Dereceden Farklar İçin ADF Birim Kök Test Sonuçları	120
Tablo 3.10: Türkiye için Birinci Dereceden Farklar İçin ADF Birim Kök Test Sonuçları	120
Tablo 3.11: Diyarbakır İli için Model Sonuçları.....	121
Tablo 3.12: Türkiye için Model Sonuçları.....	122

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa No.

Şekil 2.1: Sektörlere Göre Ortalama Çalışan Sayıları.....	60
Şekil 2.2: Diyarbakır İli Net Göç Hızı Kişi Sayısı.....	61
Şekil 2.3: Diyarbakır İlinin Maden Haritası.....	69
Şekil 2.4: Turizm İşletme Belgeli Konaklama Tesislerindeki Turist Sayısı.....	73
Şekil 2.5: Kolej Ve Fakülteden Mezun Olan Öğrenci Sayısı.....	77
Şekil 2.6: Yıllara Göre Türkiye ve Diyarbakır'da İhracat (\$).....	89
Şekil 2.7: Yıllara Göre Türkiye ve Diyarbakır'da İthalat (\$).....	91
Şekil 2.8: 1930 Tarihli Kanun Hükmünde Kararname	93
Şekil 2.9: KOSGEB Uygulamalı Girişimcilik Eğitimi Almış Kişilerin Cinsiyete Göre Dağılımı	100
Şekil 2.10: KOSGEB Uygulamalı Girişimcilik Eğitimi Almış ve İşini Kuranlar ...	100
Şekil 3.1: Büyüme Hızı (%).....	123
Şekil 3.2: Kişi Başına Milli Gelir (\$).....	124
Şekil 3.3: Kişi Başına Milli Gelir (%).....	124
Şekil 3.4: İhracat Miktarı (Bin \$).....	125
Şekil 3.5: İhracat Değişim Oranı.....	126
Şekil 3.6: İthalat Miktarı (Bin \$).....	126
Şekil 3.7: İthalat Değişim Oranı.....	127
Şekil 3.8: İşsizlik Oranı.....	128
Şekil 3.9: İstihdam Oranı	128
Şekil 3.10: İşgücüne Katılma Oranı	129
Şekil 3.11: Enflasyon Oranı (TÜFE)	130
Şekil 3.12: Yapılan Yolların KM Tutarı (Bin TL).....	131
Şekil 3.13: Yapılan Yolların KM Artış Oranı (%).....	131
Şekil 3.14: Ticari Kuruluşlar Mevduatı (Bin TL)	132
Şekil 3.15: Döviz Tevdiat Hesabı (Bin TL).....	133
Şekil 3.16: Tasarruf Mevduatı (Bin TL)	133
Şekil 3.17: Banka Kredileri (Bin TL)	134
Şekil 3.18: Türkiye ve Diyarbakır Nüfusu	134
Şekil 3.19: Nüfus Artış Hızı (%).....	135
Şekil 3.20: Okullaşma Oranı (Net İlkokul)	136
Şekil 3.21: Okullaşma Oranı (Net Ortaokul)	136
Şekil 3.22: Toplam Gelen Turist Sayısı	137
Şekil 3.23: Toplam Turist Geceleme Sayısı.....	138
Şekil 3.24: Hastane Yatak Sayısı	139
Şekil 3.25: Yatak Başına Nüfus	140
Şekil 3.26: Doktor Sayısı	140
Şekil 3.27: Doktor Başına Nüfus	141

KISALTMALAR

ADF	Augmented Dickey-Fuller
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
BBYSP	Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı
BYKP	Beş Yıllık Kalkınma Planı
BYSP	Beş Yıllık Sanayileşme Planı
DESOB	Diyarbakır Esnaf ve Sanatkarlar Odası Başkanlığı
DİSİAD	Diyarbakır Sanayici İş Adamları Derneği
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DTSO	Diyarbakır ve Ticaret Sanayi Odası
EKK	En Küçük Kareler
GAP	Güneydoğu Anadolu Projesi
GATT	Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
GÜNSİAD	Güneydoğu Sanayici İşadamları Derneği
IMF	Uluslararası Para Fonu
IMKB	İstanbul Menkul Kıymetler Borsası
KDV	Katma Değer Vergisi
KİT	Kamu İktisadi Teşekkülleri
KSS	Küçük Sanayi Siteleri
MÜSİAD	Müstakil İşadamları Derneği
SGK	Sosyal Güvenlik Kurumu
SPK	Serbest Piyasa Kurulu
OSB	Organize Sanayi Bölgeleri
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
WTO	Dünya Ticaret Örgütü

GİRİŞ

Türkiye’de cumhuriyet döneminden günümüze kadar farklı iktisat politikaları uygulandığı görülmektedir. Bu iktisat politikaları zamanın şartlarına göre değişiklik göstermekle beraber ortak amaçları Türkiye ekonomisini daha iyi bir noktaya getirmektir. Ayrıca söz konusu iktisat politikalarının temel özelliği sermaye birikimi sağlayarak, özel sektörün teşvik edilmesi şeklindedir.

İktisat politikaları, hükümetlerin ekonomik alanda gerçekleştirdiği eylemleri de ifade etmektedir. Faiz oranları ve devlet bütçesinin yanı sıra işgücü piyasası, ulusal mülkiyet ve ekonomiye yapılan diğer pek çok hükümet müdahalesi içinde sistemleri de barındırmaktadır. Bu bakımdan, iktisat politikaları ekonominin canlanması açısından önemlidir, çünkü iktisat politikaları genel olarak dört ana hedefe ulaşmak için yönlendirmektedir. Piyasaları dengelemek, ekonomik refahı teşvik etmek, iş gelişimini sağlamak ve istihdamı teşvik etmektir. Bu hedeflere ulaşmak için, hükümetler kontrolünde olan politika araçlarını kullanmaktadır. Bunları genellikle faiz oranı ve para arzı, vergi ve hükümet harcamaları, tarifeler, döviz kurları, işgücü piyasası düzenlemeleri ile yapmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti, oldukça merkezi bir politik yapı ile ekonomiyi Osmanlı Devletinden devralmıştır. Bu yapı, otoriter yönetime, ticaret ve sanayinin Avrupalıların neredeyse tamamen egemen olduğu tarıma dayalı ekonomik bir altyapıya sahiptir. Cumhuriyet döneminde uygulanan politikalar ise tarıma dayalı ekonomik kalkınmadan ziyade sanayiye dayalı ekonomik kalkınma modeli benimsenerek hazırlanmıştır.

Bu çerçevede sunulan tez çalışmasının amacı Cumhuriyet döneminden günümüze kadar Türkiye genelinde uygulanan iktisat politikalarını inceleyerek, Diyarbakır ekonomisinin çerçevesinin ortaya konulduktan sonra, 2000-2018 yılları

arasındaki Türkiye ekonomisi ve Diyarbakır ekonomisinin ekonometrik ve grafiksel olarak karşılaştırılması amaçlanmaktadır.

Bu çalışma kapsamında Diyarbakır ilinin seçilmesinin sebebi ise 2000-2001 kriz döneminden sonra Türkiye ekonomik verileri ile Diyarbakır ekonomik verileri karşılaştırıldığında ciddi bir yükseliş olmasıdır. Bununla birlikte, bölgesel olarak bulunduğu yer itibariyle Türkiye ekonomisindeki yeri irdelenmektedir. Ayrıca, Diyarbakır ili ile ilgili hem uluslararası ve ulusal hem de bölgesel düzeyde farkındalık yaratılamaması ve kentin adının yalnızca olumsuz olaylarla gündeme gelmesi, Diyarbakır'ın toplumdaki algısını ulusal ve uluslararası düzeyde olumsuz kılmaktadır. Ancak, Diyarbakır ili çok zengin bir kültürel yapıya ve zengin ekonomik varlıklara sahip olmasına rağmen; etnik ve sosyo-ekonomik nedenler ile ön plana çıkması toplumda Diyarbakır'a karşı olumsuz bir algı yaratmıştır. Tüm bu olumsuzlukların giderilebilmesi için Diyarbakır ekonomisinin Türkiye ekonomisi içindeki öneminin ve potansiyelinin ne olduğunun ortaya konulması bakımından bu çalışma büyük önem arz etmektedir. Sunulan bu tez çalışması ile toplumdaki Diyarbakır algısının değişmesi amaçlanmakta, iktisadi anlamda büyüklüğünün ortaya konularak, Türkiye ekonomisindeki yeri ve önemi vurgulanmaktadır.

Bu çalışmada Türkiye’de uygulanan iktisat politikaların irdelenmesi ve Diyarbakır ilinin Türkiye ekonomisi içerisinde yerinin ortaya konulması amacıyla ‘Türkiye’de Dönemler İtibariyle Uygulanan İktisat Politikaları’, ‘Cumhuriyetten Günümüze Diyarbakır’da İktisadi Gelişme’, ve ‘2000-2018 Yıllarında Türkiye Ekonomisi Ve Diyarbakır Ekonomisinin Ekonomik Gelişmişlik Verileri Üzerine Ekonometrik Analizi’ ana başlıkları altında üç ana kısımda incelenmektedir.

Çalışmanın giriş bölümünde çalışmanın önemi, amacı ve kapsamı hakkında genel bir giriş yapılmıştır. Sunulan tez çalışmasında neler yapılmak istendiği ve içeriği hakkında detaylı olarak açıklamalar giriş kısmında yer almaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde, Türkiye’de dönemler bazında uygulanan iktisat politikaları açıklanmaktadır. Dönemler itibariyle iktisat politikalarının incelenmesi, iktisat politikalarında meydana gelen olumlu veya olumsuz değişikliklerin göz önüne serilmesi çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümün daha iyi

anlaşılması ve kavranılması bakımından bir altyapı özelliği taşımaktadır. Bu çerçevede 1960 öncesi uygulanan iktisat politikaları, 1960-1980 arası uygulanan politikalar, 1980 sonrasında uygulanan politikalar, 1990-2000 arasında uygulanan ekonomik politikalar ve 2000’li yıllardaki iktisat politikaları olarak gruplandırılarak incelenmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise Cumhuriyet yıllarından günümüze kadar Diyarbakır ilinin hem ekonomik hem de sosyal bakımından durumu istatistiksel olarak ortaya konulmaktadır. Bu bölümde ilk olarak Diyarbakır ili ile ilgili demografik özelliklerden bahsedildikten sonra, Diyarbakır ilinde yapılan iktisadi faaliyetler hem tarım, hem sanayi, hem de hizmetler sektörü olarak incelenmektedir. Diyarbakır iline yapılan iktisadi yatırımlar ve dış ticaret yapısı hakkında bilgiler verilerek Diyarbakır ilinin ekonomisinin gelişmesi için faaliyet gösteren örgütler, kurumlar ve odaların amaçları ve yapıları hakkında bilgiler sunulmaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümü üç ana alt başlık altında değerlendirilmektedir. İlk olarak, ekonomik büyümenin ana belirleyicisi olan kişi başına milli gelirin değerleri hem miktar hem de yüzdelik olarak karşılaştırılmaktadır. İkinci olarak, Türkiye geneli ve Diyarbakır ili karşılaştırılması ekonometrik olarak yapılmaktadır. Bu kapsamda, temel bileşenler analizi yapılarak, hem Diyarbakır hem de Türkiye için kullanılan verilerin analizi yapılmaktadır. Daha sonra ise seçilen makroekonomik değişkenlerin durağan olup olmadıklarına bakılarak regresyon analizi yapılarak, büyümenin belirleyicisi olan kişi başına milli gelirin etkisi ölçülmeye çalışılmıştır. Son olarak Türkiye ve Diyarbakır verileri grafiksel olarak karşılaştırılarak Diyarbakır’ın hem ekonomik hem de sosyal olarak Türkiye içindeki yerinin ortaya konulması hedeflenmektedir.

Çalışmanın sonuç ve değerlendirme bölümünde ise bu çalışmada elde edilen bulgular özetlenmiş ve bu çerçevede Diyarbakır ekonomisinin kalkınması ve Türkiye ekonomisinden daha fazla pay alabilmesi ile ilgili önerilerde bulunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE DÖNEMLER İTİBARIYLA UYGULANAN İKTİSAT POLİTİKALARI

Türkiye’de farklı zaman dilimlerinde değişik iktisat politikaları uygulandığı görülmekle beraber, piyasa mekanizmasına devletin müdahale etmediği hiç bir dönem olmadığı gözlemlenmektedir. Uygulanan politikaların genel olarak ortak özelliği sermaye birikimi sağlamak amacıyla özel sektörün teşvik edilmesi olmuştur. Çalışmasının birinci bölümünde Türkiye’de Cumhuriyet döneminden günümüze kadar uygulanan iktisat politikalarının incelenmesi, iktisat politikalarında meydana gelen olumlu veya olumsuz değişikliklerin göz önüne serilmesi, çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümünün daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı düşünülmektedir.

1.1. 1960 ÖNCESİ TÜRKİYE’DE UYGULANAN İKTİSAT POLİTİKALARI

1960 öncesi Türkiye’de uygulanan iktisat politikaları dört başlık altında ele alınmaktadır. Osmanlı döneminden başlanarak, devletçilik, savaş ve Menderes dönemi olarak anılan zaman dilimlerindeki iktisat politikaları irdelenmektedir.

1.1.1. Osmanlı Devletinden Kalan Miras

Türkiye’ye Osmanlı devletinden oldukça zayıf bir ekonomik durum miras kalmıştır. Osmanlı devleti zamanında tarım ağırlıklı fakat tarımın ekseriyetle ilkel yöntemlerle yapılması, sanayinin çok gerilerde olması ve ağır dış borçlar Osmanlı imparatorluğunun çöküşünü hızlandırmıştır.¹

Osmanlı devleti zamanında İngiltere ile yapılan Balta Limanı Antlaşması Osmanlı ekonomisinin ekonomik bakımdan çöküş sürecini başlatmış bir antlaşmadır.

¹ Osman Murat Koçtürk ve Meryem Gölalan, “1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi” **Üçüncü Sektör Kooperatifçilik**, c.45, s.49.

Antlaşma sonra Osmanlı devletinde siyasi ve ekonomik istikrarsızlıkların başlamasına sebep olmuştur. Batı Avrupa ekonomileri hızla gelişirken, Osmanlı Devleti geride kalmış ve Osmanlı İmparatorluğu yarı sömürü durumuna düşmüştür. Balta Limanı Anlaşması ile açık bir ekonomiyi hedefleyen Osmanlı, ilk önce İngilizlere, ardından diğer Avrupa ülkelerine verilen ticari ayrıcalıklar, yerel tüccarın büyük sıkıntıya düşmesine sebep olarak ekonomik çöküşü hızlandırmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti dış borç politikası benimseyerek 1854-1914 yılları arasında toplamada 41 defa borç alarak ekonomik olarak iyice zayıflamış ve ekonominin dengesi bütünüyle bozulmuştur. 1920'li yıllarda uygulanan yanlış politikalarla Avrupa ülkelerine göre, Osmanlı geri kalmış, zayıf ekonomiye sahip ve dışa bağımlı bir ülke konumuna gelmiştir.²

1.1.2. 1923-1938 Dönemi

Cumhuriyet dönemi olan 1923-1938 arası 15 yıllık zaman; ulusal sermaye, girişimcilik faaliyetlerinden mahrum ve çöküntü durumundaki ekonomiyi kurtarma çabaları ile geçmiştir. Cumhuriyet anlayışının bütün kurumlarda hakim olabilmesi içinde ekonomi alanında kayda değer iki adım atılmıştır. İlk olarak, kamu girişimciliği ağırlık kazanmıştır, ikinci olarak ise ekonomi politikaları oluşturulurken iç ve dış ekonomik gelişmeler dikkate alınmıştır.³

1923-1949 yılları arasında tarım politikalarında ciddi iyileştirmeler ve düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin; tarım sektörünün gelişmesi için vergi, toprak mülkiyeti ve kredi konularında yeni stratejiler benimsenmiştir. Bu kapsamda toprağı olmayan köylüye topraklar verilmiş, köylülere toprak konusunda özel mülkiyet hakkı tanınmış ve aşar vergisi alınmamaya başlanılmıştır.⁴ 1924-1938 döneminde tarım, sanayi ve hizmet sektöründeki büyüme hızları ise aşağıda yer alan Tablo 1.1'de verilmektedir.

² Ünal Özdemir, Güzin Kantürk Yiğit ve Muhammed Oral, "Cumhuriyetten Günümüze Ekonomi Politikaları Bağlamında Türk Dış Ticaretinin Gelişimi - Turkish Foreign Trade Development In the Context of Economical Policies from The Foundation of Turkish Republic to Today." **Doğu Coğrafya Dergisi**, c.35, s.151.

³ Koçtürk ve Gölalan, "1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi", s. 49.

⁴ Abdullah Takım, "Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları Ve Sonuçları", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, c. 67, s.167.

Tablo 1.1: 1924-1938 Döneminde Büyüme Hızları (%)

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmet
1924	27.2	-7,1	3.5
1925	5.6	17.9	19.2
1926	31.8	14.8	8.2
1927	-30,9	19.4	7.3
1928	19.2	-0,6	4.7
1929	42.6	3.8	5.7
1930	-3,9	12.7	8.9
1931	14.3	14.2	5.5
1932	-28,8	17.8	8.6
1933	22.1	19.0	13.1
1934	2.7	13.8	9.4
1935	-6,1	-0,1	-0,8
1936	54.1	-3,4	2.1
1937	-3,5	10.3	7.1
1938	5.4	15.7	13.5

Kaynak: https://www.ekodialog.com/istatistik/buy_hizlari.html (23.06.2019).

Tablo 1.1’den anlaşılacağı üzere, Osmanlı devletinin çöküşünün ardından başlayan Cumhuriyet döneminde, en iyi sektörün tarım olduğu görülmektedir ve sanayi sektöründe ise büyümeden ziyade küçülme söz konusudur. 1929 yılında meydana gelen ekonomik buhran sonrasındaki yılda Türkiye’de tarım sektöründe bir küçülme yaşanırken, sanayi ve hizmet sektörlerinde büyüme olmuştur. Bu durum uygulanan politikaların bir sonucudur denebilir. Bu kapsamda bu zaman diliminde uygulanan iktisat politikaları iki başlık altında incelenmektedir. Öncelikle Cumhuriyetin kurulma dönemindeki ve 1929 ekonomik buhran zamanında benimsenen politikalardan bahsedilmektedir. Daha sonra ise devletçilik dönemi olarak bilinen 1930-1938 dönemindeki politikalar irdelenmektedir.

Kısaca, 1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin temel amacı ekonomik kalkınmayı sağlamak olmuştur. Fakat Türkiye’de sanayinin yok olması, kişi başına düşen milli gelirin çok düşük olması ve girişimcilik anlayışının çok zayıf olması

ekonomik iyileşmenin zaman alıcı ve zor hedeflerindendir. Bu zaman diliminde yapılan ekonomik reformlar ise genel olarak şunlardır:⁵

- **İzmir İktisat Kongresi:** Kurtuluş Savaşı sonrasında İstanbul’da faaliyet gösteren Türk tüccarlar Ulusal Türk Sendikasını kurmuşlardır. Sendikanın kuruluş gayesi; diğer ülke ekonomiler ile dış ekonomik ilişkileri sürdüren azınlıkların tasfiyesinin yarattığı boşluğu doldurmaktır. Ulusal Türk Sendikası Ocak 1923 yılında ise, bir ticaret kongresi düzenlemeye karar vermiştir. Bununla birlikte, Ankara Hükümeti Lozan’da yaşanan zorlukları bir yandan Türkiye’ye ve dünya halkına duyurmak ve öte yandan ekonominin çeşitli sorunlarını tartışmak için İzmir Ekonomi Kongresi’ne hazırlanmaktaydı. İzmir Ekonomi Kongresi, 17 Şubat - 4 Mart 1923 tarihleri arasında Ulusal Türk Sendikası’nın katılımıyla gerçekleştirilmiştir. İzmir Ekonomik Kongresi’ne çiftçiler, tüccarlar, sanayiciler ve işçilerden toplam 1135 temsilci iştirak etmiştir. İzmir Ekonomi Kongresi ile savaş ve ekonomik faktörlerin ve birimlerin birbirlerini tanıma, ihtiyaçlarını belirleme, ekonomik konulara ve ekonomik politikalara dikkat çekerek gerekli ekonomik politikaların belirlenmesi amaçlanmaktadır. Ülkedeki ekonomik yapının yönünü ve uygulanacak ekonomik politikayı belirleyen “Misak-i İktisadi” belirlenmiştir.⁶ Bu Misak-ı iktisadinin amacı ise; yerli sanayiye kurup geliştirmeyi, özel girişime öncelik vermeyi ve mülkiyet haklarına saygı göstermeyi amaçlayan ekonomik bir sistem oluşturmaktır.

Birinci İzmir Ekonomi Kongresi sonrasında alınan kararların temel sonuçları ise: tekelleşme sürecine izin verilmeyecek, reji kaldırılacak ve bütün faaliyetlerinde özgürlük sağlanacak, aşar vergisi uygulamasına son verilecek, ulusal ekonominin öncelikleri doğrultusunda yabancı sermayeye izin verilecek, öncelikli alanlarda, bilhassa yerli üretim teşvik edilecektir.⁷

⁵ Koçtürk ve Gölalan, “1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi”, s.50-52.

⁶ Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme Seçme Eserleri-II**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s.115.

⁷ Serpil Kahraman ve Gizem Şişmanoğlu, “Atatürk Dönemi İktisadi Devletçi Sanayileşme Politikaları”, **Iğdır University Journal of Social Sciences**, c.17, s.631.

- **Lozan Barış Antlaşması:** Lozan Konferansı, 20 Kasım 1922 tarihinde İsviçre’de başlamıştır. Esaretler, Musul, Osmanlı borçları, İstanbul ve Boğazların Müttefik birlikler tarafından boşaltılması ile ilgili uyumsuzluklar söz konusudur ve dolayısıyla müzakereler 4 Şubat 1923’de kesintiye uğramıştır. 23 Nisan 1923’te yeniden başlayan müzakereler, Lozan Barış Antlaşması ve diğer ekli belgelerin imzalanmasıyla 24 Temmuz’da sonlanmıştır. Lozan Barış Antlaşması, 143 maddeden oluşmakta ve 4 bölümde düzenlenmiştir. Bu bölümler ise aşağıdaki gibidir.⁸

1. Sınırlar

2. Boğazların Durumu

3. İktisadi ve Finansal Hükümler

- a. Kapitülasyonlar tüm neticeleri ile birlikte son bulacaktır. Bununla birlikte, Avrupa’daki uzmanlar, Türk yargısını biçimlendirmek için 5 yıl boyunca Türkiye’ye danışmanlık hizmeti verilmesi kararlaştırılmıştır.
- b. Osmanlı Borçları, Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılan ülkeler arasında paylaştırılacak ve Türkiye’nin payına düşen borcun ödenmesi belirli taksitlerle ilişkilendirilecektir.
- c. Yunanistan’a gerekli onarım ücreti karşılığında Karaağaç Türkiye’de kalacaktır.

4. Azınlıkların Durumu

- **Aşar’ın Kaldırılması:** Aşar, Osmanlı zamanında en önemli vergiydi. Geleneksel anlamda, tarımsal ürünün %10’una eşit olan bu vergi, sosyoekonomik yapının temel özelliğidir. Devlet, tarımsal fazlasına Aşar vergisi vasıtasıyla el koymaktaydı. Cumhuriyet hükümetince aşar’ın yürürlükten kaldırılması, pazarlanabilir fazlalığı ve ticarileşme potansiyelini

⁸ Bilsay Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1987, s.98.

artıran bir politika olmuştur. 1924'de, mültezimlerin Aşar karşılığında yapmış olduğu ödemeler, toplam devlet gelirlerinin %22'sine ve doğrudan vergilerin %63'üne tekabül etmektedir. 1925 yılında Aşar vergisinin kaldırılmasıyla, doğrudan vergilerin toplam gelirler içindeki payı 1924 ve 1926 arasında %30'dan %22'ye inmiştir.⁹ Esasında, Aşar vergisinin kaldırılması ile Devlet en önemli kaynağından mahrum bırakılmıştır. 1926 yılında yönetmelikte yapılan düzenlemeler ile yeni vergi yükümlülükleri getirilmiştir ve söz konusu vergi oranları fazlalaşmış ve kapsam alanı genişletilmiştir.

- **Teşvik-i Sanayi Kanunu:** 1927 senesinde kabul edilen Teşvik-i Endüstri Yasası, 1913 tarihli aynı isimli yasanın uzatılmasıyla alakalıdır. Kanuna göre, teşvik tedbirlerinden fayda sağlayacak müteşebbisler, çalışan sayısına ve yıllık çalışma zamanına göre dört sınıfa ayrılmaktadır. Bir yandan, Türkiye'de sermaye birikimini teşvik etmeyi amaçlarken, diğer yandan, Osmanlı Devleti'nden devralınan yarı sömürgeli olan mülkü taşıyan yapıyı kırmak için birikim gerçekleştirmek için devlete uygulanan geri bildirime dayalı sanayileşme hedeflenmektedir. Bu amaçla, 1913 yılında çıkarılan sınaî teşvik kanununun gözden geçirilmesi ve geliştirilmesi ile yürürlüğe giren Teşvik-i Sanayi Kanunundan 435 kuruluş faydalanmaktadır. Bu kanun ile bölgesel ve ulusal ölçekte tüm uygulamalı ve hukuki tekeller, yatırım yapmak isteyen sermayeye sahip olan kişiler bu kanundan yararlanmaktadır.¹⁰
- **Ali İktisat Meclisi:** Türkiye'de danışmanlık yapma özelliğinde olan bu meclis hızlı ekonomik gelişmeyi sağlamak amacıyla söz konusu olan zorlukları gidermek amacıyla, birinci onursal başkanı başbakan olan Ali Ekonomik Konseyi 1927'de 24 üye ile birlikte kurulmuştur. Her altı ayda bir 15 gün boyunca bir araya gelen meclisin üyelerinin dağılımı ilginçtir. 11 ekonomist, 12 ekonomik uzman, 1 Silahlı Kuvvetleri'nin temsilcisinden meydana

⁹ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Yavuz Alogan (Çev.), Sarmal Yayınevi, İstanbul 1995, s.86.

¹⁰ Rüstem Barış Yeşilay, "Devletçiliğin Türkiye Ekonomisindeki İzduşümleri", **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, c.19, s.120.

gelmektedir. Bu meclisin yaptırım gücü yoktur fakat sorumlukları bakımından enteresan bir müteşebbistir.¹¹

1.1.2.1. 1923 Kuruluş Yılları ve 1929 Ekonomik Buhranı

Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan liberal politikalar özel sektörü teşvik etmesine rağmen, beklentilerin olmadığı görülmektedir. 1929 ekonomik buhran sonucunda devlet sanayileşme modelini benimseyerek bu kapsamda Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı yürürlüğe girmiştir. Sonrasında ise plan genişletilerek İkinci Beş Yıllık Plan devreye girmiştir. Fakat sonrasında İkinci Dünya Savaşının meydana gelmesi ile bu planlar etkin uygulanamamıştır.¹²

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra ekonomik güce sahip yabancı sermayenin ülkeyi terk etmesi, ciddi ekonomik politikalar gerektirmiştir. Özel sektörün gelişimine muhtelif desteklerde bulunan devlet, sanayi çalışmalarında bulunan özel girişimcilere kredi vermek amacıyla Sanayi ve Maadin Bankası'nı kurmuştur. Ayrıca, bir bankanın ihtiyaç duyduğu ulusal sermayeyi ve çeşitli işlerin gerçekleştirilmesi için Türkiye İş Bankası da kurulmuştur. Bununla birlikte, Lozan Antlaşması'ndaki hüküm nedeniyle, Osmanlı Devleti'nden yabancılara ticari imtiyaz hakkı devam etmiştir. Bu tarihten itibaren Gümrük Tarifesi Kanunu'nun yeniden düzenlenmesi ile yabancılara %15 oranında vergi uygulanmıştır. Ulusal kalkınma için kesinlikle gerekli olan sanayi sektörü için 1927 yılında çıkarılan Teşvik Endüstrisi Kanunu ile özel koşullar altında özel girişimciler için sınai üretim teşvik edilmiştir. Tarımsal makine, alet ve teçhizat ithalatı gümrükten muaf tutulurken, iplik ve kumaş, şeker, un ve diğer gıda maddeleri, deri ve ağaç ürünleri ve çimento gibi malzemelerin ithalatı, yerli üretimi ve sanayiye korumak için yüksek gümrük vergileri uygulanmıştır. Tüm bu uygulamalar, 1929 Dünya Ekonomik Krizine kadar devam eden liberal dönemin politikalarıdır.¹³

1929 Dünya Ekonomik Depresyonu yeni yatırımların duraklamasına ve üretim kapasitesinin kullanım oranındaki hızlı düşüşüne sebebiyet vermiştir. Başka

¹¹ Fehmi Akın ve Serkan Bayraktar, "Erken Cumhuriyetin İktisadi Kurumlarından Biri: Ali İktisat Meclisi", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c.29, s.117.

¹² Takım, "Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları Ve Sonuçları", s.158.

¹³ Özdemir, Yiğit ve Oral, "Cumhuriyetten Günümüze Ekonomi Politikaları Bağlamında...", s.152.

bir ifadeyle, ihracat hacminin azalması ve reel para arzının artması neticesinde firma sayılarındaki iflasın artması ve dolayısıyla işsizlik aynı oranda yükselmiştir.¹⁴ Tüm dünya ülkelerini sarsacak büyük ekonomik buhran, 1929 Ekim'inde New York Borsasında hisse senetlerinin hızlı bir şekilde değer kaybetmesiyle başlamıştır ve hızla Avrupa'ya da yayılmıştır. Tüm dünya borsalarında hisse senetleri değer kaybetmeye başlaması ile hisse senedi olan kişiler hisselerini satmaya başlamışlardır ve 24 Ekim 1929 tarihi itibarıyla borsada satışta olan hisse sayısı 13 milyona civarında olmuştur. Dünya genelinde, 1929'da 659, 1930'da ise 2294 banka iflaslarını beyan etmişlerdir ve bankalar kapanmıştır. Bu dönemde, 1923-1929 yılları arasında, Türkiye'nin %50'sini oluşturan tüketim malı ithalatı, %25'ini yatırım malı ithalatı oluşturmuştur. Türk lirasındaki enflasyon baskısı giderek artmıştır, ancak Atatürk'ün uyarısı sonucu alınan tedbirlerle Türk lirasındaki aşırı değer kaybının önüne geçilmiştir.¹⁵ Bu dönemdeki, Türkiye'nin dış ticaret değerleri aşağıda verilen Tablo 1.2 ve Tablo 1.3' de gösterilmektedir.

Tablo 1.2: Türkiye'nin 1928-1931 Dönemdeki Dış Ticaret Değerleri

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi	Dış Ticaret Hacmi
1928	73.537	223.532	-49.995	397.069
1929	155.214	256.296	-101.082	411.510
1930	151.454	147.550	3.903	299.005
1931	127.275	126.660	615	253.935

Kaynak: Koçtürk ve Gölalan, “1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi”, s.55.

Tablo 1.2'de görüldüğü üzere, buhran döneminde ihracat rakamı 155.214 iken, 1930 yılında bu rakam azalmıştır. Aynı şekilde dünya genelinde olan bir kriz olması sebebiyle ithalat miktarında da 1930 yılında bir önceki yıla göre yaklaşık %50 oranında azaldığı gözlemlenmektedir. Dış ticaret dengesi de 1929 yılında negatiftir. Aynı zaman dilimindeki ihracat ve ithalat miktarları ise aşağıda verilen Tablo 1.3' de verilmektedir.

¹⁴ Feyzullah Ezer, “1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye'ye Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları**, s.160.

¹⁵ Koçtürk ve Gölalan, “1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi”, s.54-55.

Tablo 1.3: Türkiye'nin 1928-1931 Dönemdeki Dış Ticaret Miktarları

Yıllar	İhracat Miktarı (Ton)	İthalat Miktarı (Ton)
1928	626.682	965.482
1929	669.664	965.606
1930	776.668	616.229
1931	883.221	496.609

Kaynak: Koçtürk ve Gölalan, “1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi” s.55.

Tablo 1.3’ de ise, ihracat miktarı ekonomik buhran dönemi olan 1929 ve sonraki yıl 1930 yılında artmış görülse de, fiyatlardaki hızlı düşüşlerden dolayı Türkiye’ye giren döviz girdisi azalmıştır.

1929 Dünya Ekonomik Depresyonunun neticesinde, dünyadaki tarımsal ve hammadde stoklarındaki anormal yükseliş, tüm dünyadaki tarımsal ve hammadde fiyatlarında büyük bir azalışa sebep olmuştur. Dünya hububat piyasasında hammadde fiyatlarının düşmesi, Türkiye'deki çiftçilerin ihracat gelirini azaltarak ekonomik buhrandan en çok tarım sektörü çalışanlarının etkilenmesine neden olmuştur.¹⁶ Türkiye ekonomisi bu gelişmelerden negatif yönde etkilenmiştir. Genel olarak neticeler ise şu şekildedir: dış borç ödemeleri ertelenerek, ithalat kesilmiştir; Türkiye tarım ürünlerinin fiyatının düşmesi ile doğal olarak ihracat gelirleri de düşmüştür; Türkiye yapılacak ithalatı finanse etmek amacıyla para arayışına girmiştir ve para bulmakta zorlanmıştır; dış ticaret açığı giderek artmıştır.¹⁷

1.1.2.2. 1930-1938 Dönemi (Devletçilik Yılları)

1930-1938 zaman diliminde, Türkiye'nin kalkınmasını sağlamak için dönemin şartlarına göre özel çözüm arayışlarına girilmiştir. 1923-1933 dönemi, Liberal Ulusal Ekonomi Dönemi olarak bilinmektedir. Bu zaman dilimi içerisinde, 5 Haziran 1927 yılında kabul gören Sanayi Teşvik Kanunu ile özel sektöre sanayi yatırımları yapmaya teşvik edilmektedir. Buna istinaden girişimcilere 10 hektarlık ücretsiz arsa tahsis edilmiştir, altyapı yatırımları sağlanarak sanayi sektörü için özel ücret ve muafiyetler getirilmiştir. 1927-1932 yılları arasında sanayi işçisi sayısı 17

¹⁶ Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s.188.

¹⁷ Koçtürk ve Gölalan, “1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi”, s.56.

binden 62 bine çıkmıştır. 1930-1939 döneminde ekonomik politikaların iki belirleyicisi mevcuttur. Korumacılık ve Devletçilik anlayışıdır. Öte yandan, bu yılları ekonomik politikaların amacı ve sonuçları açısından ilk sanayileşme dönemi olarak tanımlamakta doğru olacaktır. Devletçilik politikasının uygulama alanı sanayi sektörüdür.¹⁸

Devletçiliğin ekonomik gelişimi sağlayabilmesi için pozitif ve lazım bir araç olarak görülen ekonomik politikaları gerçekleştirebilmek için çeşitli ekonomik, sosyal, politik ve konjonktürel nedenler olduğu söylenmektedir. Genel olarak, bu sebepler iç ve dış sebepler olarak sınıflandırılmış ve aşağıda iç ve dış sebepler listelenmiştir.¹⁹

Dış Nedenler

- 1- 1929-1930 Dünya Ekonomik Buhranla birlikte fiyatların düşmesi, stokların artması, üretimin azalması ve işsizliğin yayılması ile serbest piyasaya olan güvenin çökmesi sonucunda devletlerin ekonomide daha fazla etkin olması gerektiğine dair düşüncenin olması,
- 2- Almanya, İtalya, Fransa ve ABD piyasalarında devletin büyük rol oynamasının görülmeye başlanması,
- 3- Sovyetler Birliğinde başarılı planlı uygulamaların varlığı,
- 4- Osmanlı Devletinden kalan ağır borçlar,
- 5- Emperyalizme karşı daha iyi kendini savunma fikri devletçilik anlayışının benimsenmesinde etkili olmuştur.

İç Nedenler

- 1- Devletin Türk Tarihindeki geleneksel ehemmiyeti ve ağırlığı nedeniyle, insanların her şeyi devletten bekleyen bir psikolojiye sahip olması,
- 2- Özel Sektöre Dayalı "Liberal Ekonomik Politika" anlayışının, ekonomik gelişme ve sanayileşme alanında istenilen şeylerin gerçekleşmemiş olması,
- 3- Henüz yeterli sermayenin olmaması,

¹⁸ Koçtürk ve Gölalan, "1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi", s.57.

¹⁹ Mehmet Bulut, "1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye'de Devletçiliğe Geçiş", **Bilig**, c.26, s.90-91.

- 4- Kişi başına düşük gelir, yetersiz altyapı, nitelikli personel yetersizliği ve girişimci ruhunun olmaması,
- 5- Deneyimsizlik, bilgi eksikliği, karşı çıkmadıkça yabancı sermayeye karşı çekingenlik bulunması,
- 6- 1929'da yeni gümrük rejiminin yürürlüğe girmesine kadar ulusal sanayiye dış rekabete karşı koruyamamak,
- 7- İnsanlar, ilk on yılın ekonomik gelişiminden memnun olmaması sebebiyle Serbest Fırkaya yönelilmesi,
- 8- Cumhuriyet Hükümetlerinin ilk zamanlarında toplumsal, siyasal, yasal ve kültürel alanlarda söz konusu olan devrimlerin gerçekleştirilmesine ve dolayısıyla ekonomik kalkınma ve sanayileşmenin sağlanamamasına vurgu yapılması,
- 9- 1931-1933 yıllarında yayınlanan liberal ekonomik yaklaşımlara karşı yayınlanan Kadro dergisi yazarlarının devletçilik anlayışını benimsemesi,
- 10- Mustafa Kemal Atatürk'ün üç aylık ülke turu yapması sonucunda halkın ekonomik sorunları ve şikâyetleri ile yakinen ilgilenmesi ve görmesi,

Öte yandan, devletçilik yılları olarak bu dönemde sadece devletin ekonomideki baskın güç olduğu anlamına gelmemektedir. Bu nedenle devletçilik politikası yalnızca devletin ekonomiye egemen olması ve özel sektörü ekonomiden dışlaması olarak düşünülmemelidir. Dönem boyunca, özel sektör ekonomide rol oynamaktadır fakat kalkınma gayeleriyle ilgili büyük yatırımlar doğrudan hükümet tarafından yapılmıştır. Merkez Bankası'nın 1931'de kurulmasından sonra, 1932 yılında, sanayi sektörüne kredi vermek üzere Sanayi Kredi Bankası kurulmuştur. 1933 yılında kurulan Sümerbank ise tekstil üretimi ve ticaretinin gelişmesi görevini üstlenmektedir. 1934 yılında, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile devlet, büyük sermaye gerektiren sanayi yatırımlarını ve hammaddeyi ülkeden temin edilebilecek sanayi tesisi kurulmasına karar verilmiştir. Bu anlamda devlet, dokuma, kimya ve selüloz gibi sektörlerle yatırım yapmıştır. İlk Beş Yıllık Sanayi Planı çerçevesinde, Zonguldak Kömür Şirketi ve İzmir Telefon Şirketi gibi şirketler demiryollarıyla birlikte kamulaştırılmıştır. Birinci Sanayi Planının başarısıyla, İkinci Sanayi Planı,

1938'den itibaren uygulamaya konulmak üzere hazırlanmıştır. Ancak, İkinci Dünya Savaşı'nın patlamasıyla plan uygulamaya konulamamıştır.²⁰

Devletçilik uygulamasının somut başlangıcı ise, İlk Beş Yıllık Sanayi Planına (BBYSP) dayanmasına rağmen bu dönem için planlanan iki sanayi planı devletçilik uygulamasının düşünceden pratiğe geçirilebilmesini sağlamıştır. Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planının genel olarak özeti ise aşağıdaki gibidir.²¹

- **Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı (BBYSP):** Ekonomi Bakanlığı tarafından hazırlanan Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planının (BBYSP) temel amaçları net bir şekilde tanımlanmaktadır ve bunlar aşağıdaki gibidir:

- Yabancı alımların sağladığı temel tüketim mallarının üretiminin büyük ölçüde başlatılması söz konusudur.
- Kurulacak sanayiler yerli hammaddeye dayanmaktadır.
- Hammadde ve iş kaynaklarına yakın yerlere endüstriyel kuruluşlar kurulmuştur.

BBYSP'nın finansmanı için Sovyetler Birliği'nden 8 milyon altın değerindeki dolar BBYSP kredisi, faizsiz olarak ve 20 yıllık süreçte geri ödemesi TL olarak alınmıştır. Fakat alınan bu kredinin yalnızca dokuma endüstrisinde kullanılması şartı söz konusudur. Diğer taraftan her yıl planın finanse edilmesi için bütçeden 6 milyon TL tahsis edilecektir. Sümerbank 4,6 milyon TL, İş Bankası 2,4 milyon TL sağlamasına karar verilmiştir. İş Bankası'ndan cam ve bazı sanayi sektörlerine de yatırım yapması beklenmiştir.²²

Özetle, BBYSP'da hammaddesini ülkede bulunan sanayi kollarına öncelik verildiği görülmektedir. Bu sanayi alanlarında, altyapıyı kurmak için büyük sermaye ve teknik güç ihtiyacı söz konusudur. Bu gerekçeyle, lazım olan tesislerin devlet tarafından kurulacağı düşünülmektedir. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planında öngörülen endüstri yatırımlarında dikkat edilmesi gereken husus; tarım alanındaki faaliyeti

²⁰ Özdemir, Yiğit ve Oral, "Cumhuriyetten Günümüze Ekonomi Politikaları Bağlamında...", s.154.

²¹ Koçtürk ve Gölalan, "1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi", s.58.

²² Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, İmge Kitabevi, Ankara 2014, s.59.

desteklemek için endüstrinin kurulması ve geliştirilmesidir. Kükürt, yağ ve sünger hariç, kurulmaya karar verilen sanayinin üretim kapasitesi, ülkenin gereksinim ve tüketimine eşittir. Sümerbank, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planında öngörülen 20 fabrikanın kurulmasına ilişkin yürütme ve koordinasyon görevlerini üstlenmiştir. BBYSP’da öngörülen yatırımlar aşağıdaki gibidir.²³

- Dokuma endüstrisi (pamuk, kenevir, yün),
- Madencilik sektörü (demir, kok, kömür türevleri),
- Selüloz endüstrisi (selüloz, kağıt, karton, suni ipek),
- Seramik endüstrisi (şişe, cam, porselen),
- Kimya endüstrisi (zeytinyağı, klor, sülfürik, süperfosfat).

İlk Beş Yıllık Sanayi Planının (1934-1938) büyümesi ortalama %6 olarak gerçekleşmiştir. Bu gelişme zarfında, 1934 - 1935 yıllarında %9'luk bir düşüşü dahil edilmezse eğer, sanayi sektörünün milli gelir içindeki payının 1927'de %10'dan, 1938'de %16'ya yükseldiği görülmektedir. Bu sonuçlar kapsamında, söz konusu planın başarılı bir şekilde uygulanması göz önünde bulundurularak, 1936'dan sonra İkinci Beş Yıllık Sanayi Planının (BIMSP) hazırlanmasına başlanmıştır.²⁴

- **İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı (II. BYSP):** I.BYSP'nin 1934'ten bu yana başarılı bir şekilde uygulanmasından sonra, İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planının hazırlıkları 1936'dan sonra başlatılmış ve plan 1938'de kabul edilmiştir. II. BYSP'nin genel özellikleri ise şunlardır.
 - Tüm hammaddeleri Türkiye’den olan, ekonomik büyüme ve şartlara uygun olarak büyük sermaye ve teknik güce sahip, büyüyen endüstrilere öncelik verilmektedir.
 - Kömür hangarlarında üretimin gelişimi için teşvikler söz konusudur.
 - Makine sanayisinde, ilk plana göre kurulan Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının orta vaatlerini işleyecek fabrikaların kurulması öngörülmekle beraber, sanayileşmeye dokuma ve diğer tüketim branşlarından başlanması zorunluluğu, endüstrinin motor

²³ Bulut, “1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye’de Devletçiliğe Geçiş”, s.94.

²⁴ Kahraman ve Şişmanoğlu, “Atatürk Dönemi İktisadi Devletçi Sanayileşme Politikaları”, s.641.

gücü olan madencilik ve enerjinin kısa sürede kurulmasını gerekli kılmıştır.

Başka bir ifadeyle, II. BYSP'nin 1938-1943 zaman diliminde uygulanması için planlanmıştır. Bu planın birincisinden farkı ise, daha kapsamlı ve yaygın olduğu bilinmektedir. Bu ikinci plan, ara mal ve yatırım malları üreten yaklaşık 100 sanayi tesisin üretilmesine dayanmaktadır. Bu iki planın birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğu gözlemlenmektedir.²⁵ Öte yandan, bu ikinci planın en kayda değer farklı özelliklerinden biri ihracata odaklanmasıdır. II. BYSP' da, planlanan endüstri tesislerinin hammaddeleri de Türkiye'den tedarik edilecek biçimde olmasıdır. 1932-1939 zaman diliminde uygulanan ekonomik politikalar birçok açıdan farklıdır.²⁶

- Tüketicilerin un, şeker vb. gibi ana gıdaları öngörülü fiyatlarla temin etmelerine olanak vermek,
- Yurt içi sanayinin tarife ve tarife dışı koruma ve desteğini sağlamak gerekliliğinin dış piyasada rekabet edecek duruma gelinceye kadar olması,
- Yabancı sermaye üzerindeki kısıtlamalar ve kontroller fazlaşmış, millileştirmeler söz konusu olmuş ve bazı yatırım projelerinin finansmanı için Sovyetler Birliği ve İngiltere'den iki kredi temin edilmiştir.
- Devlet iç pazarlardaki denetimi arttırarak, özellikle tarımsal ürünlerde, tekstilde, şekerde ve onlara dayalı yan sanayi ürünlerde devletin teşviki artmıştır. Bu aşamada, sanayi ürün fiyatları devlet tarafından belirlenmektedir.

1.1.3. 1939-1950 Dönemi (Savaş Dönemi)

Bu dönemde, devletin öncülüğünde kalkınma modeli benimsenmiştir. Bu dönemin savaş dönemi olarak anılmasının sebebi ise, ikinci dünya savaşının patlak vermesidir. Türkiye, ikinci dünya savaşına katılmamıştır ve bu zaman diliminde kayda değer bir kalkınma girişimi olmuştur. Söz konusu kalkınma ise ekonomik,

²⁵ Tevfik Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)**, İmge Kitabevi, Ankara 1992, s.223.

²⁶ Kahraman ve Şişmanoğlu, "Atatürk Dönemi İktisadi Devletçi Sanayileşme Politikaları", s.641-642.

sosyal ve kültürel bir kalkınmadır. Bu zaman diliminde uygulanan kalkınma modeli ile Türkiye'nin en ücra yerlerinde kurulan fabrikalar sayesinde o bölgelerin kalkınması amaçlanmaktadır.²⁷ 1939-1950 döneminde ekonominin ana taşları olan tarım, sanayi ve hizmet sektöründeki büyüme hızları ise aşağıda verilen Tablo 1.4'de görülmektedir.

Tablo 1.4: 1939-1950 Döneminde Büyüme Hızları (%)

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmet
1939	3.8	16.7	10.9
1940	1,2	-10,9	-8,3
1941	-16,5	-2,4	-4,7
1942	19.4	-2,5	-3,9
1943	-12,5	-1,4	-6,1
1944	-10,7	-6,1	-1,6
1945	-23,4	-16,6	-10,8
1946	54.2	26.1	19.5
1947	-11,7	5.8	14.9
1948	35.9	5.4	3.6
1949	-13,5	-2,7	3.1
1950	10.9	9.3	8.0

Kaynak: https://www.ekodialog.com/istatistik/buy_hizlari.html (23.06.2019).

Tablo 1.4'de savaş döneminde tarım sanayi ve hizmet politikalarını yorumlayabilmek için sektörlerdeki büyüme hızları verilmektedir. Savaş döneminin etkisiyle, genel olarak, tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde büyümeden ziyade küçülme olduğu görülmektedir.

Esasında, Türkiye Cumhuriyeti II. Dünya Savaşı zamanında savaş ekonomisi şartlarının tamamını yaşamıştır. Büyük Buhran sonrası, ekonomik krizle önemli ölçüde daralmış olan ekonomik politikalar, savaş başladığında yarı yarıya azalarak, savaş yılları boyunca dış ticaret dengesini arttırmayı sürdürmüştür. Hammadde, ara mallar ve yatırım malları ithalatındaki düşüş ve üretimdeki düşüşle birlikte, Türkiye

²⁷ Koçtürk ve Gölalan, "1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi", s.49.

ekonomisinin ve enflasyonist çevrenin daralması savaş sırasında ve sonrasında politikaların şekillenmesinde tesirli olmuştur. Bu dönemdeki önemli gelişmeler aşağıdaki başlıklar altında toplanmaktadır ve genel olarak açıklanmaktadır.²⁸

- **Ulusal Koruma Yasasının Hazırlanması:** Türkiye II. Dünya Savaşı'na girmemeye karardır. Savaşın başlaması ile birlikte genç erkeklerin silah altına çağırılması sonucunda yaklaşık bir milyon kişilik orduyu beslemek zorunda kaldığı görülmektedir. Bununla birlikte, genç neslin üretimden silah altına alınması, ülkedeki üretimin azalmasına ve onların tüketici pozisyona geçmesi ile birlikte Türkiye ekonomisi zor zamanlar geçirmiştir. 1940 başında çıkarılan yasanın iki temel özelliği söz konusudur. Devlete dış ticaret alanında sınırsız yetki verilmesi ve Devletçi ekonomik ilişkileri daha da kamulaştırmaktır.²⁹
- **Varlık Vergisi:** 1942 yılının Kasım ayında Türk Devletinin savaş ekonomisi şartlarından faydalanan, İkinci Dünya Savaşı'nın etkilerini duyumsayan ve olağanüstü kar elde edenlere (karaborsa, ihtikar ve vurgunculuk yapmak vb. gibi) bir tür ceza veren bir kerelik vergidir. Söz konusu vergi, vergi tekniği yerine uygulamadaki eksiklikler ile ilgili eleştirilmiştir.³⁰ Örneğin, vergi çoğunlukla azınlıklar aracılığıyla toplanmıştır, uygulamadaki yolsuzluk söylentileri ve adaletsizlik Varlık Vergisine karşı bir durum olarak ortaya çıkmıştır. Yalnızca bu vergi, gayrimüslimler için bir vergi değil, tamamen devir taraflarına uygulanan bir vergidir.
- **1946 Özel Sanayi Planı:** 1946 Özel Sanayi Planı, 1930'larda hazırlanan devletçi sanayi planlarının devamıdır. Savaşın bitiminden sonra, yeni Türkiye ve dünya şartlarına hazırlık olarak yeni plan yapılmıştır ve 1946 planı bu çalışmaların en önemlilerinden bir tanesidir. 1944-1946 yılları arasında kısım kısım hazırlanıp uygulanan plan, 1946 Planı veya İleri Sanayi Planı olarak da adlandırılmaktadır. 1946 planı, Türkiye'de

²⁸ Koçtürk ve Gölalan, "1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi", s.59-62.

²⁹ Erdinç Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2004)**, İmaj Yayınevi, Ankara 2004, s.119.

³⁰ Ramazan Kurtoglu, **Türkiye Ekonomisi (1838-2010)**, Destek Yayınları, İstanbul 2017, s.423.

1930'larda başlayan ve devletçilikle ilgili ilk nesil planlamayı geliştirmenin en ileri örneğidir. Bu plan, Cumhuriyet dönemi ideolojisi çalışmasında vurgulanan hareketlerden biri olan Kadroculuk anlayışı açısından çok önemli bir belge niteliğindedir. Plan, ülkenin bağımsızlığını ve bütünlüğünü korumayı amaçlamaktadır.³¹

- ***Türkiye Ekonomik Kalkınma Planı (Vaner Planı):*** 1947 Türkiye Devleti ekonomisinin liberal kesimlerini temsil eden Kalkınma Planını hazırlama Türkiye Ekonomi Kurumuna verilmiştir. Çalışma grubuna Kemal Süleyman Vaner başkanlık ettiğinden dolayı plan “Vaner Planı” olarak da adlandırılmaktadır. Vaner Planı, 1930'lardan bu yana yapılan plan çalışmalarından çok farklı ekonomik-politik öncelikleri ön plana çıkarmaktadır. Bu plan, 1930'ların Beş Yıllık Sanayi Planları ve 1946 İvedi Sanayi Planına kıyasla daha düzenli bir kaynak tahsisi ve büyümesi önermektedir. Planın dayandığı temel düşüncelerden biri, özel işletmelerin faaliyet göstermek isteyecekleri veya yapmak istedikleri alanlarda tam bir özgürlük ve güvenlik içerisinde çalışmalarını sağlamak ve bireyler tarafından gerçekleştirilebilecek tüm ekonomik faaliyetlerin özel sektöre tahsis edilmesine olanak vermektedir. Planda yatırımların dağıtımında tarım, enerji sektörü, karayolu taşımacılığı ve iletişim sektörleri birincil olarak tercih edilmiştir. Dış finansman ile ilgili beklenti ve değerlendirmelerin planın bu tercihlerinde baskın olduğu nettir. Ayrıca, bu çalışma, büyüme hızı kavramını kullanan ilk Türk planı özelliği taşımaktadır.
- ***Uluslararası Para Fonu (IMF-International Money Fund) Türkiye İlişkileri:*** IMF uluslararası bir ekonomik organizasyondur ve resmen 27 Aralık 1945'te faaliyete başlamıştır. 44 ülkeden katılım ile 30 Aralık 1945 tarihlerinde gerçekleşen Bretton Woods konferansı sonrasında, 30 ülke IMF üyeliğini kabul etmiştir. Türkiye ise IMF'e 1947 yılında katılmasına rağmen, Türkiye ile IMF ilk tanışıklığı 7 Eylül 1946'daki seçimden hemen

³¹ Oktay Yenal, **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s.78.

sonra 27 Eylül 1946'daki devalüasyon sonucunda olmuştur. Türkiye bu karardan sonra IMF'ye 47 milyon dolarlık katılım oranı ile katılmıştır. Böylece 1 dolar 131 kuruş iken 1 dolar 280 kuruşa gerilemiştir. Bu gelişmeden sonra Türkiye'nin içinde bulunduğu ödemeler dengesi ile ilgili krizi aşabilmek amacıyla IMF'ye ilk niyet mektubunu takdim etmiştir ve daha sonrasında IMF Türkiye ekonomisi için vazgeçilmez bir etmen olmuştur.

- **Marshall Planı:** 12 Temmuz 1947 yılında gerçekleşen konferansa iştirak eden Türk makamları ekonomik durum hakkında gerekli bilgileri vererek, Türkiye ekonomik kalkınma programı için 615 milyon dolar yardım talep etmişlerdir. Amerikalı uzmanlar ise Marshall Planının ulusal bir ekonomik kalkınma programının finanse edilmesinden ziyade, savaşın tahrip ettiği Avrupa'nın kalkınması için bir plan olduğunu belirterek ret etmişlerdir. Bununla birlikte Türkiye'nin savaştan çıkan bir devlet olmadığını, yabancı hisse senetleri ve dış ticaret dengesinin yeterli olduğunu belirtmişlerdir. Konuyla ilgili Türk Hükümeti'nin talebi üzerine, ikinci defa değerlendirmeye alan Amerikan hükümeti Türkiye'yi Marshall planına dahil etmeye karar vermişlerdir. Böylelikle, Marshall Kalkınma Yardımı dört yıl olan 1947-1951 yılları arasında yapılmak şartıyla kabul edilmiştir.³²

1.1.4. 1950-1960 Dönemi (Menderes Dönemi)

1950-1960 döneminde müdahaleci devlet anlayışından piyasa ekonomisine geçiş ile özel girişimcilik anlayışına önem veren politikalara öncelik verilmiştir. Fakat bu zaman diliminde kamu müdahalesi devam etmekte ve Kamu İktisadi Teşebbüs (KİT)'lere yenileri eklenmiştir. Mesela bu dönemde, Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demir Yolları (TCDDY), Posta Telefon ve Telgraf Müdürlüğü (PTT), Denizcilik Bankası (DB), Devlet Malzeme Ofisi (DMO), Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) gibi birçok kamu kurum ve kuruluşu kurulmuştur ve kamu girişimciliği daha da yaygınlaşmıştır. Bu dönemde liberal düşünceye hakim olma

³² Nazif Ekzen, **Türkiye Kısa İktisat Tarihi: 1946'dan 2008'e**, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2009, s.23.

istek ve çabalara rağmen, çevresel şartlar ve piyasa ekonomisine yönelik tutumların yetersiz olmasından dolayı liberal ekonomik anlayışının oluşturulmadığı görülmektedir. Ayrıca bu zaman diliminde artan kamu girişimciliği ile altyapı çalışmaları artmıştır ve dolayısıyla gelecekte ekonomi ve piyasa altyapısının yaratıldığı gözlemlenmektedir. 1950-1960 yıllarında tarım politikaları başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Sanayileşme politikalarında çok fazla bir değişiklik olmamıştır çünkü sanayileşme politikalarının temelleri 1930'lu yıllarda atılmıştır ve o politika uygulamalarına devam edilmiştir.³³ 1950-1960 dönemindeki sanayi, tarım ve hizmet sektörlerindeki büyüme hızları ile ilgili veriler ise aşağıdaki Tablo 1.5'de gösterilmektedir.

Tablo 1.5: 1950-1960 Döneminde Büyüme Hızları (%)

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmet
1950	10.9	9.3	8.0
1951	19.8	2.6	9.6
1952	9.5	10.9	14.5
1953	8.7	19.2	11.8
1954	-13,9	9.2	3.6
1955	9.8	11.3	5.5
1956	5.0	9.6	-0,3
1957	6.5	10.7	7.9
1958	9.2	5.6	0.4
1959	0.3	3.6	7.6
1960	2.3	0.4	5.4

Kaynak: https://www.ekodialog.com/istatistik/buy_hizlari.html(23.06.2019).

Tablo 1.5'de görüldüğü üzere 1950'li yıllarda tarım, sanayi ve hizmet sektörünün büyüme hızları belli seviyelerde iken, 1960'li yıllarda düşüş olduğu görülmektedir. Özellikle 1954 yılında tarımda büyümeden ziyade küçülme rakamları görülmüştür. Sanayi sektöründe, her ne kadar devlet politikalarının sanayileşmeyi teşvik etmesine rağmen, çok iyi düzeylerde olmadığı ve bu zaman dilimi içerisinde 1960 yılında en düşük rakamı gördüğü görülmektedir. Hizmet sektöründe aynı

³³ Takım, "Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları Ve Sonuçları", s.167.

şekilde, dalgalanmalı bir büyüme yaşadığı, 1956 yılında ise küçülme yaşadığı gözlemlenmektedir.

Esasında, 1950'lere Cumhuriyet tarihindeki ikinci liberal dönem de denilebilmektedir. Özel sektörün ticaret ve sanayi sektöründeki girişimleri ön plandadır. Ayrıca, devlet tarafından büyük ölçekli yatırımların (enerji, liman vb.) yapılması planlanmaktadır. Bu dönem, tarımsal politikaların yanı sıra sanayi üretimine de önem verilen bir dönem olmuştur. Bununla birlikte, Kore Savaşı'nın sonuna kadar (ihracat nedeniyle), tarım sektöründe önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Sanayi sektöründeki yatırımlar olumlu sonuçlanmıştır ve tarım sektörünün GSMH içindeki payı azalırken, sanayi sektörünün payı artmıştır.³⁴ Yani, 1950-1960 döneminde ekonomi istikrarlı bir büyüme sağlamıştır. Ortalama yıllık büyüme 1950-1955 arasında %7 iken, 1955-1960 arasında %5 civarındadır. Ekonomide liberal politikalar uygulandığında, 1950 yılında, tarım sektörünün GSMH içindeki payı son on yılda %40,9'dan %37,5'e düşmüştür fakat sanayi sektörü %13,1'den %15,7'ye yükselmiştir. 1950-1960 yılları arasında uygulanan ekonomik politikalar neticesinde tarım sektörü hızlı mekanizasyon ve ürün fiyatlarının desteklenmesi ve üretime yeni alanların açılmasıyla köklü bir değişim geçirmiştir. Özel sektör, sanayide temel tüketim mallarının yerli üretimine de katılmıştır. Ana gelişme ulaşım ve diğer hizmet alanlarında olmuştur. Emisyon uygulamalarını kısa sürede etkileri gösteren dış borç ve enflasyon, dış ödeme sıkıntıları ile karşı karşıya kalmış ve Türkiye'de ekonomik kriz döneminde işsizlik sorunu siyasi krize dönüşerek kapatılmıştır. 1950-1960 dönemi ekonomik krizin siyasi krize dönüşmesi ile sona ermiştir.³⁵

1950-1960 döneminin yüksek gelişme hızının (yaklaşık %7-8'i) sağladığı fırsatları, adil bir dağıtım ve sağlıklı bir gelir dağılımı elde etmek için bir fırsat olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemin sosyal politikaları, bu rakamların etkisiyle aşağıdaki kanuni düzenlemeleri yapmışlardır. Bu dönem boyunca kabul edilen kanunlar ise; hastalık ve doğum sigortası kanunu, iş mahkemeleri ile ilgili yasa, basın

³⁴ Serdar Turgut, **Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi: Ekonomik Kalkınma Süreçleri Üzerine Bir Deneme**, Adalet Matbaacılık, Ankara 1991, s.162.

³⁵ Özdemir, Yiğit ve Oral, "Cumhuriyetten Günümüze Ekonomi Politikaları Bağlamında...", s.156.

mesleğinde çalışanlar ve çalıştıranlar arasındaki iş ilişkilerine yasal çerçevede düzen verilmesi, deniz iş kanunu, öğle yemeği molası kanunu ve ek ödeme kanunudur.³⁶

Bu zaman diliminde uygulanan iktisat politikalarının temel hedefleri; iç ve dış ticarete serbest piyasa koşullarının hakimiyeti, her seviyede özel girişimciliği desteklemek ve geliştirmek, genel anlamda devletçilik ve özellikle sanayi sektöründeki kamu yatırımlarının sınırlandırılması, tarımda makineleşme ve karayolu taşımacılığına öncelik verilmesi, kamu yatırımları karayolu taşımacılığı ve enerji gibi altyapı yatırımlarını yönlendirmek ve yabancı yatırımları teşvik etmek olarak özetlenmektedir. Söz konusu hedeflerin büyük bir kısmı uygulanamamıştır. 1950-1954 döneminde, nispi bir serbest dış ticaret rejimine yönelik ekonomik politikalar, 1950 öncesi döneme mukayese ile serbest bir dış ticaret rejiminin benimsendiği görülmektedir. Bununla birlikte, 1954'ten bu yana ortaya çıkan döviz sıkıntısının üstesinden gelmek amacıyla ithalattaki serbestleşme politikaları sona ermiş ve ithal-ikame politikalar tekrar kullanılmaya başlanılmıştır. Özet olarak, uygulanan politikalar neticesinde Türkiye'nin ekonomik krizle karşı karşıya kalmasına rağmen; 1950-1959 döneminde büyük miktarda altyapı tesisinin kurulduğu ve böylelikle kırsal alanların entegrasyonunun yaşandığı söylenebilir.³⁷

1.2. 1960-1980 ARASI UYGULANAN İKTİSAT POLİTİKALARI

Globalleşme ile küresel ekonomiye daha fazla entegrasyon sağlamak, yeni ticari ilişkiler kurmak ve Türkiye'de ticaret hacmini artırmak için 1959'da Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)'na başvuru yapılmıştır. AET Bakanlar Kurulu, Türkiye'nin tam üyelik şartlarını yerine getirmediğinden dolayı, şartları sağlayana kadar AET ve Türkiye arasında bir ticari ortaklık antlaşmasının yapılmasını önermiştir. Anlaşmanın yürürlüğe girmesi 1 Aralık 1964 tarihinde gerçekleşmiştir. AET ülkeleri ile Türkiye arasında Ankara Anlaşması ile ticari ilişkiler kurulmuştur ve ekonomik entegrasyonun artırılması beklenmektedir. Türkiye ekonomisinin gelişmesi için uzun vadede 1963'ten bu yana, köklü ve yapısal dönüşümün planlanan

³⁶ Osman Kanca, "1950-1960 Arası Türkiye'de Uygulanan Sosyo-Ekonomik Politikalar/Socio-Economic Policies Applied In Turkey Between The Years Of 1950-1960." **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c.9, s.53.

³⁷ İbrahim Tokatlıoğlu ve Fahriye Öztürk. "1950-1980 Yılları Arasındaki Dönemde Türkiye'de Uygulanan Para Ve Maliye Politikalarının Etkinliği." **Ekonomik Yaklaşım**, c.19, s.156-157.

dönemine geçişin gerçekleşmesi gerektiği belirtilmiştir. İlk yarının planlanan dönemi, iç pazar için üretimi teşvik ederken, 1970 yılında yeni bir devalüasyon yaparak, aynı zamanda ihracatı teşvik etmeye çalışılmış, dünya ticaret hacmindeki artış nedeniyle, Türkiye'nin ihracatının dünya ihracatındaki payında bir değişiklik olmamıştır. 1973-1974 döneminde petrol şokları ve batıdaki yüksek enflasyon da ekonominin bozulmasına ve cari işlemler açığının artmasına neden olmuştur.³⁸

Türkiye'de 1960 yılında 27 Mayıs İhtilali ile Planlanan Kalkınma politikası sözleşmesi kabul edilmiştir. 1963 yılında birincisi hazırlandı ve bundan sonra, ardışık kalkınma planları hazırlanarak kalkınma ve ihracat arasındaki yakın ilişki vurgulanmaktadır. Türkiye ihracat politikaları planlanan dönemde sürekli revize edilmekte, gerçekçi düzenlemelere doğru önemli adımlar atılmaktadır. Beş yıllık kalkınma planlarında, ihracat sistemindeki darboğazlar ve zorluklar tespit edilmiş ve bu sorunları çözmek için politikalar, stratejiler ve hedefler belirlenmiştir.³⁹ Bu bağlamda, 1960-1980 zaman diliminde uygulanan iktisat politikaları, iki alt başlık altında incelenmektedir. İlk olarak, planlı ekonominin gerekçeleri ve planlı ekonomiye geçiş dönemi araştırılmaktadır. İkinci başlıkta ise, 1962-1980 dönemi arasındaki iktisat politikaları incelenmektedir.

1.2.1. Planlı Ekonominin Gerekçeleri ve Planlı Ekonomiye Geçiş

Planlı ekonomiye geçişin birçok nedeni bulunmakla beraber, zor bir ekonomik durumda bulunan Türkiye Cumhuriyetinin içerisinde bulunduğu ekonomik durumdan kurtulmak ve Avrupa ülkeleri seviyesine çıkabilmek için planlı ekonomiye geçiş kaçınılmazdır. Bunlara ek olarak, 1950'li yıllarda, genel iktisadi politika amaçları istikametinde; hükümet, destekleyici politikalar aracılığıyla tarım ürünlerinin fiyatlarını uluslararası fiyatlardan daha fazla belirleyerek, Kamu İktisadi Teşebbüs (KİT) mallarının fiyatlarını düşük tutarak yapay bir refah ortamı yaratmıştır. Bunlarla birlikte, sabit döviz kuru politikasıyla hammadde ve ara mal ithalatını kolaylaştırarak, özel sektörün finansal olarak güçlenmesini ve düşük faizli politikalarla yatırımların arttırılmasına gidilmiştir. 1953 yılının sonunda ise, bu

³⁸ Özdemir, Yiğit ve Oral, "Cumhuriyetten Günümüze Ekonomi Politikaları Bağlamında...", s.158.

³⁹ Murat Pıçak, "Planlı Kalkınma Dönemi Türkiye İhracat Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme", **Mevzuat Dergisi**, c.13, s.2.

uygulamaların bir sonucu olarak, ekonomi politikasının amaçları arasında göz ardı edilen iki önemli sorun olan enflasyon ve dış ödemeler açığının artması iyice hissedilmeye başlamıştır.⁴⁰ Bu noktada hükümet, maliye politikasının uygulanmasındaki bütçe engellerinin olmamasından dolayı Merkez Bankası kaynaklarına yönelmiştir. Dış ticaretin serbestleştirilmesi ve yabancı sermaye yatırımlarının özendirilmesi amacıyla yapılan dış ticaret politikası, ithalattaki kontrolsüz artışlar, yapısal sorunlu yetersiz ihracat potansiyeli ve yetersiz yabancı sermaye girişi nedeniyle terkedilmiştir. Ekonomi 1958'de iç ve dış borçlar yüküyle durma noktasına gelmiştir.⁴¹ Bundan dolayı, planlı ekonomiye geçisin olması kaçınılmaz olmuştur. 1960-1980 zaman dilimi içerisinde çıkarılan beş yıllık kalkınma planları ile ekonomi toparlanmaya çalışılmıştır.

1.2.2. 1962-1980 Arası Dönemi İktisat Politikaları (İthal İkameci Dönem)

İthalat İkamesine Dayalı Sanayileşme modelinde, sanayi ürünlerini gelişmiş ülkelerden ithalat yaparak sağlayan az gelişmiş veya gelişmemiş ülkeler ilk başta “ithal ikame sanayileşme stratejisini” uygulamışlardır. Bu ithal ikamesi sanayileşme stratejisinin iki ana gayesi vardır. İthalatı kısıtlamak ve ithal edilen ürünlerle yerli imalat sanayisinin üretilmesi için teşvik edilmesidir. Gümrük vergisi ile rekabet edebilmesi mümkün olmayan sanayiciler, rekabet gücü elde edebilmek için ithal edilen ürünler yerine yurtiçinde üretilen ürünlerin ülke içindeki payını arttırmak, ithal ikamesi modelinin ana noktasıdır. İthal ikamesine dayalı sanayileşme modelinin uygulanmasına ve bu modelden kaynaklanan sorunlara ilişkin süreç ise; ithal ikamesine dayalı sanayileşme modelini uygularken, önce hızlı büyüme ve sanayileşme olmalıdır. Başlangıçta talep kısıtlaması yoktur ve sermaye birikimi sağlanabilmektedir. Bunlar sağlandığında, ileri ikame ara ürünlerde ithal ikamesi başlamaktadır. İç talebin kayda değer bir değişim geçirmesi gerekmektedir. Sanayi sektöründe ücretler artmaktadır. Tüketim eğilimi fazlalaşırken, tasarruf eğilimi

⁴⁰ Erinç Yeldan, **Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme**, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s.54.

⁴¹ Özcan Dağdemir ve Abdullah Mesud Küçükcalay, “Türkiye’de 1960-1980 Müdahale Dönemi Ekonomileri: İktisat Politikaları Ve Makro Ekonomik Göstergeler Açısından Bir Karşılaştırma” **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c.3, s.125.

giderek azalmaktadır. Bu modelde zaman içerisinde iki problem meydana çıkmaktadır.⁴²

- Ülkenin kaynak mevcudiyetinden bağımsız bir teknoloji tercih etmek mecburidir. Teknik olarak esnek endüstriler; tütün, gıda, orman ürünleri, deri ürünleri, kauçuk ve kimya endüstrisi iken, esnekliği düşük endüstriler ise; elektrikli makine, makine imalatı, donanım, petrol ürünleri, metal olmayan ürünler, mobilya, mefruşat ve basın - yayından meydana gelmektedir.
- Şirketin pazara girmesini engelleyen problemler mevcuttur.

Bu zaman diliminde hazırlanan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BYKP) ile tarım ürünleri kategorisinde yapılan ihracat ürünlerin çeşitlendirilmesine gidilerek, ihracatı arttırıcı politikaların benimsenmesine yönelik ihracat politikalarına öncelik verilmektedir.⁴³

- ***Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BYKP) Dönemi (1963-1967):*** İlk BYKP' de; sağlık, kamu güvenliği ve ulusal değerlerin korunması nedeniyle ihracatı yasalar ve kararnamelerle yasaklananlar hariç; tüm malların ihracatının serbest bırakılması benimsenmiştir. İhracatta hiçbir takas işlemi veya bağlı işlem yapılmasına izin verilmemekte ve ülkedeki ihracat hükümlerinin sağlanması Türk Para Biriminin Değerinin Korunması Hakkında Kanun kurallarına tabidir. İlk BYKP ihracat tahminlerine göre toplam 2.000 milyon dolar ihracat yapmak amaçlanmaktadır. İhracatın %76.9'u tarım, %17.2'si sanayi, %5.9'u madencilik alanlarında üretilen mallar olarak belirlenmiştir.⁴⁴ Planda, tarım ürünleri ihracatının %29,3 oranında artırılması, ancak ihracat bileşimindeki payının %1,3 oranında azaltılması; sanayi ürünleri ihracatının %47.0 oranında artması ve ihracat kompozisyonunun payının %1.9 oranında artması; madencilik ürünleri ihracatının %18,2 oranında artırılması, ihracat kompozisyonu içindeki

⁴² Volkan Özdemir, “Türkiye’de Planlı Kalkınma Deneyimleri”, **Marmara Üniversitesi**, 2013, https://dumludag.files.wordpress.com/2013/09/ozdemir_planlama.pdf, Erişim Tarihi (09.07.2019), s.6.

⁴³ Pıçak, “Planlı Kalkınma Dönemi Türkiye İhracat Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 3-7.

⁴⁴ DPT, **Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)**, Ankara 1963, s.475.

payının%0,6 oranında azaltılması ve toplam ihracatın %31,5 oranında artırılması hedeflenmektedir. Bu plan ile genel olarak hedeflenenler ise aşağıdaki gibidir.⁴⁵

- İhracatçı malların sınıflandırma ve standardizasyon yetersizliği, ambalaj ve kalite denetim eksikliğinin ortadan kaldırma çabaları söz konusudur.
- Dış pazar çalışmaları, pazar araştırmaları, reklam tanıtım çalışmaları artırılması amaçlanmaktadır.
- İhracatçı kredisi sorununu çözme çabaları mevcuttur.
- Mamullerin ihracına vergi iadesi uygulaması getirilmiştir.
- İhracat rejimi uygulamalarının basitleştirilmesi hedeflenmektedir.
- Depolama olanaklarının artırılması ile ilgili çalışmalar mevcuttur.
- İhracatta çalışacak personelin özel eğitim alarak yetiştirilmesi öngörülmektedir.
- Gönüllü ihracatçı derneklerinin kurulmasına karar verilmiştir.

İlk BYKP ihracat politikaları devlet tarafından alınacak önlemler şeklindedir. İlk BYKP döneminde toplam 2.256 milyon dolarlık ihracat ile Plan hedeflerini %12.8 oranında aşmıştır. Dönem içerisinde ihracatın Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) içindeki payı ortalama olarak %5,1 düzeyinde olmuş ve düşüş eğilimi göstermiştir. İlk BYKP döneminde gerçekleşen ihracatın %77,4'ü tarımsal ürünlerden meydana gelmektedir. Plan döneminde, tarım ürünleri ihracatı %47,9 oranında artarken, ihracat kompozisyonundaki payı %3,3 oranında azalma söz konusudur. Tarımsal ürün ihracatındaki artış, yapısal bir değişimden ziyade mevcut bazı tarımsal ürün stoklarının erimesinden ve ihracata yönelik tarımsal ürünlerin üretiminin arttırılmasından kaynaklanmaktadır.⁴⁶

- ***İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi (1968-1972):*** Dengeli bir kalkınma politikası benimseyerek Türkiye ekonomisini daha ciddi hale getirmeyi hedefleyen ikinci BYKP'da, ithal ikame ve ihracat geliştirme politikaları birlikte benimsenerek, ihracatta sanayi ürünleri yönünde yapısal bir değişim amaçlanmaktadır. İkinci BYKP projeksiyonlarında, ihracatın %38,1 oranında

⁴⁵ Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2004)**, s.180.

⁴⁶ Pıçak, "Planlı Kalkınma Dönemi Türkiye İhracat Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme", s.4.

artırılması ve zaman dilimi içerisinde toplam 3.114,8 milyon ABD doları seviyesine erişilmesi amaçlanmıştır. İkinci BYKP'da, hava koşullarına bağımlılık derecesini hafifleterek ve üretim yöntemlerini modernize ederek tarımsal üretimin verimliliğini yükseltmek hedeflenmektedir. Planda, yapılacak ihracatın %71,8'inin tarım ürünlerinden oluşacağı öngörülmektedir. Plan döneminde, tarımsal ürün ihracatının %17,6 oranında artırılması, fakat ihracat bileşimindeki payının %8,9 oranında azaltılması planlanmaktadır. Bu bağlamda, tarım ürünleri Türkiye'nin ihracatında önemli bir yer tutmaktadır ve ihracat dağılımı ilk önce dış talebi etkileme gayretleri devam etmektedir. Plan, işlenmiş veya yarı işlenmiş tarım ürünleri ihracatını artırmayı da amaçlamaktadır. İkinci BYKP'da, sanayi sektörüne sürükleyici olma özelliği verilmiştir ve yatırımların önemli bir bölümünün bu sektöre yönlendirileceği, yatırım ve ara mal üreten temel ve stratejik sanayilerin kurulacağı planda öngörülmektedir. Planda, ihracat artış potansiyeli yüksek sektörlerle yönelik teşviklerin artırılması ve yeni yatırımların yapılması ile üretimde artışın olması gerekliliği belirtilmektedir. Bu çerçevede, yüksek emek yoğunluğuna sahip sanayi kollarına hususî destek sağlanacağı ve uzun vadede Türk endüstrisinin Ortak Pazar endüstrileriyle rekabet edebilmesi için gerekli önlemlerin alınması gerekliliği belirtilmektedir. Planda, yapılacak ihracatın %22,3'ünün sanayi ürünlerinden olması ve plan zaman diliminde, sanayi ürünleri ihracatının %96,9 olması beklenirken, ihracat kompozisyonundaki payının %8,9 oranında artırılması hedeflenmektedir. İkinci BYKP'da, muhtelif kamu ve özel sektör kuruluşlarının yaptığı yatırımlarla inşa edilen işletmelerin kurulmasıyla madencilik sektörünün üretim ve ihracatının büyük derecede yükseleceği hedeflenmektedir.⁴⁷ Planda, madencilik ürünlerinin %5,9'unun ihraç edilmesi planlanırken, madencilik ürünleri ihracatının %35,5 oranında artırılması ve ihracat bileşimindeki payının %5,8 oranında tutulması amaçlanmaktadır. İkinci plan ile öngörülen hedef ve stratejiler ise genel olarak aşağıdaki gibidir.⁴⁸

- Dış pazarlarda rekabet edebilmek için ihracata yönelik endüstrilerin kuruluşuna ve tanıtımına öncelik sağlanması hedeflenmektedir.

⁴⁷ Ahmet Kılıçbay, **Türk Ekonomisi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1991, s.125.

⁴⁸ DPT, **İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)**, Ankara 1968, s.265.

- Yeni pazar arayışlarının olması öngörülmektedir.
 - İhracat mallarının çeşitlendirilmesi, standardizasyonu, üretimi ve kalitesi konusunda önemin artırılması amaçlanmaktadır.
 - Türk mallarını dış pazarlarda tanıtmak ve satışları arttırmak için İkili Ticaret Anlaşmalarının artırılması hedeflenmektedir.
 - İhracatçıların dinamik bir kredi düzeneği ile desteklenmesi ve ihracatta vergi iadesi işlemlerinin basitleştirilmesi ve yaygınlaştırılması planlanmaktadır.
 - İhracat teşviklerinin artırılması amaçlanmaktadır.
 - İhracatın artırılmasına yardımcı olmak için İhracat Geliştirme ve Çalışma Merkezi'nin (IGEME) yeniden düzenlenmesi gereklidir.
 - İhracatçı sendikalarının kurulması ve federasyon biçiminde dikey örgütlenmelerini teşvik etmek amaçlanmaktadır.
 - İhracat sigortası uygulamalarının geliştirilmesi gerekliliği ön plana çıkmaktadır.
 - İhracatçıları için merkezi ticari ve pazarlama bilgilerinin bir araya getirilmesi ile ihracatçıların desteklenmesi planlanmaktadır.
- **Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi (1973-1977):** Üçüncü BYKP'da Türkiye'nin ihracatını artırmak için sanayi alanında yapılan gelişmelerin artırılması için Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)'nin belirlediği çerçevede ihracat konusundaki yapısal değişikliklerin olması gerekliliği vurgulanmaktadır. Üçüncü BYKP tahminleri ihracatı %57,1 oranında artırmayı ve toplam 5.000 milyon \$ 'a erişmeyi amaçlamaktadır. Üçüncü BYKP'da, tarımsal yatırımlardaki öncelik, üretimin hava şartlarına bağımlılığını azaltarak, üretimin seri ve düzenli bir aşamaya getirerek yüksek ihracat potansiyeline sahip ürünlerin üretimine öncelik verilmektedir. Planda ihracat rakamının %58,4'ünün tarımdan olması öngörülürken, tarım ürünleri ihracatının %9,1 oranında artırılması, ihracat bileşimindeki payının %15,6 oranında azaltılması amaçlanmaktadır.⁴⁹ Sunulan bu üçüncü planda, geleneksel tarım ürünleri ile ihracatı artırmanın kısıtlı olduğu belirtilirken, ihracat ürünlerinde çeşitlendirilmeye gidilmesi gerektiği, endüstri

⁴⁹ DPT, **Yeni Strateji ve Kalkınma Planı Üçüncü Beş Yıl, 1973-1977**, Ankara 1998, s.612.

imalatının ihracat bileşimindeki payının artırılması, yatırım ve ara mal ihracatının endüstri mallarının ihracatında ağırlık kazanması gerektiği vurgulanmaktadır.⁵⁰ Planda söz konusu ihracatın %35,6'sının sanayi ürünlerinden olması gerekliliği ve endüstri mallarının ihracatının %112,0, ihracat kompozisyonundaki payının %13,8 oranında yükselmesi hedeflenmektedir. Bunlara ek olarak bu üçüncü planda, madencilik sektörüne olan yatırımlarında arttırılarak maden ihracatının yükselmesi öngörülmektedir. Planda yapılacak ihracatın %6,0'sının madencilik ürünlerinden olması ve madencilik ürünlerinin ihracatındaki payının %92,9, ihracat kompozisyonundaki payının ise %1,8 oranında yükseltilmesi amaçlanmaktadır. Genel olarak üçüncü plan kapsamında alınan hedefler aşağıdaki gibidir.⁵¹

- İhracat ürünlerinde çeşitlendirilmeye gidilmesi,
- Endüstriyel ürünlere yabancı piyasalarda rekabet edebilme gücünün kazandırılması gerekliliği,
- Türkiye'nin dış ticaret yönetmeliğinin AET ve Katma Protokol çerçevesinde olması,
- Ankara Anlaşması'nın tüm olanaklarından en iyi şekilde faydalanılması,
- Yabancı sermaye yatırımlarında ilk olarak ihracat odaklı projelerin desteklenmesi ve ihracat yapma koşulunun getirilmesi,
- İhracat yapan işletmeler için vergi iadesi uygulamalarının getirilmesi ve devam edilmesi,
- İhracat kredisi ve ihracat sigortası yapılarının modernize edilmesi,
- İhracatçı kamu kuruluşlarının söz konusu gayelere ulaşmak için örgütlenmesi,
- Özel sektörün proje hazırlama ve değerlendirme, teknoloji seçimi ve transferler gibi ihracata yönelik girişimlerine yardımcı olacak kamu kurumlarının oluşturulması,

⁵⁰ DİE, **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, Yayın No: 683, Ankara 1973, s.325.

⁵¹ DPT, **Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)**, Ankara 1973, s.948.

- İhracata yönelik endüstrilerin teşviki amacıyla lazım kodifikasyonun yapılması ve endüstri imalatında gerekli ana ve ara mallarda sınırlama olmaksızın ithal edilmesi,
- Dış Ticaret Bürosu açılması gerekliliği üçüncü plan kapsamında vurgulanmaktadır.

1.3. TÜRKİYE'DE 1980 NEOLİBERAL DÖNÜŞÜM SONRASI UYGULANAN İKTİSAT POLİTİKALARI

Türkiye’de; dışa açık bir şekilde, 1980’den sonra Neo-Liberal politikaların uygulamaya konulmasına rağmen planlamadan tamamen vazgeçilmemiş ve bu doğrultuda yıllık programlar, beş yıllık kalkınma planları ve uzun vadeli stratejik planların, hükümete yol gösterici olması açısından harcama ve yatırım alanlarında doğru kararlar verilebilmesini sağlaması amaçlanmıştır.⁵² 1980-1990’lı yıllar arasında denk gelen dördüncü ve beşinci beş yıllık kalkınma planları ile uygulanan iktisat politikaları ise aşağıdaki gibi özetlenmektedir.⁵³

- **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi (1979-1983):** Dördüncü BYKP’da, hızlı sanayileşme için kaynak sağlanması amacıyla gerekli düzenlemelerin yapılması ve ihracatın arttırılması bir strateji olarak kabul edilmiştir. Planın sonunda ise, Türkiye kendi tesislerinin ihtiyaçlarını karşılayacak duruma gelerek birçok başka ülkeye de kayda değer ihracat yapma pozisyonuna gelmesi amaçlanmaktadır. Dördüncü BYKP tahminlerinde, ihracatın toplamda %148.1 oranında artması ve 19.755 milyon \$ 'a erişmesi beklenmektedir.⁵⁴ Bu büyüme hızı, Türkiye'nin 15 yıllık planlı zaman diliminde ulaştığı ihracat büyüme hızından fazladır. Endüstrileşme ile birlikte söz konusu olanaklar ve teşvik stratejileri, Türkiye'nin ihracattaki bilgi ve deneyimi ile birlikte, dünya ekonomisinin de iyi olduğu varsayımı altında erişilebilir bir hedef olarak görülmektedir. Dördüncü BYKP’da yapılacak ihracatın %46.9' unun tarımsal ürünlerden ve %50,1' inin sanayi ürünlerinden olması öngörülmektedir.

⁵² İsmail Şiriner ve Yılmaz Doğru, “Türkiye Ekonomisinin Büyüme Dinamikleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Yönetim Bilimleri Dergisi**, c.3/2, s.169.

⁵³ Pıçak, “Planlı Kalkınma Dönemi Türkiye İhracat Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s.9-10.

⁵⁴ Salih Öztürk ve Deniz Özyakışır, “Türkiye Ekonomisinde 1980 Sonrası Yaşanan Yapısal Dönüşümlerin GSMH, Dış Ticaret ve Dış Borçlar Bağlamında Teorik Bir Değerlendirmesi”, **Mevzuat Dergisi**, s.4.

Dördüncü planının zaman diliminde, artan ihracata ek olarak, ağırlıklı olarak sanayi ürünlerinin ihracatı amaçlanmaktadır. Toplam ihracat içerisinde, sanayi mallarının ihracatının tarımsal ürünlere göre daha hızlı bir şekilde artırılması, yatırım ve ara malların sanayi ürünleri ihracatındaki payının fazlaştırılması yoluyla toplam ihracattaki artışın olabileceği öngörülmektedir. Endüstri sektöründe radikal bir dönüşümün olabilmesi için, sanayiye ayrılan kaynakları yatırım ve ara mal üreten sektörlere ve ihracat potansiyeli yüksek ürünlere yönlendirilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır.⁵⁵ Dördüncü BYKP'da da, madencilik ürünlerinin işlenmiş sanayi ürünleri olarak ihraç edilmeleri amaçlandığından madencilik ürünleri ihracatının düşeceği tahmin edilmektedir. Planda yapılacak ihracatın %3,0'luk miktarın madencilik ürünlerinden oluşması planlanmakta iken, madencilik ürünleri ihracatının %10,8, ihracat kompozisyonundaki payının ise %2,3 oranında düşmesi beklenmektedir. 1979-1983 yılları arasında gerçekleşen dördüncü kalkınma planı ile ele alınan konular genel olarak aşağıda verildiği gibidir.⁵⁶

- Senelik programlar ve dış ticaret rejimi tarafından ihracatı yasaklanan ürünler hariç, tüm ürünlerin ihracatının serbest bırakılması,
- İhracatçı olmak için ihracatçı sendika üyesi olma mecburiyetinin kaldırılması,
- Meblağ, fiyat ve nitelik kontrolü dışında herhangi bir kontrolün olmaması,
- Revize edilen ihracat yapısının uygulanması için lazım gelen hukuksal tedbirlerin alınması ve ihracat mallarının gümrükte kalite kontrolünün uzman personel tarafından yapılması,
- İhracatta bürokratik uygulamaları en aza indirmek için Merkez Bankası ve gümrük kontrolü dışındaki bütün diğer başvuruların sonlandırılması; liman-depo ve ulaştırma sistemlerinin dinamik koordinasyonun olması,

⁵⁵ Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2004)**, s.201.

⁵⁶ DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)**, Ankara 1979, s.292.

- İhracat yapılan malları yurt dışında tanıtmak için fuar, sergi vb. her çeşit yolu kullanmak; ihracatçılara istikrarlı ürün tedarikini sağlamak için yurtdışında depolama imkânlarının iyileştirilmesi,
- İhracatla ilgili idari işlemlerin kolaylaştırılması ve hızlandırılması için tek bir çatı altında toplanması,
- İhracatçı endüstride kullanacağı gereksinimler için döviz tahsisatlarını ihracat seviyesi ile ilişkilendirmek,
- İhracat için konulan amaçlara ulaşmada organizasyon, pazarlama ve ihracat planlama konularında dikkatli olunması gereklidir.
- Dünya pazarlarına ihracat potansiyeli olan ürünler için üretim planlaması gerekliliği,
- Sektördeki payını artırmak için Türkiye'nin ihracatını arttırmak ve dış piyasalarda etikliğini fazlalaştırmak için yeni pazarlar bulunması gerekliliği ve ihracat ürünlerinin çeşitlendirmesini sağlamak gerekmektedir.
- Tarımsal Ürünleri Destekleme Kurumu vasıtasıyla tarım mallarının ihracata yönelik olmasını sağlamak,
- Kamu kurumlarının senelik planlarında zorunlu ihracat amaçlarının belirlenmesi,
- İhracatın pazarlanmasını kolaylaştırmak amacıyla, yurtdışı net döviz girdisini arttırmak kaydıyla, yurtdışında pazarlama örgütlerinin kurulmasını teşvik etmek,
- Bölgedeki ülkelerin ihtiyaçlarına yönelik ortak girişimlerin ve yatırımların planlanması,
- İhracat ürünlerinin rekabetçiliğinin tatminkâr olmadığı sahalarda veya dönemlerde devlet desteği sağlamak ve tedbirleri teşvik etmek,
- Seçici olarak kullanılacak olan bu destekler arasında vergi iadeleri, ucuz girdiler, uzun vadeli ve düşük faizli krediler, geçici ihracat kolaylıklarının olması,
- Yasadışı yollarla yapılan ihracat gelirlerinin azaltılarak, kanuni yollarla yapılan ihracatın ise azaltılması gerekliliği,

- İhracatta güvenilirliği ve sürekliliği sağlayacak standardizasyon çabalarının hızlandırılması ve genişletilmesi,
 - İhracat Sigorta Kanunu ile endüstri mallarının ihracatının teşvik edilmesi,
- **Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi (1985-1989):** Dış ödeme zorlukları çekmeden ekonomik kalkınmayı sürdürebilmek için ihracattaki artışı teşvik eden altyapının iyileştirilmesi, ihracatı arttırmaya yönelik projelere öncelik verilmesi, üretim yapısının ekonomik gelişme düzeyine orantılı olarak ihracatın gerçekleştirilmesi, ihracat mallarının çeşitlendirilmesi beşinci planın stratejik ana amaçları arasında yer almaktadır. Planda, ihracatın gelişmede ikincil bir faktör olarak görülmesinin, iç piyasadan gelen artışın arızı satışlar çerçevesinde artması durumunda, ödemelerin dengesinde sıkışıklığa neden olacağı ve kalkınmada yavaşlamaya sebebiyet vereceği vurgulanmaktadır. İhracatın arttırılması demek, Türkiye'nin dış borçlarını ödemede kolaylık olacağı ve dış kredibilitenin artırılması bakımından önemli olduğu belirtilmektedir.⁵⁷ Beşinci BYKP çerçevesinde yapılan tahminde, toplam ihracatın %159.2 oranında artması ve 55.334 milyon \$ 'a erişmesi öngörülmektedir. Beşinci BYKP'da ihracatın %15,2'si tarımsal mallardan olması beklenirken, %81,7'sinin sanayi mallarından olması planlanmaktadır. Planda, öngörülen tarımsal ihracat düzeyinin başarılmasının mevcut ihracat teşviki ve esnek döviz kuru politikalarının süreklilik arz etmesine ve Orta Doğu ülkelerine ihracattaki artışa bağlı olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte, ihracatçılar için istikrarlı olan Avrupa pazarlarındaki mevsimsel açıklıklardan faydalanmanın ihtimamı vurgulanmaktadır. Beşinci BYKP'da, ihracattaki artışın temel kaynağının sanayi sektörü olması gerekliliği belirtilmesinin nedeni tarımsal ihracatın gelişme potansiyelinin sınırlı olduğu söylenmektedir. Dördüncü planda söz konusu olan dış politikalarından biri olan sanayi ürünleri ihracatının arttırılması, bu planda ekseriyetle iç pazara yönelik kayda değer sayıda endüstri kuruluşunda maliyet, nitelik ve standart problemlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Beşinci BYKP'da, ihracatı

⁵⁷ DPT, **Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)**, Ankara 1985, s.163-164.

arttırma stratejisinin sürdürülmesine dayandığı ve rekabetçi bir sanayi yapısına ulaşmayı öngördüğü için, bu sektörlerin adaptasyon süreçlerinin plan zaman dilimi içerisinde sürdürüleceği belirtilmektedir. Bunlara ek olarak, Beşinci BYKP'da yapılacak ihracatın %3.1'inin sadece madencilik ile ilgili mallardan olması planlanırken, madencilik ihracatının amaçlanan ihracat bileşimindeki payının düşük olmasının sebebi işlenmiş cevher ihracatına öncelik verilmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak, geçtiğimiz yıllarda ihracatı durgun olan bazı madenlerin ihracat potansiyellerinin değerlendirilmesi ve pazarlama problemlerinin çözümü ile ihracat miktarının artırılması amaçlanmaktadır. Bu plan kapsamında genel olarak ele alınan konular ve hedefler aşağıdaki gibidir.⁵⁸

- Türkiye'nin ihracat ürünlerini coğrafi olarak uzak pazarlara sokma, potansiyel pazarları değerlendirilecek ihracatçılara gerekli desteği sağlama ve AET ve Orta Doğu ülkelerinde pazar etkinliğini sürdürme çabalarının devam etmesi gerekliliği vurgulanmaktadır.
- AET ile ilişkileri göz önüne alarak ihracatçıların uluslararası ticarete karşılaştıkları barikatlara karşı korunması için koruma sisteminin rasyonelleştirilmesi gerekmektedir.
- Döviz kuru ile ilgili stratejilerin dış rekabetçiliği koruyacak ve rasyonel bir teşvik sisteminin oluşturulmasına katkı sağlayacak ve kademeli olarak serbest döviz kuru sistemine geçiş ortamını hazırlayacak şekilde uygulanması planlanmaktadır.
- İhracata desteği göz önünde bulundurarak yurtdışı müteahhitlik hizmetleri teşvik edilmelidir.
- Serbest bölgelerin sayısı artırılarak ve iyileştirilerek, serbest bölgelerde gerçekleşecek ihracattan elde edilecek döviz gelirlerini artırılması amaçlanmaktadır.
- Özel sektörün ihracata yönelik endüstriyel yatırımlarını desteklemek ve birbirlerini tamamlama ve değişen dış pazar koşullarına uyum sağlama esnekliğini geliştirmek için Teşvik Mevzuatının iyileştirilmesi gerekmektedir.

⁵⁸ DPT, **Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)**, s.164.

- İhracatçı malların standartlara uygunluğunun uluslararası kuruluşlar tarafından belirlenen prosedürlere uygun olarak yapılmasını sağlamak için gerekli organizasyonu düzenlemelidir. Bu çerçevede, belgelendirme ve laboratuvar onay sistemi ile metroloji merkezlerinin kurulması öngörülmektedir.
- İhracata yönelik tarımsal malların desteklemedeki dış rekabet fırsatlarını göz önünde bulundurarak nitelik ve standart üretimini arttırmak amacıyla etkileyici bir fiyat farklılaştırma stratejisi takip edilmelidir.
- AET, Türkiye'nin ihracatına getirilen sınırlamaların kaldırılması amacıyla lazım gelen önlemleri almaktadır.

Ayrıca, 1980'li yıllar Türkiye için köklü değişikliklerin yapıldığı ve politikaların önemli derecede uygulamaya dönüştürüldüğü bir dönem olarak bilinmektedir. Bu kapsamda bu bölüm, 24 Ocak kararları, 1980-1982 geçiş dönemi ve 1983-1989 liberal ekonomi ve ihracata dayalı iktisat politikaları olmak üzere üç başlık altında incelenmektedir.

1.3.1. 24 Ocak 1980 İstikrar Kararları ve Küreselleşme

1980-1990 döneminde, ulusal kalkınma kavramı, iç dinamiklere dayanan yerel kalkınma politikaları benimsenmeye başlanılmıştır. Esnek üretimin ve değişen müşteri taleplerinin önemi, ulusal ekonomilerin yeniden düzenlenmesini elzem hale getirmiştir. Bu bağlamda, Türkiye dışa açılmak ve global ekonomiye entegre olabilmek amacıyla *24 Ocak Kararları* olarak adlandırılan ihracata yönelik sanayi stratejisinin düzenlemelerini uygulamaya koymuştur. 24 Ocak kararları ile kapalı bir ekonomik model yerine, Türkiye ekonomisi, küresel ortama entegre olabilecek serbest bir ekonomi modelini benimsemektedir. Zira Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonra başlanan ihracata yönelik sanayileşme politikalarından önce, ithalata yönelik politikalar uygulanmıştır. 24 Ocak kararlarının bir başka yararı da Serbest Bölgelerin kurulmasıdır.⁵⁹

⁵⁹ Özdemir, Yiğit ve Oral, "Cumhuriyetten Günümüze Ekonomi Politikaları Bağlamında...", s.161.

24 Ocak kararları ile Türkiye ekonomisinde ayrıntılı yapısal değişiklikler yapılmıştır ve genel olarak yapılan reformlar; fiyat istikrarı, ödemeler dengesi, piyasa ekonomisini harekete geçirmek, ekonominin dışa açılımını teşvik etmek, kamunun etkinliğinin azaltılarak, özel sektörü teşvik etmek üzerine olmuştur.⁶⁰ Dolayısıyla, 24 Ocak 1980'de uygulamaya konulan program taslağı genel olarak aşağıdaki gibidir.⁶¹

- Bu programla; %32,7 oranında devalüasyon yapılmıştır ve günlük döviz kuru ilanına gidilmeye başlanılmıştır.
- Devletin uygulaması, devletin ekonomi içindeki payı azaltılmıştır, örneğin, KİT'lerdeki uygulamaya paralel olarak tarımsal ürün destek alımlarında sınırlandırmaya gidilmiştir.
- Gübre, enerji ve ulaştırma haricindeki tüm sübvansiyonlar ortadan kaldırılmıştır.
- Serbestleştirilmiş dış ticaret ile yabancı sermaye yatırımlarına teşvikler sağlanmıştır, kar transferleri kolaylaştırılmış, taahhüt hizmetleri desteklenmiştir.
- İthalat kademeli bir şekilde libere edilmiştir.
- İhracat ise; vergi iadesi, düşük faiz oranı kredisi, imalatçılara ithal girdilerde gümrük muafiyeti ve sektörlerle göre değişiklik gösteren teşvik sistemi ile desteklenmektedir.
- Döviz alım ve satımı serbest bırakılmıştır ve döviz piyasasındaki alım ve satımlar serbest hale gelmiştir.
- Fiyatlar üzerindeki kontroller ve sınırlamalar kaldırılmıştır ve piyasa prensipleri izlenmiştir.
- Söz konusu politikaların ana gayesi, Türkiye ekonomisini global ekonomi çerçevesinde şekillendirmek ve bütünleştirmektir. Bu politikalardan dolayı,

⁶⁰ Metin Bayrak ve Osman Cenk Kanca, "Türkiye'de 1970-2011 Yılları Arasında Oluşan Ekonomik ve Siyasi Gelişmelerin Seyri", **Akademik Bakış Dergisi**, c.35, s.3.

⁶¹ C. Erdem Hepaktan, "Türkiye'nin Dönüşüm Sürecinde Dış Ticaret Politikaları, 2." **Ulusal İktisat Kongresi**, İzmir, 20-22.02.2008, s.20.

1980'den beri ekonominin dışa açılmasından sonra dış ticaret hacminin milli gelir içindeki payı giderek arttığı görülmektedir.⁶²

Söz konusu reformların ve taslakta belirtilen kararların gerçekleştirilmesi için alınan ekonomik politikalar ise; sıkı para politikası, reel faiz politikası (faiz oranlarının serbestleştirilmesi), gerçekçi kur politikası, yabancı sermayenin teşviki, kamu sektörü müdahalelerini azaltarak dış ticaretin serbestleştirilmesi, piyasada mal ve hizmet fiyatlarının oluşmasını sağlamak yönünde politikalar benimsenmiştir.⁶³

Yukarıda belirtilen söz konusu iktisadi politikalardan, Türkiye'nin ekonomide yapısal değişiklikler yaptığı görülmektedir. Dış ticaret ve ödemeler dengesi rejimi serbestleştirilmiş, ihracat için çeşitli teşvikler ve sübvansiyonlar verilmiş, ithalat rejiminin serbestleştirilmesi politikası benimsenmiş ve esnek döviz kuru politikalarına geçilmiştir. Sermaye Piyasası Kanunu oluşturulmuş ve Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) kurulmuş, faiz oranları serbestleştirilmiş, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) açılmış, Merkez Bankası bünyesinde çeşitli ve spesifik bölümler (örneğin, Bankalar arası Para Piyasası, Efektif Piyasalar vb.) kurulmuş ve yeni bir Bankacılık Kanunu yürürlüğe girmiştir. Ayrıca, vergi reformu başlatılmış ve Katma Değer Vergisi (KDV) getirilmiştir ve KİT'lerin daha verimli hale getirilmesi için çeşitli önlemler alınmıştır.⁶⁴

1.3.2. 1980-1982 Geçiş Dönemi

1980 yılı hem ekonomik politikalar hem de politik rejimlerin uygulanması bakımından bir dönüm noktasıdır. 1980-1982 döneminde, istikrar programında öngörülen kamu kesimi finansman gereksinimlerinin azaltılması nedeniyle rezerv paradaki artış hedeflenen seviyede kalabilmiştir. Bunlara ek olarak, reel faiz oranları 1981 ve 1982'de yüksek olumlu değerlerde olmasına karşın, TL'nin yabancı para birimlerine karşı hızla değer kaybetmesi para talebinde önemli bir artışa neden olmuştur. Sonuç olarak, Ocak 1980'deki belirgin devalüasyondan sonra (%48,6), Mayıs 1981'den sonraki 16 ayda 11 mini devalüasyon daha meydana gelmiştir. 1

⁶² Üzeyir Aydın, **Türkiye'de 1980 Sonrası Dönemde Yaşanan Ekonomik Krizlerin Analizi**, İktisadi Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s.62.

⁶³ Bayrak ve Kanca, "Türkiye'de 1970-2011 Yılları Arasında Oluşan...", s.3.

⁶⁴ Bayrak ve Kanca, "Türkiye'de 1970-2011 Yılları Arasında Oluşan...", s.4.

Mayıs 1981’den bu yana, Türkiye ihracatta rekabet gücünü günlük bazda korumak için döviz kuru değiştirilmiştir ve 24 Ocak 1980 yılından, 1 Mayıs 1981’e kadar olan sabit döviz kuru politikası ve günlük kur uygulamalarında ise dalgalı döviz kuru politikası benimsenmiştir. 29 Aralık 1981 tarihli Resmi Gazete ‘de yayımlandıktan sonra yürürlüğe giren 28 sayılı kararname, döviz rejiminde önemli değişiklikler yapmıştır.⁶⁵ 1980-1982 geçiş dönemi olarak kabul edilmesinin sebebi, 1980 yılında meydana gelen askeri darbe sonunda hükümetin tekrar toparlanması yaklaşık 2 yılı almıştır ve 1983 yılında liberal ekonomi dönemi başlamıştır.

1.3.3. 1983-1989 Liberal Ekonomi ve İhracata Dayalı Politika

1983 yılında yapılan seçimler sonucunda, hükümet değişikliği olarak, liberalleşmeyi ve dışa açılmayı savunan Özal hükümeti iktidara gelmiştir. Yeni hükümetin iki temel hedefinden birisi enflasyonu düşürmek iken, diğeri ödemeler bilançosundaki problemleri çözmektir. Bu kapsamda alınan belli başlı iktisat politikaları da aşağıdaki gibidir.⁶⁶

- Sıkı para politikası ve mevduata pozitif reel faiz verilmesi,
- Yabancı sermayenin tüm etkinlik alanlarına serbest girişi,
- KİT'lerin özelleştirilmesinin başlatılması,
- Altyapı alanlarındaki kamu yatırımlarına yönelmek,
- Günlük döviz kuru uygulamasına başlamak,
- Döviz işlemlerinde büyük ölçüde liberalleşmek,
- İthalatta liberalleşme fakat yasaklar ve miktar kısıtlamalarının istisna tutulması,
- Çok yönlü ihracat tanıtımını sürdürmek,
- Altın ithalat ve ihracatının serbest bırakılması,
- İstanbul Menkul Kıymetler Borsası açılarak ve faaliyete başlaması,

Bu politikalar ile piyasa ekonomisine geçiş hedeflenmiştir fakat tam etkin uygulanmayan bu politikalar sonucunda para arzı ile ilgili problemler ve kamu

⁶⁵ Birol Erkan, “Türkiye’de 1980 Sonrası Merkez Bankası Politikaları”, **PhD Program, Celal Bayar University**, c.1-25, s.5-6.

⁶⁶ Bayrak ve Kanca, "Türkiye’de 1970-2011 Yılları Arasında Oluşan...", s.4-5.

borçlanmasının bilhassa 1987 yılından sonra çok arttığı görülmektedir. 1984-1987 yılları arasında Türkiye ekonomisinde büyüme söz konusu olmasına rağmen, enflasyonda çok fazla artmıştır. Dolayısıyla 1988-1990 arasında büyüme rakamlarında dalgalanmalar olmuştur.⁶⁷

1989 yılında, Türk Para Biriminin Değerinin Korunması Kararı ile yabancı sermaye için yeni teşvikler verilmiştir ve dış ticaret serbest hale getirilmiştir. 1989 yılından itibaren, dış ticarete pozitif gelişmeler olarak, dış ticaret hacminde üç kattan fazla artış yaşanmıştır. Fakat dış ticaret açıkları genel olarak azalmaya devam etse de dış ticaret hacminde artışın devam ettiği görülmektedir. Özellikle 1988 ve 1989 yıllarındaki dış ticaret açığındaki pozitif düşüşlerin ardından, 1990 yılında küresel ekonomik krizin etkisiyle dış ticaret açığı artmıştır.⁶⁸ 1980-1990 yılları arasındaki Türkiye'nin dış ticaret verileri aşağıdaki Tablo 1.6'da gösterilmektedir.

Tablo 1.6: 1980-1990 Yılları Arasındaki Türkiye'nin Dış Ticaret (Milyon \$)

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Hacmi	Dış Ticaret Açığı	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
1980	2910	7909	10820	-4999	36,79
1981	4703	8933	13636	-4230	52,64
1982	5746	8843	14589	-3097	64,98
1983	5728	9235	14963	-3507	62,02
1984	7134	10757	17891	-3623	66,32
1985	7958	11343	19301	-3385	70,16
1986	7457	11105	18561	-3648	67,15
1987	10190	14158	24348	-3968	71,97
1988	11622	14335	25957	-2713	81,07
1989	11625	15297	27417	-4167	75,99
1990	12959	22302	35261	-9343	58,10

Kaynak: C. Erdem Hepaktan, "Türkiye'nin Dönüşüm Sürecinde Dış Ticaret Politikaları", 2.Ulusal İktisat Kongresi, s.20-22.

Tablo 1.6' da Türkiye'nin dış ticaretinde yapısal değişiklik olan 1980 yılından 1990 yılları arasındaki ihracat, ithalat, dış ticaret hacmi ve açığı ile ihracatın ithalatı karşılama oranı hakkında istatistiksel veriler söz konusudur. İhracat ve ithalat verilerinde artış söz konusu iken, ihracatın ithalatı karşılama oranı da yıllar itibarıyla artmıştır. Bunun anlamı dış ticaret hacminin genişlediğidir fakat dış ticaret açığı

⁶⁷ Bayrak ve Kanca, "Türkiye'de 1970-2011 Yılları Arasında Oluşan...", s.6.

⁶⁸ Özdemir, Yiğit ve Oral, "Cumhuriyetten Günümüze Ekonomi Politikaları Bağlamında...", s.162.

1980-1989 yılları arasında benzer değerlerde iken, 1990 yılında iki katından daha fazla arttığı görülmektedir.

1.4. 1990 VE 2000 ARASI UYGULANAN İKTİSAT POLİTİKALARI

1990 yılından itibaren çok hızlı bir şekilde yükselmeye başlayan enflasyon, hem gelir dağılımını bozmakta, hem de kamu açıklarının hızla artmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla 1994’de meydana gelen ekonomik krizin habercisi durumunda olan bu olumsuzluklar, iç ve dış faiz oranlarına bağlı olarak artan sıcak para girişleri, TL’nin reel olarak değer kazanmasını sağlamış olmasına rağmen, işgücü maliyetlerindeki artış ve ihracat teşviklerinin azalması ekonominin giderek bozulmasına sebep olmuştur. Ekonominin giderek kırılması ile yeni iktisat politikalarını gerekliliği ortaya çıkmıştır.⁶⁹ Bu çerçevede bu bölümde, ilk olarak 1990’lı yıllardaki sermaye akımları ve sonrasında 1994 yılında meydana gelen krizden bahsedilerek, alınan söz konusu iktisat politikaları alt başlıklarda açıklanmaktadır.

1.4.1. 1990’lı Yıllar ve Serbest Sermaye Akımları

1990-1994 yılları arasında o zaman diliminde olan hükûmet altıncı beş yıllık kalkınma planını yürürlüğe koyarak uygulamaya başlamıştır. Altıncı BYKP’da uluslararası rekabete açık bir yapı içinde sanayileşme faaliyetlerinin hız kazanması, cari işlemler dengesinde sağlam ve devamlı bir fazlanın sağlanması ve özel sektörün kalkınmadaki rolünün artırılması ana gayeler olarak oluşturulmuştur. Altıncı BYKP tahminlerine göre, toplam ihracatın %85.0 oranında yükselerek 90.455 milyon ABD dolarına erişmesi amaçlanmaktadır. Altıncı BYKP’da hava koşullarına olan bağımlılığın azaltılarak, büyüyen nüfusun gıda gereksinimlerini karşılayabilmek ve tarım ürünleri ihracatını artırmak için tarım sektöründeki üretim yöntemlerinin modernize edilmesi amaçlanmıştır. Planda yapılacak toplam ihracatın %7.9’unun tarımsal mallardan oluşması ve %89,4’ünün ise sanayi ürünlerinden olması öngörülmektedir. Altıncı BYKP’da, sanayi sektöründeki döviz kazancı ve rekabetçi yapının dünyadaki ve bilhassa AET ülkelerindeki ilerlemelere uygun olacağı belirtilmektedir. Bu bağlamda, ihracat potansiyelini en iyi biçimde değerlendiren ve

⁶⁹ Bayrak ve Kanca, "Türkiye’de 1970-2011 Yılları Arasında Oluşan...", s. 6.

ihracatın devamlılığını ve çeşitlendirilmesini sağlayan bir yapı oluşturulması; optimum kapasitede yeni yatırımların söz konusu olması, var olan işletmelerde لازمگelen yapısal transformasyonun yapılması ve verimlilik ilkelerine göre çalışması hedeflenmektedir.⁷⁰ Altıncı BYKP'da madencilik sektörü ile ilgili olarak, doğal kaynakları etkili bir şekilde ekonomiye kazandırılması, endüstriyel hammadde talebini ucuz ve güvenli bir şekilde sağlamak ve işlenmiş metal ihracatını arttırmak amaçlanmıştır. Plan çerçevesinde hedeflenen ihracatın %2,7'si ise madencilik mallarıdır. Bu plan kapsamındaki genel hedefler ise şunlardır.⁷¹

- İhracatçıların uluslararası pazarlarda rekabet edebilmesi ve dış ticaret rejiminin serbestleşmesi için söz konusu şartların devamlılığının sağlanması gerekmektedir.
- İhracat mallarında çeşitlendirilmeye giderek, katma değeri fazla olan malların satışı teşvik edilmelidir.
- Yeni pazarlara girişin teşvik edilmesi ve ihracatçılara bu pazarlardaki fırsatlar hakkında لازم olan bilgi akışının olabilmesi ile ilgili düzenlemeler yapılmalıdır.
- İhracata yönelik endüstriler için uluslararası serbest pazarlarda belirlenen fiyatlarla üretim girdilerinin elde edilmesi için لازمگelen düzenlemeler güncellenmelidir.
- Türkiye'deki ihracat teşvik sistemi uluslararası ticaretteki payını artırarak, ürün çeşitlendirme yönünü belirlemeye olanak sağlayacaktır. Bu bağlamda, planda doğrudan teşvik yerine dolaylı teşviklere vurgu yapılmıştır. İhracat kredisi, ihracat sigortası ve ihracat kredisi sigorta yapılarının iyileştirilmesi vurgulanmaktadır.
- İhracatçıların her çeşit teknik yardımdan faydalanmalarının sağlanması gerekmektedir.
- Uluslararası pazarlarda rekabet karşıtı uygulamaların üstesinden gelmek için ihracatçılar desteklenmelidir.
- Yabancı para politikası dış rekabetçiliği koruyacak şekilde icra edilmelidir.

⁷⁰ DPT, **Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)**, Ankara 1990, s.319.

⁷¹ Pıçak, “Planlı Kalkınma Dönemi Türkiye İhracat Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s.11-12.

- İhracat ürünlerinde standardizasyonun önemi, ambalajlama ve kalite büyük önem arz etmektedir.
- Yurtdışında müteahhitlik hizmetlerinin ihracata olan katkısının göz önüne alınması önemlidir.
- Yunanistan, İspanya ve Portekiz'in AET'ye tam üyeliğinin bir neticesi olarak, birtakım tarımsal malların ihracatının negatif etkilerinin ortadan kaldırılması için önlemler alınmalıdır.
- Özel kesim ihracat kredilerinin Merkez Bankası kredilerindeki payını artırılması belirtilmektedir.
- İhracat kredilerinin finansman ihtiyacını karşılamak için Eximbank kaynaklarının artırılması ve çeşitlendirilmesi vurgulanmaktadır.

1.4.2. 1994 Ekonomik Krizi ve 2000 Arası İktisat Politikaları

1990 yılında küresel olarak ekonomide söz konusu olan durgunluk, Körfez Savaşı (1990-1991) ve Türkiye'deki yüksek enflasyon oranları ekonomik istikrara negatif yönde etki yapmıştır. Bu gelişmeler neticesinde, 5 Nisan 1994 tarihinde (5 Nisan Kararları) ekonominin 1994 yılında ekonomik krizle birlikte gözden geçirilmesi ve istikrarı için yeni bir ekonomik paket hazırlanmıştır. Türk Lirasının yeniden değerinin düşmesi ile ihracat oranları artmıştır. Daha sonra, 1995'te Türkiye Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olurken, 1996'da Gümrük Birliği'ne üye olmuştur. 1999 Asya krizi ve Türkiye'den gelen sıcak para çıkışı sonucunda meydana gelen ekonomik dengesizlikler için 1999 yılında IMF ile stand-by anlaşması yapılmıştır.⁷²

5 Nisan kararları olarak bilinen “Olağanüstü İstikrar Tedbirleri” adı altındaki programın ana hedefleri; enflasyonun hızla düşürülmesi ve bu çerçevede fiyat istikrarının olması, sürdürülebilir kalkınma için yapısal değişikliklerin yapılması, kamu açıklarını hızla azaltmak, borçlanma ihtiyaçlarını minimuma indirmek, KİT'lerin özelleştirilmesi, ihracat büyümesini hızlandırmak ve ihracatın yükseltilmesi ile ithalatı en az seviyeye düşürmektir.⁷³

⁷² Özdemir, Yiğit ve Oral, "Cumhuriyetten Günümüze Ekonomi Politikaları Bağlamında...", s.165.

⁷³ Bayrak ve Kanca, "Türkiye'de 1970-2011 Yılları Arasında Oluşan...", s.7.

Söz konusu bu hedeflere ulaşmak amacıyla alınan önlemler ve iktisadi politikalar ise aşağıdaki gibidir.⁷⁴

- ***Kamu gelirlerini artıran, kamu harcamalarını azaltan ve kamu borçlanma gereksinimlerini azaltan önlemler:*** Savunma maliyetleri dışında, her şeyde tasarruf yapılmıştır. KİT'lere zam yapılarak, ek vergiler, harçlar ve ödemeler getirilmiştir. Kamuya ait taşınmaz malların satılması kararları alınmıştır.
- ***Döviz piyasalarında güven ve dengeyi sağlayacak önlemler:*** TL'deki değer düşüklüğü sonucu ihracat yükselmiştir. Diğer taraftan, Eximbank ile kredi anlaşmaları yapılmış olmasına rağmen, bu etkili bir şekilde kullanılamamıştır.
- ***Piyasadaki iç dinamikleri düzenlemek için önlemler:*** KİT ürünlerine büyük zamlar yapılarak, enflasyon beklentilerinin kırılması hedeflenmiştir. Memur ve işçilerin maaşları sabitlenerek toplam talep azaltılmıştır. Ayrıca, döviz fiyatlarının serbest piyasa koşullarında oluşmasına karar verilmiştir. Döviz talebini ve döviz kuru yükselişini önlemek için faiz oranları arttırılmıştır. Devlet, bankalarda mevduatı bulunan kişilere sigorta uygulamasına başlamıştır.
- ***Yapısal düzenlemelerin kapsadığı önlemler:*** Ekonomide kamu gelir-gider dengesindeki bozulma yapısal bir sorundur. Kamu sektöründe gereksiz harcamalar, yetersiz vergi gelirleri ve zayıf kontrol bu sonucu doğurmuştur. Bilhassa, iç ve dış borç faiz ödemelerinin transfer harcamalarına dahil edilmesi, bu yapısal zorluğu da artırmıştır. Bu zorlukların üstesinden gelmek için, kamu sektöründe vergi reformu, özelleştirme, tarımsal destek politikaları ve istihdamın rasyonelleştirilmesinde temel değişiklikleri sağlayacak önlemler alınması öngörülmektedir. Bununla birlikte, Sosyal Güvenlik Kurumları (SGK)'nın kötüleşen finansal dengelerini iyileştirmeye yönelik tedbirler önerilmektedir.⁷⁵

⁷⁴ Bayrak ve Kanca, "Türkiye'de 1970-2011 Yılları Arasında Oluşan...", s.7-8.

⁷⁵ Aydın, **Türkiye'de 1980 Sonrası Dönemde Yaşanan Ekonomik Krizlerin Analizi**, s.72.

1994 ekonomik krizden sonra, 1996-1998 yıllarında kısa süreli hükümet dönemleri olmuştur ve belirsizlikler daha da artmıştır. Bununla birlikte, krizin etkilerinden kurtulabilmek amacıyla 1996 yılında hazırlanan yedinci beş yıllık kalkınma planı yürürlüğe konulmuştur. Yedinci beş yıllık kalkınma planı 1996-2000 zaman dilimini kapsamaktadır. Yedinci BYKP, ekonominin kalkınması ve ihracatın artırılmasına yönelik olarak; üretim, verimlilik ve rekabet gücü kavramlarına önem vermektedir. Kamu açıklarını ve enflasyon oranını azaltarak devamlılık arz eden kalkınmayı sağlayan yatırım stratejilerinin uygulanması benimsenmektedir. Ayrıca ilk olarak Yedinci BYKP’ında olmak üzere sonraki planlarda da etkin olacak şekilde; yoksulluk ve gelir eşitsizliğine dair politikalara yer verilmiştir.⁷⁶ Diğer taraftan, ödemeler dengesinin sağlam ve sürdürülebilir bir yapıda olması gerektiği vurgulanmaktadır. Yedinci BYKP’da ihracat ile ilgili tahminlerinde ise yıllık ortalama %15.9-17.5 artarak 161.649-164.029 milyon dolar arasında olacağıdır. Bununla birlikte, GSMH içindeki ihracatın payının, dönem sonunda ortalama %8,9 artarak %31,5’e erişmesi amaçlanmaktadır. Yedinci BYKP’da, tarım sektöründeki büyümenin, artan nüfusun dengeli ve yeterli beslenmesini sağlama endişesiyle iç talebin artmasına bağlı olacağı da belirtilmektedir.⁷⁷ Türkiye’nin ihracatta söz konusu avantajları elde edebilmesi için dünya pazarları ile entegrasyonu sağlanarak, AB piyasaları ile bütünleşmesi gerekmektedir. Planda, uluslararası pazarlarda rekabet gücünün artırılmasının, fiyat dışı faktörlerin göz önünde bulundurularak sürdürülebilir ihracat performansına ulaşılmasının önemli olduğu belirtilmektedir.⁷⁸ Bu bağlamda, gelişmiş ülkelerle teknoloji açığı kapatılarak, uluslararası pazarlarda kabul görmüş markaların geliştirilmesi ve çevre dostu ürün ve pazarların çeşitlendirilmesi yoluyla ürünlerin kalitesinin artırılmasının ehemmiyeti ortaya konulmaktadır. Bu bağlamda, ihracatta nitelikli ve çevreye hassas ürünler üretme, verimlilik ve yüksek teknoloji kullanımı ile sanayinin rekabet edebilirliğini artırma, dış talebin yapısına uygun ürünler geliştirmesi hedeflenmektedir. Yedinci BYKP’da madencilik sektöründeki asıl amacın, yeraltı zenginliklerinin yüksek katma değer sağlayacak biçimde ekonomiye kazandırılması ve sanayinin hammadde

⁷⁶ Bahar Burtan Doğan ve Mehmet Kaya, “Yoksullukla Mücadelede Mikro Kredi Sistemi: Diyarbakır Örneği” **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, c.12, s.154.

⁷⁷ DPT, **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)**, Ankara 1996, s.176.

⁷⁸ Muhittin Adıgüzel, “Ekonomik Küreselleşmenin Türkiye Ekonomisine Etkileri”, **Akademik Bakış Dergisi**, s.14.

gereksiniminin güvenli ve iktisadi bir şekilde karşılanmasıdır. Bu plan kapsamında alınan genel hedefler ise aşağıdaki gibidir.⁷⁹

- İhracatta rekabetçiliği destekleyen ve tüm alanlarda dünya fiyatları ile entegrasyonunu sağlayan gerçekçi döviz kuru politikaları uygulanmalıdır.
- Eximbank kredi ve teminat mekanizmalarına gerekli kaynak sağlayarak ihracatın finansmanına destek olmalıdır.
- Söz konusu serbest bölgelerin altyapısının iyileştirilmesi ve sektörel uzmanlığa odaklanması gerekmektedir.
- Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) ve AET standart ve kurallarına uygun olarak uluslararası yükümlülükleri göz önüne alarak ihracat desteklerinin kesinleşmesi ve lazım olan düzenlemeler yapılmalıdır.
- İktisadi bütünleşmede hayati bir fonksiyonu olan yabancı sermaye akışını hızlandıran, dış pazar payını artıran ve teknolojiyi sağlayan bir ortam yaratılmalıdır.

1.5. 2000'Lİ YILLARIN DEĞERLENDİRMESİ

Türkiye için zor bir dönem olan 2000'li yıllarda, Türkiye ekonomisi, yapısal problemleri ortadan kaldırmak ve 2000'li yılların başında finansal sektördeki kırıklığın bir neticesi olarak derin bir ekonomik kriz ile karşı karşıya kalınmıştır. 2001 krizinden sonra, makroekonomik istikrarı korumak ve ekonominin etkin, esnek ve üretken olmasını sağlamak amacıyla “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı” benimsenmiş ve uygulanmıştır.⁸⁰ Güçlü bir ekonomi programına geçiş kapsamında, kamu maliyesinin verimliliğini arttırmayı ve finansal sektörü güçlendirmeyi ve ekonominin rekabet gücünü arttırmayı hedefleyen politikalar başarıyla uygulanmıştır. Bu politikaların en mühimi, Türk Lirası'nın (TL) yabancı para birimleri karşısında serbest dalgalanmasını sağlamaktır. Söz konusu politik istikrar sayesinde, Türkiye krizin etkilerini yavaş yavaş ortadan kaldırmaya başlamıştır.

⁷⁹ Pıçak, “Planlı Kalkınma Dönemi Türkiye İhracat Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s.14.

⁸⁰ Bartu Soral, **Türkiye’de Bitmeyen Ekonomik Kriz**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2009, s.115.

Uygulanan yapısal reformlara ek olarak, sıkı maliye ve para politikaları kısa sürede ekonomide pozitif neticeler vermiştir.⁸¹

1999 yılında IMF ile yapılan stand-by anlaşması 2000-2002 dönemini kapsamaktadır ve ekonominin düzenlenmesi için IMF destekli program Türkiye için uygulamaya konulmuştur. Bu program kapsamında ele alınan ana konular ise aşağıdaki şekilde olmuştur.⁸²

- Enflasyonla mücadelede sıkı para politikası,
- Beklenen enflasyon oranına göre destek fiyat uygulaması ile kamu maaşlarının ve devletin tarım sektörüne sağladığı desteğin kesinleşmesi,
- Sermayenin sağlamlaştırılması ve bankaların açık durumlarının sınırlandırılması yoluyla bankacılık sisteminin kuvvetlendirilmesi,
- Sosyal güvenlik açıklarının kapatılması,
- Enflasyonla mücadelede özelleştirme gelirlerinin kullanılması,
- Genel bütçedeki faiz dışı fazla, vergi gelirlerindeki artıştan dolayı GSMH'nın % 4'ü fazla vermesi biçiminde olmuştur.

Bunlara ek olarak, hükümet sekizinci beş yıllık kalkınma planını da 2001-2005 zaman dilimleri için yürürlüğe koymuştur. Sekizinci BYKP'da, ihracata yönelik, teknoloji ağırlıklı, katma değeri fazla, uluslararası standartlara uygun ve yerel kaynakları harekete geçiren üretim yapısı amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, ekonominin rekabet edebilirliğinin artırılmasının, istihdamın, verimliliğin ve ihracatın fazlalaştırılması ve uygun teknolojilerin üretilmesine veya aktarılmasına yatırım yapılmasının önemi belirtilmektedir.⁸³ Sekizinci BYKP ile ihracat tahmininde sektörel bir ayırım söz konusu değildir ve ihracatın %68,6 oranında artarak, 182.239 milyon \$ 'a ulaşması hedeflenmektedir. Diğer taraftan, GSMH içindeki ihracatın payının yıllık ortalama %2 artırılarak %23'den %24,8'e çıkarılması amaçlanmaktadır. Sekizinci BYKP'da, iktisadi, toplumsal, çevresel ve uluslararası gelişmeleri bir bütün olarak ele alan organize olmuş, rekabet gücü fazla,

⁸¹ Zübeyir Turan, "2002-2012 Yılları Arasında Türk İktisat Politikasındaki Gelişmeler", **Academic Review of Economics & Administrative Sciences**, c.8, s.224.

⁸² Bayrak ve Kanca, "Türkiye'de 1970-2011 Yılları Arasında Oluşan...", s.10.

⁸³ Zübeyir Turan, "Türkiye Ekonomisinde Kasım 2000-Şubat 2001 Krizleri", **TÜHİS**, <http://www.tuhis.org.tr/dergi/agustos2005/makalezturan.pdf>, Erişim Tarihi: 11.09.2019, s.14.

sürdürülebilir bir tarım sektörü yaratmak amaçlamaktadır.⁸⁴ Tarım politikalarının Dünya Ticaret Örgütü (WTO) Tarım Anlaşması'nda belirtilen esaslar ve AET Ortak Tarım Politikası öngörülen yükümlülükler çerçevesinde hazırlanması belirtilmiştir. Sanayi sektöründe istihdamı artıran, katma değeri fazla, yüksek teknolojileri kullanan, döviz sağlayan ve uluslararası rekabet gücü olan yatırımları desteklemek amaçlanmaktadır. Madencilik sektöründe ise, madencilik sektöründe söz konusu olan hammaddelerin ekonomik ve güvenilir bir şekilde sağlamak ve madencilik ile ilgili malların Türkiye'de işlenerek ülke ekonomisine olan desteğinin artırılması amaçlanmaktadır.⁸⁵

- İhracattaki rekabetçiliğin artırılmasına ve ihracat yapısında dünya ticaretindeki eğilimlere paralel olarak yapısal bir dönüşüm gerçekleştirilmesine önem verilmelidir.
- Teknoloji yoğun sanayi yapısına geçiş yapılarak ihracatta pazar payını artıracak politikalar benimsenmelidir.
- Ar-Ge ve bölgesel kalkınma için sübvansiyonların dinamik ve etkili kullanılması sağlanmalıdır. Bununla birlikte, yurtiçinde Türk markalarının kullanılması teşvik edilmelidir.
- Eximbank kredi, teminat ve garanti mekanizmalarına kâfi kaynak temin ederek ihracatın finansmanına destek verilmelidir.
- İhracatta siyasal ve iktisadi risklerin teminat ve sigorta uygulamaları ihtivasında ele alınmasını ve yabancı yatırımların dış güvencesi ile desteklenmesini sağlayacak bir yapı oluşturulmalıdır.
- KOBİ'lerin uluslararası pazarlardaki rekabetçi şartlara uyarlanması elzemdir. Ayrıca; pazarlama, tanıtım ve ticari bilgilerdeki yetersizlikleri önlemek için Sektörel Dış Ticaret Şirketleri modelinin tanıtımına devam edilmelidir.
- Kafkaslar, Orta Asya ve Orta Doğu ülkeleriyle bölgesel entegrasyondan arzulanan yararları elde etmek için tercihli bir tarife rejimi oluşturulmalıdır.

⁸⁴ DPT, **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Ankara 2000, s.63.

⁸⁵ Pıçak, "Planlı Kalkınma Dönemi Türkiye İhracat Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme", s.15.

- Serbest bölgelerin altyapı ve üst yapı tesislerinin geliştirilmesi söz konusudur.
- Ülke, sektör ve ürün bazında güncel veriler oluşturmak, pazar araştırması faaliyetlerini düzenlemek ve uluslararası ticaret ve rekabet standartları ile ilişkili kuruluşlar içinde veri tabanları yapılmalıdır.
- İhracat desteklerinin içeriği ve uygulama yöntemleri ile ilgili yapılan sık sık değişikliklerin en aza çekilmesi ve ihracatçıların planlama ve ödemelerde karşılaştığı problemlerin üstesinden gelinmelidir.
- Gümrüklerde modernizasyon çalışmaları gerekmektedir.

Sunulan bu tez çalışmasında, 2000’li yıllarda meydana gelen, 2001 krizi ve 2008 krizi değerlendirilerek, günümüzdeki ekonomik durumlar ve iktisadi politikalardan ilerleyen bölümlerde bahsedilmektedir.

1.5.1. 2000-2001 Krizi ve Türkiye’ye Etkileri

2001 yılında Türkiye’de meydana gelen ekonomik krizden birçok firma ve özellikle bankacılık sektörünün mali ve finansal yapılarının güçlendirilmesi için 4743 sayılı kanun 31 Ocak 2002’de yürürlüğe girmiştir. Bu dönemde uluslararası bankacılık standartları ve AB’ye uygun denetim mekanizması çerçevesinde Bankacılık sektöründe normlardan söz edilmemiştir. Bu negatifliklerden dolayı bankalarda yolsuzluk artmış, ahlaki risk en yüksek düzeye çıkmıştır. Türkiye’de bankacılık sisteminin finansal yapısında birçok sorunlar mevcuttur. Bankalardaki denetim eksikliği bu yapıyı daha da kötüleştirmiştir. Bu yıllarda yaşanan yapısal sorunlar nedeniyle banka sayısı, şube sayısı ve çalışan sayısı önemli ölçüde azalmıştır.⁸⁶

Şubat 2001 krizi sonucunda 28 milyar dolar olan döviz rezervi 18 milyar dolara kadar düşmüştür. Ayrıca, iç borç stoku GSMH’ye oranı %68’e yükselmiştir ve iç borç faiz ödemelerinin GSMH oranı %2 dolaylarında iken, 2001 kriz ile birlikte bu oran %22’ye yükselmiştir. Faiz oranlarındaki hızlı artış kamu ve özel bankaların finansal yapılarını olumsuz etkilemiştir ve programa duyulan güven sarsılmıştır. Şubat 2001’deki kriz, döviz krizi olarak nitelendirilebilir çünkü bankaların çok

⁸⁶ Turan, "2002-2012 Yılları Arasında Türk İktisat Politikasındaki Gelişmeler", s.227.

fazla likidite gereksinimi ödemelerin yapılamamasına sebebiyet vererek döviz kurunu çok yükseltmiştir.⁸⁷ Bu krizden kurtulmak için “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı” isimli bir paket programı hazırlanmış ve başına Kemal Derviş getirilmiştir. Bu program kapsamında yapılan iktisadi politikalar; finans sektörü ile ilgili düzenlemeler, devlette şeffaflığı ve kamu maliyesini sağlamlaştırmayı amaçlayan düzenlemeler, ekonomide rekabet ve verimliliği artırmaya ve sosyal dayanışmayı güçlendirmeye yönelik tedbirler, reel ekonomi ile ilgili düzenlemeler, kamu harcamalarını azaltma, kamu gelirlerini artırma ve kamu sektörünün borcunu azaltma amaçlı politikalar uygulanmıştır.⁸⁸

1.5.2. 2008 Krizi ve Türkiye’ye Etkileri

Ülkenin ekonomisini canlandırmak için ABD, inşaat sektörü aracılığıyla gelir düzeyi orta ve alt kesimde olan insanlara konut kredilerini arttırmıştır ve riskli kredilerin miktarında doğrudan bir artış olmuştur çünkü herkes ev kredisine başvurmuştur. Ayrıca, bu kredi borç veren bankalar veya diğer kurumlar, kredileri riskli gruba verdikleri için alınan evi de teminat olarak göstererek borç vermiştir. Sonuç olarak, ABD’de ki güçlü bankacılık sistemi olumsuz yönde etkilenmiştir. Konut kredilerine bağlı menkul kıymetler ve bankalarda kullanılan kredi türev ürünleri ile yaratılacak risklerin yanlış hesaplanması ve bu finansal kuruluşların denetleyici yapısının eksiklikleri konut kredisi krizi olarak adlandırılan ipotek krizinin dönüşümüne sebebiyet vermiştir. 2008 krizinin ana gerekçesi; küreselleşme sürecinde, dünyadaki haksız gelir dağılımı ve ABD para biriminin, uluslararası ödemelerde kullanılması, aşırı harcama ve tasarruf açığı yaratmaktadır. 2008 küresel ekonomik kriz ABD’de meydana çıkmıştır ve hemen hemen dünyadaki tüm ülkeler azda olsa etkilenmiştir. 2008 küresel ekonomik krizin ülkemize Türkiye üzerindeki etkileri aşağıda özetlenmektedir.⁸⁹

- Türkiye ekonomisinin büyümesi ile dış ticaretin gelişimi arasında çok mühim bir ilişki vardır. Kriz sebebiyle dış ticaretteki daralma neticesinde Türkiye’nin Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (GSYH) önemli ölçüde azalmış

⁸⁷ Rıdvan Karluk, **Cumhuriyet’in İlanından Günümüze Türkiye Ekonomisinde Yapısal Dönüşüm**, Beta Yayınları, İstanbul 2007, s.449.

⁸⁸ Bayrak ve Kanca, "Türkiye’de 1970-2011 Yılları Arasında Oluşan...", s.12.

⁸⁹ Turan, "2002-2012 Yılları Arasında Türk İktisat Politikasındaki Gelişmeler", s.232.

ve aşırı işsizlik yaşanmıştır. Diğer taraftan, ihracat ve ithalat 2008 yılında önemli ölçüde azalmıştır.

- Hem iç talep hem de dış talep daralarak üretici ve tüketici güven endeksi etkilenmiştir. Bilhassa büyük sanayi tesislerinde kapasite kullanım oranı düşmüş ve bunun sonucunda üretim seviyesi azalmıştır. Talepteki daralmanın temel sebebi ise, bazı sektörlerin gelirlerinin bir kısmı azaldığı ve bazıları geleceğe güvenle bakamadıkları için harcama yapmaktan kaçındığı için satın alma gücü azalmıştır.⁹⁰
- Türkiye ekonomisi çoğunlukla dış kaynak kullanımına ve ithalata dayanmaktadır. 2008 yılında yaşanan küresel kriz sebebiyle, yabancı sermaye girişlerinde bir düşüş yaşanmıştır. Hedeflenen %7'lik büyüme oranı, ülkemize yabancı sermaye girişi olmadan gerçekleştirilememektedir. Küresel krizin bir sonucu olarak, Türkiye'deki finansal ve reel sektörler de ciddi şekilde etkilenmiştir. Türkiye İstatistik Kurumu'ndan elde edilen bilgilere göre Türkiye %85-90 oranında hammadde ithal etmektedir, bu ithalat ara girdi ve sermaye malları ithalatından oluşmaktadır.⁹¹ Enerji ürünlerinin ara girdi olarak payı çok yüksektir. Küresel kriz nedeniyle enerji ürünleri fiyatlarındaki artış bu payı daha da artırmaktadır. Bu durumu bir örnekle açıklamak gerekirse; 2007 yılında enerji ithalatı için 132 milyar dolar ödenmiştir. Bu enerji fiyatları, Türkiye'nin enerji ithalatı olarak 2002 yılında sadece 48,1 milyar dolar ödemiştir.⁹²
- Küresel kriz sebebiyle Türkiye'de ki bankacılık sistemine bağlı kredi kanalı kademeli olarak azalmıştır. Bunu önlemek için, Kredi Garanti Fonu'nun kurulması önerilmiştir.

Küresel krizin asıl etkileri 2009 yılında görülmeye başlamıştır. GSYH %4,7 oranında daralmıştır. Kamu maliyesi krizden en çok etkilenen ve dengeyi en çok

⁹⁰ Soral, **Türkiye'de Bitmeyen Ekonomik Kriz**, s.138.

⁹¹ TÜİK, **Gayri Safi Yurtiçi Hasıla IV. Dönem: Ekim, Kasım, Aralık / 2008**, TÜİK Haber Bülteni 2009, s.2.

⁹² Erdal Tanas Karagöl, **Ak Parti Dönemi Türkiye Ekonomisi**, SETA Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Ankara 2013, s.15.

rahatsız eden sektör olmuştur. Kriz döneminde ve sonrasındaki ekonomik göstergeler aşağıda verilen Tablo 1.7’de ayrıntılı gösterilmektedir.

Tablo 1.7: 2008 Küresel Kriz ve Temel Ekonomik Göstergelere Etkisi (2007-2010)

	2007	2008	2009	2010
GSYH (milyar dolar)	658.8	741.8	617.8	735.8
GSYH (1998 fiyatları ile milyar TL)	101.3	101.9	97.1	105.7
GSYH Büyüme Oranı (%)	4.7	0.7	-4.7	8.9
Kişi Başına GSYH (Dolar)	9.305	10.423	8.590	10.076
Sanayi Üretim Endeksi (2005=100)	114.4	112.7	99.9	114.3
İhracat (milyar dolar)	107.3	132.0	102.1	114.0
İthalat (milyar dolar)	170.1	202.0	140.9	185.5
Dış Ticaret Dengesi (milyar dolar)	-62.8	-69.9	-38.8	-71.6
Dış Ticaret Dengesi (milyar dolar)/(İhr., İth.)	-46.8	-53.0	-24.9	-56.3
İhracat/İthalat (%)	63.1	65.4	72.5	61.5
Cari Açık (milyar dolar)	-38.4	-42.0	-14.0	-48.5
Cari Açık/GSYH (%)	-5.9	-5.7	-2.3	-6.5
Enflasyon Oranı (TUFE)	8.4	10.1	6.5	6.6
İşsizlik Oranı % (yıl ortalaması)	10.3	11.0	14.0	11.9
Merkezi Yönetim Bütçesi Dengesi(milyar TL)	-13.7	-17.43	-52.76	-39.6
Merkezi Yönetim Bütçesi Dengesi/GSYH (%)	-1.6	-1.8	-5.5	-3.6
Doğrudan Yabancı Ser.Yatır.(milyar dolar)	22.0	19.5	8.5	8.9
Portföy Yatırımları (milyon dolar, net)	833	-5014	227	16126
Döviz Kuru (TL/Dolar) Yıl sonu satış kuru)	1.17	1.52	1.51	1.55

Kaynak: Turan, "2002-2012 Yılları Arasında Türk İktisat Politikasındaki Gelişmeler", s.232.

Tablo 1.7, 2008 kriz öncesi, kriz dönemi ve sonrasındaki zaman dilimlerinde gerçekleşen makroekonomik temel göstergeler verilmektedir. Krizin en önemli etkisi yatırımlar üzerinde olmuştur çünkü yurt dışından gelen bütün yatırımlar çok düşük seviyelerde olmuştur ve küresel kriz ile hemen hemen dünyadaki bütün ülkeler bu durumdan etkilenmiştir. Dış kaynak geliri ciddi şekilde azalmıştır. Bununla birlikte kriz döneminde işsizlik sayısı artmıştır ve bu artış içinde en çok genç işsizlik vardır. Türkiye bu dönemde büyümeye devam etmiştir fakat önceki zamanlardaki gibi olmamıştır.⁹³

1.5.3. Günümüz İktisat Politikası Tespiti

2019 yılının Temmuz ayında açıklanan on birinci beş yıllık kalkınma planı 2019-2023 yıllarını kapsamaktadır. Türkiye’nin 2018 yılının Ağustos ayında yaşamış olduğu döviz krizinden sonra, Türk Lirası (TL) devamlı döviz karşısında değer

⁹³ Erdal Tanas Karagöl, **Cari Açık Tartışmaları Gölgesinde Küresel Ekonomik Kriz Ve Türkiye Ekonomisi**, SETA Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Ankara 2011, s.13.

kaybetmeyi sürdürmektedir. Söz konusu bu ekonomik durgunluğun bir önceki 2013 yılında açıklanan onuncu beş yıllık kalkınma planında vurgulanan 2023 hedeflerinde olumsuz yönde etkilenme söz konusudur. Onuncu ve on birinci beş yıllık kalkınma planlarındaki bazı temel göstergelerin karşılaştırılması aşağıdaki Tablo 1.8’de verilmektedir.

Tablo 1.8: 10. Ve 11. Beş Yıllık Kalkınma Planlarının Karşılaştırılması

	10. BYKP (2013) 2023 Hedefleri	11. BYKP (2013) 2023 Hedefleri
GSYH	2 Trilyon \$	1,1 Trilyon \$
Kişi Başına Düşen Milli Gelir	25.000 \$	12.244 \$
İhracat	500 Milyar \$	226,6 Milyar \$
İşsizlik	%5	%9,9
Enflasyon	Enflasyonun Tek Hanelere İndirilmesi	Enflasyonun %5’e Kademeli Olarak İndirilmesi

Kaynak: Emincan Yüksel, “Değişen 2023 Hedefler”, **Doğruluk Payı**,

<https://www.dogrulukpayi.com/bulten/11-kalkinma-plani-2023-hedeflerini-degistirdi>, Erişim

Tarihi: 10.07.2019.

Tablo 1.8 incelendiğinde, 2023 sonu itibariyle 10. Kalkınma Planında dış ticaret hedefi ile 11. kalkınma planını karşılaştırıldığında, Türkiye'nin 500 milyar dolarlık ihracat hedefi, 11. Kalkınma Planında 273 milyar dolar azaltılarak 227 milyar dolar olarak belirlenmiştir. Ayrıca, 10. Kalkınma Planında 2018 için toplam ihracat hedefinin 277 milyar dolar olduğu belirtilmiştir ama 2018'de toplam ihracat hedeften çok uzak olarak 168 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Günümüzde işsizlik Türkiye'nin en büyük problemlerinden birisidir. 8 Temmuz 2019'da açıklanan 2023 hedefi ile işsizlik oranı %9,9 belirlenmiştir ve 2013 yılındaki 2023 yılındaki işsizlik hedefinden hayli yüksektir. Bir diğer makroekonomik gösterge olan enflasyonda ise, 10. Kalkınma Planında tek hanelere indirme hedeflenirken, 11. Kalkınma Planında, hükümet enflasyon oranını kademeli olarak %5'e kadar azaltmayı hedeflemektedir. Son olarak, 10. Kalkınma Planında 2018 için hedeflenen

enflasyon ise %4.5'dur. 2018 yılında gerçekleşen enflasyon ise %20.3 gerçekleşerek, hedefin yaklaşık beş katıdır.⁹⁴

⁹⁴ Emincan Yüksel, “Değişen 2023 Hedefler”, **Doğruluk Payı**,
<https://www.dogrulukpayi.com/bulten/11-kalkinma-plani-2023-hedeflerini-degistirdi>, Erişim
Tarihi: 10.07.2019.

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYETTEN GÜNÜMÜZE DİYARBAKIR'DA

İKTİSADİ GELİŞME

Çalışmanın ikinci bölümünde ilk olarak Diyarbakır ili ile ilgili demografik özelliklerden bahsedilmektedir. Daha sonrasında ise Diyarbakır ili ve çevresinde söz konusu olan iktisadi faaliyet üzerinde durulmaktadır. Bu kapsamda Diyarbakır ilinin tarım, sanayi ve hizmet sektörleri irdelenmektedir. Diyarbakır iline yapılan iktisadi yatırımlar ve dış ticaret yapısı hakkında bilgiler verilerek ikinci bölüm şekillenmektedir.

Diyarbakır ili ile ilgili hem uluslararası ve ulusal hem de bölgesel düzeyde farkındalık yaratılamaması ve kentin adının yalnızca olumsuz olaylarla gündeme gelmesi nedeniyle Diyarbakır'ın toplumdaki algısı ulusal ve uluslararası düzeyde olumsuzdur. Ancak, Diyarbakır ili çok zengin bir kültürel yapıya ve zengin ekonomik varlıklara sahip olmasına rağmen; neredeyse yarım yüzyıldır etnisite kaynaklı toplumsal problemler ve beraberinde yarattığı olumsuz sosyoekonomik problemler (yankesicilik, kapkaç ve hırsızlık olayları) ile ön plana çıkması toplumda Diyarbakır'a karşı olumsuz bir algı yaratmıştır. Tüm bu olumsuzlukların giderilebilmesi için Diyarbakır ekonomisinin Türkiye ekonomisi içindeki öneminin ve potansiyelinin ne olduğunun ortaya konulması bakımından bu çalışma büyük önem arz etmektedir. Sunulan bu tez çalışması ile, toplumdaki Diyarbakır algısının değişmesi amacıyla, iktisadi anlamda büyüklüğünün ortaya konularak Türkiye ekonomisindeki yeri ve önemi vurgulanmaktadır.

2.1. DİYARBAKIR'DA NÜFUS VE İSTİHDAM YAPISI

Diyarbakır ilinin nüfusu TÜİK 2018 verilerine göre (köy ve ilçeler dahil) 1.732.396'dır. Genel olarak, Diyarbakır ilinin nüfus ve istihdam yapısı dört alt başlık altında incelenmektedir.

2.1.1. Nüfus Yapısı

Diyarbakır ili nüfus büyüklüğü bakımından Türkiye’de 11. sırada bulunmaktadır. Diyarbakır ilinde 1990-2000 yılları arasında toplamda %24’lük bir nüfus artışı gerçekleşmiştir. 15.272 km² alana sahip olan Diyarbakır’da kilometrekare başına 113 kişi düşmektedir. Diyarbakır’ın nüfus yoğunluğu 113/km²’dir. Tahmin edilen verilere göre, Diyarbakır ilinin 2019 yılındaki nüfusu 1.749.720’dir. Bu nüfus verileri önceki yıllarda nüfus artış hızlarına dayanarak tahmin edilmektedir. Yıllara göre Diyarbakır ilinin nüfusu aşağıda verilen Tablo 2.1’ de gösterilmektedir.

Tablo 2.1: Diyarbakır Nüfusu (2007-2018)

Yıllar	Toplam Nüfusu	Erkek Nüfusu	Kadın Nüfusu
2007	1.460.714	735.561	725.153
2008	1.492.828	757.497	735.331
2009	1.515.011	767.926	747.085
2010	1.528.958	767.503	761.455
2011	1.570.943	795.894	775.049
2012	1.592.167	804.952	787.215
2013	1.607.437	809.791	797.646
2014	1.635.048	824.133	810.915
2015	1.654.196	834.354	819.842
2016	1.673.119	844.011	829.108
2017	1.699.901	857.070	842.831
2018	1.732.396	875.468	856.928

Kaynak: <https://www.nufusu.com/il/diyarbakir-nufusu>, Erişim Tarihi: 25.07.2019.

Tablo 2.1’de görüldüğü üzere Diyarbakır ilinin nüfusu yıllar itibariyle artmış görünmektedir. Diyarbakır nüfusu 2007 yılında 1.460.714 iken, 2018 yılında bu rakam 1.732.396 kişi olmuştur. Erkek ve kadın nüfus sayılarına baktığımızda ise, çok fazla fark olmamakla beraber, erkek nüfusu biraz daha fazladır. Nüfusun artış hızı ise aşağıda verilen Tablo 2.2’de gösterilmektedir.

Tablo 2.2: Diyarbakır İlinin Nüfus Artış Hızı ve Yoğunluğu (2008-2018)

Yıl	Diyarbakır Nüfusu	Artış Hızı	Nüfus Yoğunluğu
2008	1.492.828	% 2.20	98/km ²
2009	1.515.011	% 1.49	99/km ²
2010	1.528.958	% 0.92	100/km ²
2011	1.570.943	% 2.75	103/km ²
2012	1.592.167	% 1.35	104/km ²
2013	1.607.437	% 0.96	105/km ²

2014	1.635.048	% 1.72	107/km ²
2015	1.654.196	% 1.17	108/km ²
2016	1.673.119	% 1.14	110/km ²
2017	1.699.901	% 1.60	111/km ²
2018	1.732.396	% 1.91	113/km ²

Kaynak: <https://www.nufusu.com/il/diyarbakir-nufusu>, Erişim Tarihi: 25.07.2019.

Tablo 2.2.'de Diyarbakır ilinin nüfus artış hızı ve nüfus yoğunluğu verilmektedir. Diyarbakır nüfus artış hızında dalgalanmalar söz konusudur. 2008 yılından sonra azalan nüfus artış hızı 2010 yılında tekrar yükselişe geçerek 2011 yılında en üst düzeyde gerçekleşmiştir. Daha sonra tekrar düşen nüfus artış hızı ufak dalgalanmalar ile 2018 yılında % 1.91 olarak gerçekleşmiştir.

2.1.2. Nüfusun İşgücü Yapısı

İşgücü/emek, bir ülkedeki emek arzını, insan sayısı açısından ifade eden bir kavramdır. Bir ülkenin nüfusunun üretken kısmı yani ekonomik faaliyete katılan kişi, işgücü olarak ifade edilmektedir. İşgücünün çalışma hayatıyla bulunduğu piyasa koşullarına ise iş piyasası denilmektedir. İşgücü piyasasını etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Dolayısıyla, işgücü piyasası; nüfus, ekonomik yapı, sosyal yapı, eğitim yapısı, iş gücü göstergeleri, yatırımlar, teşvikler, göçten etkilenmektedir.⁹⁵ Diyarbakır ilinin ana işgücü göstergeleri ise aşağıda verilen Tablo 2.3' de verilmektedir.

Tablo 2.3: Diyarbakır İli Ana İşgücü Göstergeleri (%)

Yıllar	İşgücüne Katılma Oranı	İşsizlik Oranı	İstihdam Oranı
2008	26,9	15,7	22,7
2009	32,7	20,6	26
2010	31,8	13,5	27,5
2011	30,6	8,6	28
2012	26,9	7,3	25
2013	37,2	18,7	30,2
2016	45,2	17,2	37,4
2017	48,1	13,8	41,4

Kaynak: İŞKUR, Diyarbakır İşgücü Piyasası Araştırma Raporu, 2015, <https://media.iskur.gov.tr/14932/diyarbakir.pdf>, Erişim Tarihi: 25.07.2019, s.7; TÜİK, <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>, Erişim Tarihi: 25.07.2019.

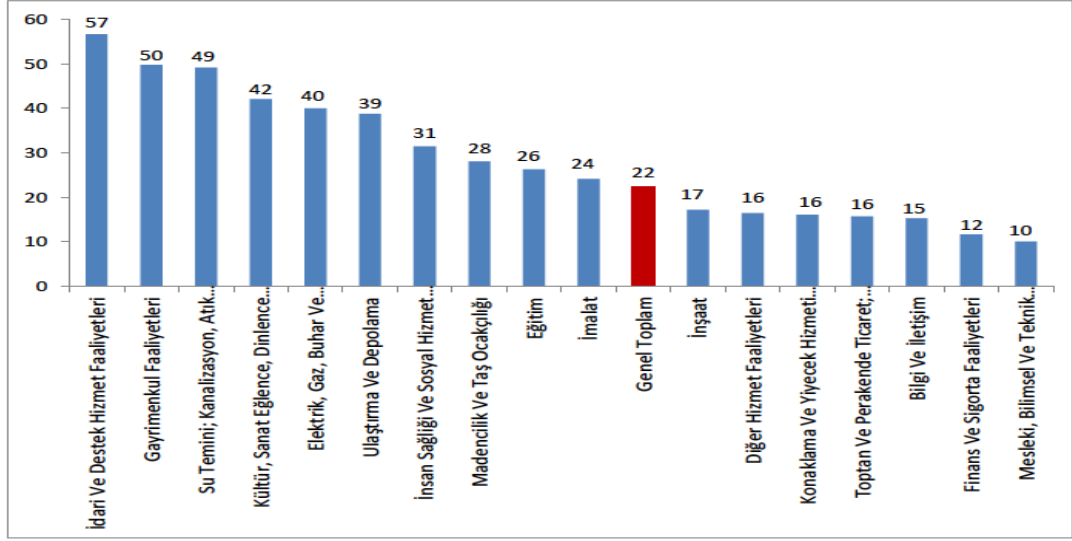
⁹⁵ İŞKUR, Diyarbakır İşgücü Piyasası Araştırma Raporu, 2015, <https://media.iskur.gov.tr/14932/diyarbakir.pdf>, Erişim Tarihi: 25.07.2019, s.6.

Tablo 2.3' de işsizlik ve işgücü oranları da verilmektedir. İstihdam en kayda değer faktörlerden birisidir ve bu açıdan işgücü göstergeleri arasındadır. İşsizlik oranları 2009 yılından sonra düşüş eğiliminde iken, 2013 den itibaren işsizlik rakamlarının tekrar arttığı görülmektedir. İstihdam oranında genel anlamda artış söz konusudur. 2017 yılında ise işsizlik oranı azalırken, istihdam ve işgücüne katılım oranlarının arttığı görülmektedir.

2.1.3. İstihdamın Sektörel Dağılımı

Diyarbakır'da 10 veya daha fazla kişi çalıştıran işyerlerinde ortalama çalışan sayısı 22'dir. Bu sayı Türkiye genelinde 35'dir. Diyarbakır'da bulunan işletmeler, genel olarak Türkiye'deki işletmelerden daha küçüktürler. Türkiye genelinde ilk üç sırada bulunan imalat, inşaat ve perakende sektörlerinin Diyarbakır ilinde ortalamanın altında olması dikkat çekicidir. Diyarbakır ilindeki istihdam dağılımı Türkiye geneli ile benzerlik göstermektedir. Diyarbakır'da 10 veya daha fazla kişinin çalıştığı işyerlerinin %35'i, 5-9 yaş arasındaki işletmelerdir ve diğerleri ise 5 yaşından küçük yeni iş yerleridir.⁹⁶ İstihdamın sektörel bazda dağılımında ise çalışanların büyük bir kısmının idari ve destek hizmet faaliyetlerinde oldukları görülmektedir. İkinci sırada gayrimenkul sektörü ve üçüncü sırada su temini, kanalizasyon sektörü gelmektedir. Aşağıda verilen Şekil 2.1'de sektörlerle göre ortalama çalışan sayıları verilmektedir.

⁹⁶ Türkiye Cumhuriyeti Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, (2017) **81 İl Durum Raporu**, <http://www.ebso.org.tr/ebsomedia/usefullink/6131533781-il-sanayi-durum-raporupdf.pdf>, Erişim Tarihi: 22.08.2019.

Şekil 2.1: Sektörlere Göre Ortalama Çalışan Sayıları

Kaynak: İŞKUR, Diyarbakır İşgücü Piyasası Araştırma Raporu, 2015, <https://media.iskur.gov.tr/14932/diyarbakir.pdf>, Erişim Tarihi: 25.07.2019, s.22.

2.1.4. Yoğun Göç Hareketlerinin İktisadi Etkileri

Diyarbakır'ın göç hareketleri incelendiğinde, vermiş olduğu göçlerin almış olduğu göçlerden daha fazla olduğu görülmektedir. Başka bir ifadeyle, Diyarbakır göç alan değil veren bir il konumundadır. Yıllar itibariyle, Diyarbakır ilinin vermiş ve almış olduğu göçler aşağıdaki Tablo 2.4'de gösterilmektedir.

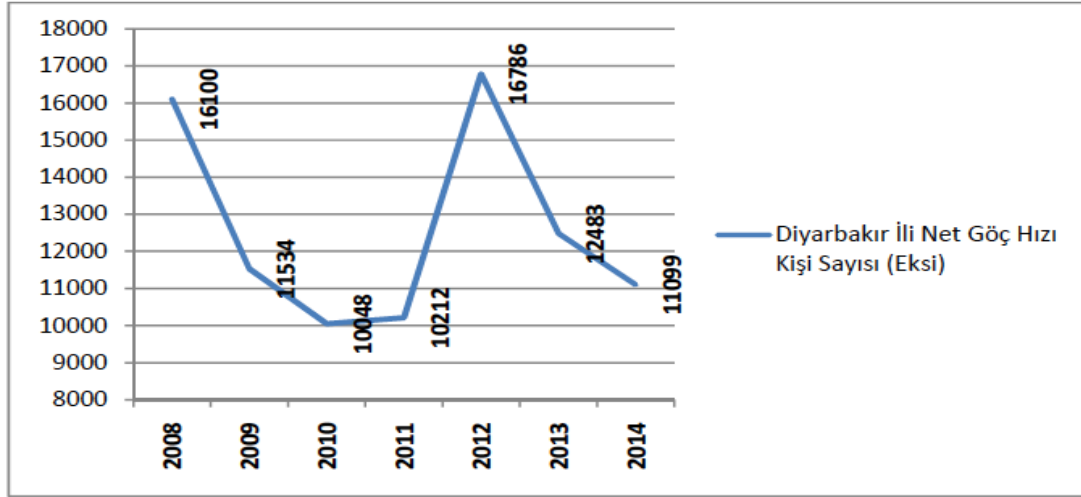
Tablo 2.4: Diyarbakır Göç Hareketleri

Yıllar	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Göç Farkı
2008	36.920	48.019	-11.099
2009	35.466	47.949	-12.483
2010	30.789	47.575	-16.786
2011	36.622	46.834	-10.212
2012	34.810	44.858	-10.048
2013	32.384	43.918	-11.534
2014	31.677	47.777	-16.100
2015	35.550	49.555	-14.005
2016	39.177	55.604	-16.427
2017	40.493	48.983	-8.490
2018	43.836	50.822	-6.986

Kaynak: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1067, Erişim Tarihi: 25.07.2019.

Tablo 2.4’de görüldüğü üzere, Diyarbakır ili göç veren bir il konumundadır. Aldığı göç ve verdiği göç kıyaslandığında, aldığından daha fazla insan başka şehirlere göç etmiş görünmektedir.

Göçler, bölgenin gelişim seviyesini gösteren en kayda değer değişkenlerden bir tanesidir. Az gelişmişlik ve düşük istihdam faktörleri göç etkinliğini söz konusu bölgelerde artırırken, gelişmiş ve yüksek istihdama sahip bölgeler ise göç almaktadır.⁹⁷ Diyarbakır, göç eden illerin başında gelmektedir ve en çok göç eden iller arasında 30. sıradadır. Diyarbakır’ın 2008 ve 2014 yılları arasındaki net göç oranını Şekil 2.2’ de gösterilmektedir.

Şekil 2.2: Diyarbakır İli Net Göç Hızı Kişi Sayısı

Kaynak: Cahit Aydemir ve Barış Ülker. "Diyarbakır İline Ait Bölgesel Kalkınma Analizi Ve Karacadağ Kalkınma Ajansı", *Dicle Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 5, c.9, s. 73.

Diyarbakır’ın net göç rakamları negatif değerlerde olmasına rağmen, Şekil 2.2’den olumlu sonuç çıkarmak mümkündür. Yıllık net göç oranı 2008 yılında -16.100 kişi iken, bu rakam 2010 yılında -10.048’e yükselmiş, 2012 yılında ise bölgesel göç nedeniyle net göç oranı -16.786’ya düşmesine rağmen, 2014 yılında -11.099’a yükselmiştir. Genel bir bakış açısına göre, net göç oranında olumlu yönde %31’lik bir artış olmaktadır. Bu bölgesel kalkınmanın olumlu bir yansıması olarak kabul edilebilir. Burada dikkate alınması gereken bir diğer detay ise, negatif göç

⁹⁷ Atilla Göktürk, “Zorunlu Göç ve Bir Kent: Diyarbakır”, **II. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Toplum ve Göç**, DİE Yayınları, Ankara, 1997, s.358.

oranına rağmen nüfusun artmasıdır. Bu, doğum oranlarının giderek artması anlamına gelmektedir. Hatta dünyaya gelen çocuk sayısı göç edenlerin sayısından fazla olduğundan dolayı nüfusun artması süreklilik arz etmektedir.

2.2. DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNDE İKTİSADİ DURUM

Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Dicle bölümünde bulunmaktadır. Diyarbakır şehri, Karacadağ volkanik kütlesi boyunca Dicle Nehrine kadarki bazalt kaplı platonun doğu kenarında, Dicle Nehri'nin geçtiği ovada yer almaktadır. Diyarbakır bölgesinin çevresi yükseklikler ile çevrilidir. Güneydoğu Toros Dağları bölgenin kuzeyini çevrelerken, ilin yüksekliği 650 - 700 metre arasındadır.⁹⁸ Geniş hinterlandı olan il merkezi de karayollarının bağlantı noktasıdır. Ulaşım; karayolu, demiryolu ve hava yoluyla sağlanmaktadır. Diyarbakır, Anadolu ile İran, Irak ve Suriye arasında doğal bir geçiş noktası olmuş ve bu nedenle tarihin her döneminde birçok uygarlığın beşiği olarak anılmıştır. Diyarbakır ili, ilk çağlardan günümüze kadar ticaret merkezi olan bir şehir ve iktisadi anlamda da Türkiye ekonomisinde büyük yere sahiptir.⁹⁹

2.2.1. Diyarbakır'ın Ticari Önemi

Diyarbakır, Osmanlı döneminde çarşı ve pazarları ile ticarete; pirinç, tahıl üretimi, bağ ve bahçecilik işleri ile tarımda; koyun ve sığır yetiştiriciliği ile hayvancılıkta; boyahane, darphane, şemhane (balmumu), kırı, macun, tabakhane, bâshane (sakatatlar), bozahane (değirmen) ile dönemin şartlarına göre imalat sanayinin en gelişmiş merkezlerinden biriydi. Ayrıca, Bitlis-İran, Halep, Bağdat-Musul, Sivas-İstanbul'a üretim ve ticaret hayatına yön vererek ticarete canlılık getirmiştir.¹⁰⁰ 1655-1656'da Diyarbakır'ı ziyaret eden ünlü gezgin Evliya Çelebi, şehrin ticaretteki önemini eserlerinde belirtmiştir. Evliya Çelebi, çoğu insanın meslekleri ve kazancı bağlamında Diyarbakır'da yaşayan kişilerin çoğunun ticaret ile uğraştığını ve şehirde çok zenginlerin olduğunu vurgulamıştır. Evliya Çelebi'ye göre

⁹⁸ Şevket Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, Şehir Matbaası, İstanbul 1962, s.15.

⁹⁹ Mehmet Değerliyurt ve Diğerleri, "Diyarbakır Kültür Turizmine İlişkin Coğrafya Öğretmen Adaylarının Bakış Açılarının Belirlenmesi." **Turkish Studies Volume 8**, c.9, s. 1048.

¹⁰⁰ Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar**, Diyarbakır Belediyesi Diyarbakır'ı Tanıtma Yayınları, Diyarbakır 1996, s.26.

ticaret, Diyarbakır'ın ekonomik yapısında en önde gelen ekonomik faaliyettir. Diyarbakır'da “sûk” adı verilen dükkanların bulunduğu çarşı veya marketlerde ticari faaliyetler gerçekleştirilmekteydi. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Diyarbakır'da sût adıyla anılan bu yerlerden 16 tane olduğu, 366 esnaf grubu bulunduğu ve 2.008 mağaza olduğu belirlenmiştir. Bu dükkanlar, şehir halkının ya da yakındaki kasaba halkının koyun, sığır, peynir, harir, akmişe, kavun, karpuz, salatalık, ot, odun gibi ürünleri satmaya geldiği pazarlardır.¹⁰¹

2.2.2. Osmanlı'dan Kalan İktisadi Miras

Osmanlı döneminde İstanbul, Bursa ve Edirne'den sonra en önemli sanayi ve ticaret merkezi olan Diyarbakır; kumaş ve iplik boyama, kadife, keten, kumaş ve dokuma tekstil ürünleri; ayakkabı, terlik, çizme ve koşum takımları ile deri işleme alanında ün yapmış merkezlerdendir. Bu kapsamda, Osmanlı zamanındaki Diyarbakır ticari hayatı, esnaf grupları ve o dönemdeki üretim ve ticaret başlıkları altında irdelenmektedir.

2.2.2.1. Esnaf Grupları

Diyarbakır'da, esnaf grubunun inançlarına bir sınıflandırma yaparak esnaf sayıları hakkında karşılaştırmalı bilgi sağlayan tek kaynak, 1568 tarihli Mufasssal Tahrir Kitabı'dır. 1691 tarihli Cizye Kitabında, kentteki Müslüman olmayanların 134 farklı mesleklerde ticaret yapmakta olup toplamda 2.825 kişidir.¹⁰² Ancak, şehirdeki meslekler arasında bir fark bulunmaktaydı. Müslümanlar çoğunlukla askerlik, çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşırken; gayrimüslimler zanaat, ticaret ve teknik işlerle faaliyet göstermekteydi. Örneğin, tıp ve eczacılık ürünleri Müslüman olmayanların tekelinde bulunmaktaydı. Şeyh Mehmet Efendi, 1867'de Cami-safa mahallesinde vefat etmiştir ve hekim Ohannes ve kalfasına 70 kuruş borçluydu. 1847'de Diyarbakır'daki 4. Ordu bünyesinde çalışan 15 gayrimüslim bulunmaktaydı ve bu gayrimüslimlerin meslekleri doktor, eczacı, katip ve katip vekiliydi. Bu veriler,

¹⁰¹ Murat Pıçak ve Osman Eroğlu, “Osmanlı Döneminde Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı”, **Düşbed**, Sayı 20, s.78.

¹⁰² Rıfık Arslan, “Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu”, **Diyarbakır: Müze Şehir**, YKY, İstanbul, 1999, s.87.

Müslüman olmayanların, Diyarbakır ticaretinde ve üretiminde Osmanlı döneminde Müslümanlardan daha etkin olduğunun bir göstergesidir.¹⁰³

2.2.2.2. Üretim ve Ticaret

1815'te Diyarbakır'ı ziyaret eden ünlü gezgin James Silk Buckingham, Diyarbakır'da üretilen ürünlerin özellikle muslin, şal ve mendil, tamamen boyanmış deri eşya, el işi demir, altın ve gümüş telle işlenmiş ve muslin kaplı yasemin dallarından yapılan nargileler olduğunu söylemiştir. Kumaş dokumada en az 1500 ilmek kullanıldığını belirterek, kumaş üretiminde de belli bir noktada olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁴ Ayrıca, Hasan Paşa Han'da yaklaşık 500 pamuk dokumacı çalışmaktaydı. Bu bölgedeki 300 deri taban üreticisi, ayakkabıcı, saraçlık ve tüketim malı üreticileri, 100 demirci ve 150 işlemeli boru üreticisi ile kehribar ağızlık üretiminin olduğu belirtilmiştir. Öte yandan, gezgin Buckingham, Diyarbakır'ın ticari açıdan gelişmiş bir şehir olduğunu ve kentte yaklaşık on beş kervansaray ve han olduğunu vurgulamıştır. Hasan Paşa Han'ın, Urfa'daki tüm hanlardan daha büyük ve nüfuzlu olduğunu söyleyerek, hanın giriş katında genellikle tahıl dükkanları olduğunu, han meydanının etrafındaki dükkanların mallarla dolu olduğunu, birinci katta ise çok çeşitli malların satıldığını belirtmiştir.¹⁰⁵

2.2.3. Diyarbakır'da Tarım Sektörü

Diyarbakır, tarihi boyunca Bağdat, Basra ve Musul'u besleyen ve hammadde sağlayan bir bölge konumundaydı. Asurlular döneminde, hem insanlar için hem de hayvanların beslenmeleri için Diyarbakır havzasında buğday ve arpa gibi tarım ürünleri yetiştirilmiştir.¹⁰⁶ Tarım ürünleri yüzyıllar boyunca Dicle üzerinden Bağdat, Basra ve Musul bölgelerine taşınmıştır çünkü bunun nedeni bölgelerde hurma ağacı dışında başka bir şey yetişmemesi ve bölgelerin hava şartlarından dolayı tahıl, buğday ve arpa depolama imkânı olmamasıdır. Diyarbakır, Bağdat-Musul-Basra için, buğday-arpa tüketici merkezleri ve deposuydu. Bu alanlarda, Dicle'den tahıl taşıyan

¹⁰³ Pıçak ve Eroğlu, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı", s. 78.

¹⁰⁴ Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi...**, s.31.

¹⁰⁵ Pıçak ve Eroğlu, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı", s.80.

¹⁰⁶ Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Öncesi Diyarbakır'ına Bir Bakış", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır**, Ankara, 2008, s.19.

keleklerin yapıldığı ağaçlara bile önemli bir talep söz konusuydu.¹⁰⁷ Tarım alanları ile ilgili istatistikler ise aşağıda verilen Tablo 2.5’ de verilmektedir.

Tablo 2.5: Tarım Alanı Kullanımları (Hektar)

	Toplam Tarım Alanı	İşlenen Tarım Alanı	Uzun Ömürlü Bitkiler
2016	589.837	564.106	25.731
2015	606.045	580.522	25.522
2014	614.705	589.159	25.546
2013	601.517	576.018	25.500
2012	570.838	545.635	25.203
2011	599.110	571.519	27.592

Kaynak: TÜİK, <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>, Erişim Tarihi: 25.07.2019.

Toplam tarım alanında, işlenen tarım alanında ve uzun ömürlü bitkilerin ekiminde bir düşüş söz konusudur. Dolayısıyla, Diyarbakır tarım sektöründe de ön plana çıkmıştır. Son yıllarda karpuzu ile anılmaya başlayan Diyarbakır ilindeki tarım sektörü; bitkisel üretimin ve hayvancılık sektörünün nasıl olduğuna dair iki başlık altında incelenmektedir.

2.2.3.1. Bitkisel Üretim

İlin ekonomisi esas olarak tarıma dayalı, tahıl üretimi ise ilk sırada gelmektedir. Son yıllarda ise sebze ve meyve yetiştiriciliği de gelişmektedir. Ayrıca, Türkiye'nin Lice ve Kulp ilçesi ipek kozası üretiminde öncü yerlerinden biri olup, ülkenin toplam üretiminin 1/3'ü Diyarbakır ilinden tedarik edilmektedir.¹⁰⁸ Osmanlı döneminde Diyarbakır'ın 1907 verilerine göre, toplam alanı 46,8 km², ekili alan miktarı ise 3,1 km²'dir. Ekili alanların toplam alana oranı %6,6 olmuştur ve çok azdır. 1909 ve 1914 verilerine göre, ildeki en yaygın ekim alanları Tablo 2.6'da gösterilmektedir.

¹⁰⁷ Pıçak ve Eroğlu, “Osmanlı Döneminde Diyarbakır’ın Sosyo-Ekonomik Yapısı”, s.81.

¹⁰⁸ Cahit Aydemir ve Barış Ülker, "Diyarbakır İline Ait Bölgesel Kalkınma Analizi Ve Karacadağ Kalkınma Ajansı", **Dicle Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi** 5, c.9, s. 69.

Tablo 2.6: Diyarbakır’da Tahılların Üretim Miktarı (Ton/1909-1914)

Üretim Yılı	Buğday	Arpa	Çavdar	Darı	Mısır	Pirinç
1909	131.082	17.705	58	6.213	69	6.359
1914	116.022	32.763	0	12.584	554	2.332
Bitkisel Üretim (Bin TL)						
2017	2.902.303					
2016	2.623.776					
2015	2.203.342					
2014	2.080.473					
2013	2.039.304					
2012	1.745.998					
2011	1.910.202					

Kaynak: Tahir Ögüt ve Çiğdem Çadırcı, “Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Diyarbakır’da İktisadi-Mali ve Sosyal Yapı” Gazi Akademik Bakış, c.7/13, s.151; TÜİK, <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>, Erişim Tarihi: 25.07.2019.

Diyarbakır ilinde tarım sektörünün az olmasının sebebi tarımsal alanların kısıtlı olmasından kaynaklanmaktadır. Tablo 2.6’ da görüldüğü üzere tarımda buğday üretimi ilk sırada yer almaktadır. Diyarbakır ilinin sahip olduğu karasal iklimden dolayı, tarım ürünleri çeşitliliği de sınırlıdır. Bitkisel üretimin son yıllardaki dağılımı ise giderek arttığını göstermektedir. Bitkisel üretimi Diyarbakır halkının daha fazla tercih ettiği görülmektedir.

Tahıl üretimi ağırlıklı olmakla beraber Diyarbakır ilinde farklı bitkilerin üretimi de yapılmaktadır ve aşağıda verilen Tablo 2.7’de söz konusu bitkilerin üretimi ile ilgili istatistikler söz konusudur.

Tablo 2.7: Diyarbakır’da Sınai Bitkiler Üretimi (Kilo/1927)

	Dönüm	Kilo
Patates	94	49.308
Pancar	163	18.169
Soğan	731	77.356
Sarımsak	8	238
Pamuk	2.633	61.057
Susam	91	18.342
Tütün	374	24.954
Keten	3	180

Kaynak: Ögüt ve Çadırcı, “Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Diyarbakır’da İktisadi-Mali ve Sosyal Yapı”, s.153.

Tablo 2.7’ de görüldüğü üzere, sanayi bitki üretiminde ilk sıralarda soğan, pamuk ve patates gelmektedir. Bu bitkisel üretim Türkiye geneli ile karşılaştırıldığında ise Diyarbakır’daki üretim oldukça düşüktür.

2.2.3.2. Hayvancılık Sektörü

Hayvancılık sektörü sahip olduğu arazi ve mevsimsel özelliklerden dolayı daha fazla yapılması tercih edilen bir alandır. Cumhuriyet döneminde hayvancılık sektörü ile ilgili bazı istatistiki veriler aşağıda Tablo 2.8’de verilmektedir.

Tablo 2.8: Diyarbakır’da Hayvancılık ile İlgili Rakamlar (1927)

	Ortalama Çiftçi Ailesi Birey Miktarı	Her Bir Çiftçi Ailesine Düşen, Arazi Miktarı ve Hayvan Sayısı		
		Ekili Arazi (Dönüm)	Çiftçi Hayvanları Sayısı	Çeki ve Kümes Hayvanları Dışındaki Varlıklar
Diyarbakır	5.0	25.3	2.31	20,7

Kaynak: Öğüt ve Çadırcı, “Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Diyarbakır’da İktisadi-Mali ve Sosyal Yapı”, s.152.

Diyarbakır ilindeki canlı hayvan sayısı ise aşağıda verilen Tablo 2.9’da gösterilmektedir. Tabloya göre, canlı hayvan sayısı yıllar itibariyle artmaktadır. Diyarbakır ilinin bulunduğu iklim koşulları göz önünde bulundurulduğunda hayvancılık için uygun olması ve hayvan sayısının sınırlı sayıda artması, devletin bu konudaki teşviklerinin azlığına işarettir.

Tablo 2.9: Canlı Hayvan Sayısı (Bin TL)

Yıllar	Canlı Hayvanlar
2011	1.167.267
2012	1.242.028
2013	1.209.914
2014	1.454.050
2015	1.529.577
2016	1.886.025
2017	3.333.157

Kaynak: TÜİK, <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>, Erişim Tarihi: 25.07.2019.

2.2.4. Diyarbakır'da Sanayi Sektörü

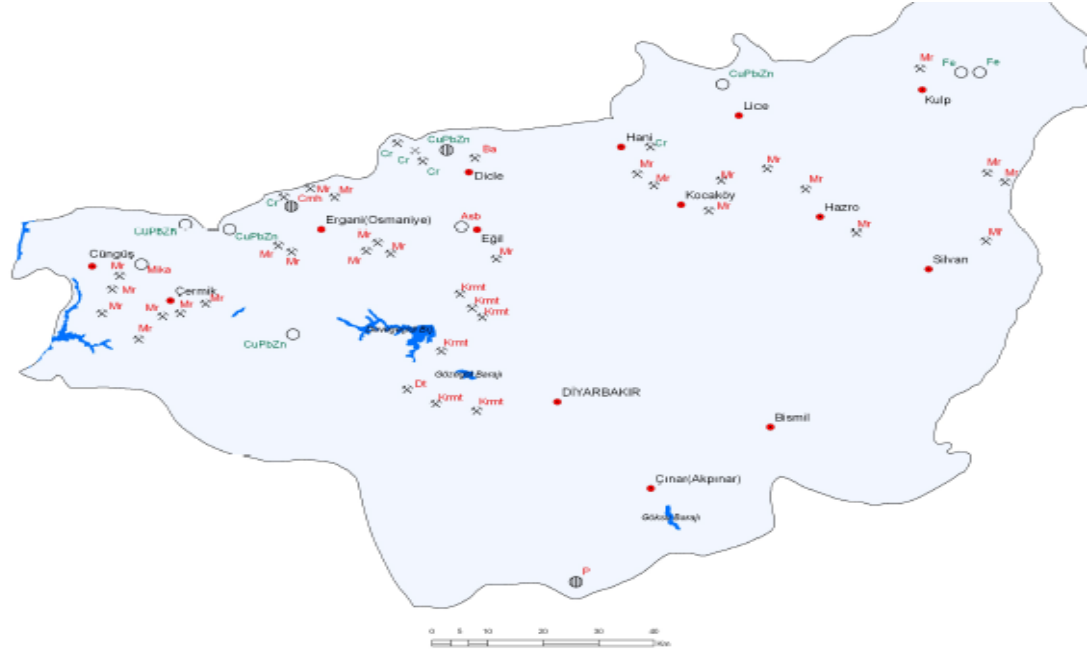
Diyarbakır sanayi sektöründe ise, öncelikle sanayi alanında ön planda olan madencilik, tekstil, gıda ve imalat sanayileri incelenmektedir. Daha sonra ise Diyarbakır ili kapsamında bulunan Organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi siteleri irdelenmektedir.

2.2.4.1. Madencilik

Diyarbakır, tarih boyunca birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Diyarbakır'daki yüzey şekilleri oldukça sadedir. Etrafı yüksekliklerle çevrilidir. Merkez bir çukur havza içerisindedir. Diyarbakır havzası adı verilen bu çukur alanının eksenini, batı-doğu yönünde geniş Dicle Vadisi'ni oluşturmaktadır. Kuzeyden Toros Dağları ile çevrilidir. Bu dağlar Doğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu arasında ayırım yapmaktadır. Karacadağ kütlesi Diyarbakır havzasının güneybatısında yer almaktadır. Urfa-Diyarbakır il sınırındaki bu kütle, bazaltik lavların birikmesiyle oluşan eski bir volkanik dağdır.¹⁰⁹ Bu civarda, bakır kurşun-çinko, demir, manganez, barit, çimento hammaddeleri, fosfat, mika ve tuğla-kiremit madenleri bulunmaktadır. Bu madenler dışında, Çermik Jeotermal alanında 1984 yılında yapılan çalışmalar neticesinde ortalama 51°C sıcaklığa sahip toplam 65 lt/sn akışkan göze çıkmaktadır. Sadece bir kuyudan üretim yapılmaktadır ve bu kuyudaki suda kaplıca ve SPA amaçlı kullanılmaktadır. Ayrıca, Silvan-Hazro sahasında, termal değeri 5.190 Kcal/kg olan 1.800.000 ton linyit rezervi belirlenmiştir.¹¹⁰ Diyarbakır ilinin maden haritası ise aşağıdaki Şekil 2.3' de gösterilmektedir.

¹⁰⁹ Beysanoğlu, **Diyarbakır Coğrafyası**, s.29.

¹¹⁰ MTA, Diyarbakır İli Maden ve Enerji Kaynakları, 2005. http://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/Diyarbakir_Madenler.pdf, Erişim Tarihi: 05.08.2019.

AÇIKLAMALAR / EXPLANATIONS

- ZUHUR / EXPOSURE
- ⊕ YATAK / ORE DEPOSIT
- × İŞLETME / MINE
- × ESKİ İŞLETME / OLD MINE
- Yerleşim merkezi
Urban center

METALLİK MADENLER
METALLIC MINERALS
ENDÜSTRİYEL HAMMADDELER
INDUSTRIAL RAW MATERIALS

- Asb Asbest
- Ba Barit
- Cmh Çimento Hammaddeleri
Cement Raw Materials
- Cr Krom
- CuPbZn Bakır-Kurşun-Çinko
Copper-Lead-Zinc
- Dt Doğal Taş (Andezit, Bazalt, vb.)
Natural Stone (Andesite, Basalt, etc.)

- Fe Demir
Iron
- Krmt Kırıntı (Andezit, Bazalt, vb.)
Basalt (Andesite, Basalt, etc.)
- Mika Mika
- Mr Mermer
Marble
- P Fosfat
Phosphate

Şekil 2.3: Diyarbakır İlinin Maden Haritası

Kaynak: MTA, Diyarbakır İli Maden ve Enerji Kaynakları, 2005, http://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/Diyarbakir_Madenler.pdf, Erişim Tarihi: 05.08.2019.

2.2.4.2. Tekstil Sanayi

Diyarbakır'da tekstil sektöründe, pamuğa dayalı tekstil endüstrisi ön plana çıkmaktadır. Ancak bu sektör, çırçır işletmeleri seviyesinde kalmıştır. Ayrıca; iplik, boyama, giysi alanları yeterince gelişemediğinden bu sektörde entegre bir yapı elde edilememiştir.¹¹¹ Bu nedenle, Diyarbakır'da entegre bir yapı oluşturmak için bölgeye eksik üretim zincirlerinin getirilmesini teşvik etmek önemlidir. Diğer taraftan, bölgedeki en büyük sorun olan işsizlik, emek yoğun tekstil sektörünün gelişmesiyle azaltılabileceği düşünülmektedir. Bu bağlamda, tekstil sektöründeki en fazla emek yoğun alan olan konfeksiyon ve diğer konfeksiyon endüstrisinin Diyarbakır'daki

¹¹¹ TÜRKİYE Odalar ve Borsalar Birliği, “Diyarbakır Ekonomik Yapısı ve Uygun Yatırım Alanları”, **Ekonomik Rapor**, Aydoğdu Offset, Ankara, 1997, s.121.

istihdam ihtiyacına denk geldiği tespit edilmiştir. Ayrıca, özellikle il sanayisinin gelişmesinde motor etkisi olacak büyük işletmelerin buraya gelmesi için de teşvikler verilmelidir.¹¹²

2.2.4.3. Gıda Sanayi

Son yıllarda gıda, en hızlı gelişen ve ilerleyen sanayi sektörlerinden bir tanesidir. Gıda sektörü çok çeşitli olmasına rağmen, esas olarak bitki ve hayvansal kökenlidir. Et, süt, yumurta üretiminden tüketimine kadar geçen süre zarfında yapılarının korunması çok önemlidir. Günümüz şartlarında, hayvancılık temelli sektörün en yoğun alanları, bu ürünleri tüketicilere daha sağlıklı ve daha güvenilir bir şekilde ulaştırmaktır. Hayvancılığa dayalı önemli bir sanayi dalı olan yumurta, et, süt ve ürünlerin üretimi, insanların sağlıklı beslenmesi için de büyük önem arz etmektedir. Güvenilir ve kaliteli gıda üretimi açısından, bilinçli üreticiler ve tüketiciler önemli rollere sahiptir. Tarıma Dayalı Besi Diyarbakır Organize Sanayi Bölgesinde, Türkiye'de ilk uygulama alan olup, 103 parsel üzerine 82 besi işletmesi kurulmuştur. Bu projenin tamamen uygulanmasıyla birlikte 800 kişinin istihdam edileceği tahmin edilmektedir. Hayvancılık işletmelerine ek olarak, bölgede sosyal ve idari tesisler, giriş kontrol ve dezenfeksiyon ünitesi, hayvan kliniği, park alanı, acil kesim ve yem üretimi için tesis alanı yapılması planlanmaktadır. Diyarbakır'da 8 süt ve süt işleme tesisinde yoğurt, ayran, peynir, tereyağı ve dondurma üretilmektedir. Mevcut tesislerin günlük 185 ton yoğurt, 40.5 ton ayran, 52 ton peynir, 4.15 ton tereyağı ve 10 ton dondurma üretim kapasitesine sahip olmalarına rağmen, tesislerin kapasite kullanım oranları çok düşüktür.¹¹³

2.2.4.4. Organize Sanayi Bölgeleri (OSB)

Diyarbakır'da uygulanan yeni teşvik sistemi ile il, sanayi yatırımları açısından avantajlı bir pozisyon kazanmıştır. Diyarbakır ilinde 2 OSB yer almaktadır. Yatırım taleplerindeki artış ile söz konusu OSB'lerde ilave genişleme alanları açılmıştır ve

¹¹² Abdurrahim Emhan, Mustafa Zincirkıran ve Cenk Aksoy, “Diyarbakır İlindeki Sanayi İşletmelerinin Temel Sorunlarına İlişkin Bir Alan Araştırması”, **Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 50, s.151.

¹¹³ Muzaffer Denli, Ramazan Demirel ve Abdullah Sessiz, “Diyarbakır İli Hayvansal Üretime Dayalı Gıda Sanayisinin Durumu”, **İğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi**, c.6/1, s.134.

yeni OSB planları bulunmaktadır. Aşağıdaki Tablo 2.10, Diyarbakır ilindeki mevcut ve planlama halindeki OSB'ler hakkında bilgiler yer almaktadır.

Tablo 2.10: Diyarbakır İlindeki Organize Sanayi Bölgeleri, 2012

OSB İsmi	Toplam Alan (ha)	Toplam Parsel Sayısı	Tahsis Edilen Parsel Sayısı	Firma Sayısı	Tahsise Gore Doluluk Oranı
Diyarbakır OSB	532	255	235	196	%92
Diyarbakır OSB İlave Alanı	190	-	-	-	-
Diyarbakır Tarıma Dayalı İhtisas Besi OSB	180	113	113	103	%100

Kaynak: Karacadağ Kalkınma Ajansı, Diyarbakır Sanayi Profiline Oluşturulması, 2018, https://www.karacadang.gov.tr/Dokuman/Dosya/www.karacadang.org.tr_44_RD1O60HP_diyarbakir_ili_sanayi_profilinin_olusturulmasi_projesi.pdf, Erişim Tarihi: 03.08.2019.

Organize sanayi bölgesi delegasyonu, Diyarbakır İl Özel İdaresi ile Ticaret ve Sanayi Odası'nın katılımıyla 1991 yılında temeli atılmıştır. Diyarbakır-Elazığ Karayolunun 22. kilometresinde toplam 532 hektar alanda faaliyet gösteren Diyarbakır OSB'de 2012 yılı itibariyle yaklaşık 3.500 kişi çalışmaktadır. OSB'de, bazı işletmeler yapım aşamasında, bazıları ise proje aşamasındadır. OSB'ye taleplerini yerine getirmenin mümkün olmadığı yaklaşık 200 başvuru söz konusudur. Diyarbakır OSB'de bazı parsellerin inşaat için uygun olmaması nedeniyle, tahsis edilen alana göre doluluk oranı %92'dir.

2.2.4.5. Küçük Sanayi Siteleri (KSS)

Diyarbakır'da 4'ü merkezde olmak üzere 7 KSS yer almaktadır. Diyarbakır'da ve ilçelerde bulunan KSS'ler yüzde yüz doluluk oranlarındadır. Şehir merkezinde, 3 Oto Tamircisi KSS ve 1 Marangoz KSS mevcuttur. Söz konusu KSS'lerin yanı sıra, Diyarbakır'da 280 işyeri barındıran Metal İşleri Küçük Sanayi Sitesi bulunmaktadır. Diğer taraftan, yeni bir oto tamircisi sitesi ve diğer esnafların ihtiyaçlarını da içerecek karma bir alan inşa etmek için arazi tahsis/satın alma çalışmaları bulunmaktadır. Diyarbakır'ın merkezinde tekstil işletmeleri için bir sanayi bölgesi

kurma girişimleri de söz konusudur. KSS'ler ile ilgili istatistikler ise aşağıdaki Tablo 2.11'de gösterilmektedir.

Tablo 2.11: Diyarbakır'da KSS'ler (2013)

KSS	Bulunduğu Yer	İşyeri Sayısı	Doluluk Oranı (%)	İstihdam
Merkez Oto	Merkez	339	100	1.017
Marangozlar	Merkez	99	100	198
2. Oto Tamirciler	Merkez	298	100	1.192
3. Oto Tamirciler	Merkez	520	94	1.782
Bismil	Bismil	184	100	920
Ergani	Ergani	118	100	240
Silvan	Silvan	220	89	320
Toplam	Diyarbakır	1.778		5.669

Kaynak: Karacadağ Kalkınma Ajansı, Diyarbakır Sanayi Profiline Oluşturulması, 2018, https://www.karacadag.gov.tr/Dokuman/Dosya/www.karacadag.org.tr_44_RD1O60HP_diyarbakir_ili_sanayi_profilinin_olusturulmasi_projesi.pdf, Erişim Tarihi: 03.08.2019.

2.2.5. Diyarbakır'da Hizmet Sektörü

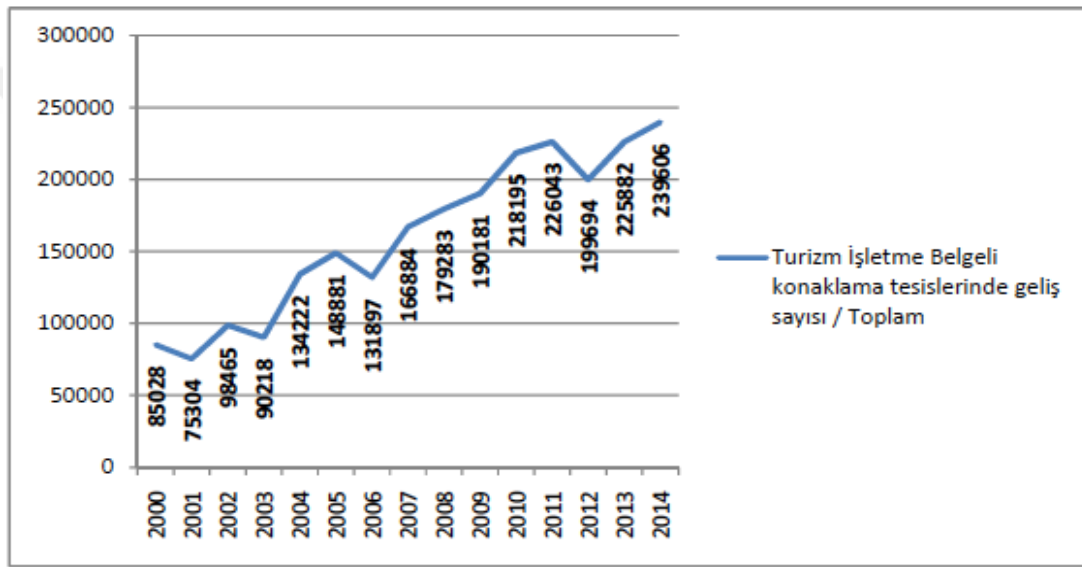
Diyarbakır'ın hizmet sektörü; turizm, inşaat, finans, ticaret, sağlık ulaştırma, eğitim ve kültür başlıkları altında incelenmektedir. İlk olarak bu sektörler ile ilgili genel bilgiler verildikten sonra bu sektörlerin il genelindeki durumları istatistikler ile ortaya konulmaktadır.

2.2.5.1. Turizm

Diyarbakır, tarih boyunca birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Sahip olduğu surları, tarihi camileri, kiliseleri, köprüleri, konakları, geleneksel ve yerel el sanatlarıyla zengin kültürel yapısı ile bir Kültürel Turizm Şehri olma potansiyeline sahiptir. Büyük medeniyetlerin merkezi olan Diyarbakır'ın kazı ve araştırmaları sonucunda, tarihin her döneminde kültürel ve ekonomik hareketler, medeniyet tarihinin M.Ö. 5005'e kadar uzandığı tespit edilmiştir. Hurris, Mitannis, Hititler, Asurlar, Medler, Persler, Büyük İskender, Romalılar, Bizanslılar, Araplar, Selçuklular ve Osmanlılar Diyarbakır ve çevresinde hüküm sürmüşlerdir. Bu kadar uzun bir tarihe sahip ve birçok uygarlığa ev sahipliği yapan kentin kültürel

altyapısının ortaya çıkarılması, işlevsel olması ve hem yazılı hem de görsel medyada tanıtılması ile mümkündür.¹¹⁴

Turizm sektörünün, Türkiye'nin GSYİH içindeki payı yıllık %4,3 olmuştur ve genel eğilimine bakıldığında yükselme söz konusudur. Diyarbakır ili sahip olduğu tarihi yapısı ile çok önemli bir turizm merkezi olma potansiyeline sahiptir. Siyasi konjonktür nedeniyle, bölgesel turizmin gelişiminin tarihsel süreçte fazla olmadığı, fakat son yıllarda gelen turist sayısında artış olduğu görülmektedir. Aşağıda verilen Şekil 2.4 Diyarbakır'a gelen turist sayısını göstermektedir.

Şekil 2.4: Turizm İşletme Belgeli Konaklama Tesislerindeki Turist Sayısı

Kaynak: Aydemir ve Ülker, "Diyarbakır İline Ait Bölgesel Kalkınma Analizi Ve Karacadağ Kalkınmak Ajansı.", s.75.

Şekil 2.4' e göre, 2000 yılında Diyarbakır'da kalan turist sayısı 85.028 iken, bu rakam 2014 yılı itibariyle 239.606 olmuştur. Yani, son 14 yılda turist sayısının %182 oranında arttığı görülmektedir. Diyarbakır'da turist sayısında 2009 yılında 2008 yılına göre %6'lık bir artış gözlemlenmektedir. Bu artış, bölgesel kalkınmaya önemli katkı sağlayarak bölgesel gelir ve istihdamı da artırmaktadır. Diyarbakır iline gelen ve işletme belgeli yerlerde konaklayan kişi sayısı 2016 yılına kadar 163.403 iken, belediye belgeli yerlerde konaklayan sayısı ise 125.032 olmuştur.

¹¹⁴ Mehmet Değerliyurt ve Diğerleri, "Diyarbakır Kültür Turizmine İlişkin...", s.1051.

2.2.5.2. İnşaat

Son zamanlarda inşaat sektörünün canlandığı Diyarbakır ilinde, kullanma amacına göre yapılan yapı kullanma izin belgesi ile ilgili istatistikler aşağıdaki Tablo 2.12’de verilmektedir.

Tablo 2.12: Kullanma Amacına Göre Yapılan Yapı Kullanma İzin Belgeli Binalar (2017)

	Toplam	Bir Daireli Binalar	İki veya Daha Fazla Daireli Binalar
Yapı Sayısı	436	119	254
Yüzölçümü (m2)	1.669.227	32.776	1.361.540
Daire Sayısı	6.229	119	6.110

Kaynak: TÜİK, <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>, Erişim tarihi: 05.09.2019.

Tablo 2.12’de görüldüğü üzere, yapılan binaların genellikle iki veya daha fazla daireli binalar olduğu görülmektedir. Tek daireli binalar mevcuttur fakat iki ve daha fazla olan dairelere göre yarıdan da azdır. Kullanma amacına göre yapı kullanma izin belgeli binaların istatistikleri ise Tablo 2.13’de gösterilmektedir.

Tablo 2.13: Kullanma Amacına Göre Yapı Kullanma İzin Belgeli Binalar (2017)

	Otel vb. Binalar	Ofis (İşyeri) Binalar	Toptan veya Perakende Ticaret Binalar
Yapı Sayısı	3	3	26
Yüzölçümü (m2)	34.667	34.945	112.118
Daire Sayısı	0	0	0
	Sanayi Binaları ve Depolar	Kamu Eğlence,Eğitim, Hastan Veya Bakım Kuruluşları	İkamet Amaçlı Olmayan Diğer Binalar
Yapı Sayısı	2	9	20
Yüzölçümü (m2)	1.410	68.043	23.728
Daire Sayısı	0	0	0

Kaynak: TÜİK, <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>, Erişim tarihi: 05.09.2019.

2.2.5.3. Finans

Alternatif finansal araçların Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ekseriyetle fazla kullanılmadığı ve finansman ihtiyacının büyük bir kısmının kredilerle

karşılandığı görülmektedir. Krediler finansal araçlarda yüksek paya sahipken, bankalar finansal kurumlarda hakimdir. Bu, yeterli finansal genişlemenin olmadığını ve bölgedeki finansal sistemin oldukça sık olduğunu göstermektedir. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK), 2012 yıl sonu verilerine göre. Türkiye’de, 10,984 banka şubesi bulunmaktadır. Bunların 87’si Diyarbakır’da yer almaktadır. 81 il arasında, Diyarbakır şube sayısında 23. sırada bulunurken, şube başına düşen nüfus 2012 yılı sonunda Diyarbakır’da 18.056’dır.¹¹⁵ Diyarbakır iline ait bazı finansal göstergeler aşağıdaki Tablo 2.14’de verilmektedir.

Tablo 2.14: Diyarbakır İline Ait Finansal Göstergeler

Yıllar	Banka Şube Sayıları	Yurt İçi Mevduat Hacmi (Bin TL)	Yurt İçi Nakdi Kredi Hacmi (Bin TL)
2007	64	1.133.130	1.042.172
2008	72	1.435.725	1.603.691
2009	76	1.738.961	1.832.177
2010	82	2.386.432	1.822.928
2011	85	2.532.347	4.047.947
2012	87	2.690.664	5.201.765

Kaynak: Karacadağ Kalkınma Ajansı, Diyarbakır Sanayi Profiline Oluşturulması, 2018https://www.karacadang.gov.tr/Dokuman/Dosya/www.karacadang.org.tr_44_RD1O60HP_diyarbakir_ili_sanayi_profilinin_olusturulmasi_projesi.pdf, Erişim Tarihi: 03.08.2019.

2012 yılında yurt içi mevduat hacmi 737 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. Diyarbakır, 2012 yılında yurt içi mevduat açısından 26. sırada yer almıştır. Kişi başına mevduat verilerine bakıldığında ise, Diyarbakır 2012 yılında 1,713 TL mevduat gerçekleştirmiştir. 2012 yılında yurt içi nakit krediler 785 milyar TL’dir. Diyarbakır, 2012 yılında yurt içi nakit kredi hacmi açısından 23’üncü sırada yer almıştır.

2.2.5.4. Ticaret

Diyarbakır’da ticaret, esas olarak tarım ve hayvansal ürünler, gıda maddeleri, giyim, ev aletleri, inşaat malzemeleri ve diğer tüketim mallarının alım satımı ile uğraşan küçük esnaf veya işletmelerden oluşan içe dönük bir yapıdır. Kırmızı

¹¹⁵ Karacadağ Kalkınma Ajansı, Diyarbakır Sanayi Profiline Oluşturulması, 2018, https://www.karacadang.gov.tr/Dokuman/Dosya/www.karacadang.org.tr_44_RD1O60HP_diyarbakir_ili_sanayi_profilinin_olusturulmasi_projesi.pdf, Erişim Tarihi: 03.08.2019.

mercimek, pamuk, buğday, arpa, susam üretimi tarım alanındaki en önemli tarla ürünleri arasındadır ve bölgedeki kırmızı mercimek üretiminde lider olan Diyarbakır ili pamuk ve buğday üretiminde de öne çıkmaktadır.¹¹⁶

2.2.5.5. Sağlık

Diyarbakır ilindeki 2017 yılı itibariyle sağlık istatistikleri genel olarak aşağıdaki Tablo 2.15’de verilmektedir.

Tablo 2.15: Diyarbakır İli Sağlık İstatistikleri (2017)

İstatistikler	Diyarbakır
Sağlık Bakanlığına Bağlı Hastane Sayısı	16
Sağlık Bakanlığına Bağlı Yatak Sayısı	2.594
Üniversite Hastane Sayısı	1
Üniversite Hastanesi Bünyesinde Yatak Sayısı	1.218
Özel Hastane Sayısı	8
Özel Hastane Yatak Sayısı	662
Toplam Hastane Sayısı	25
Toplam Yatak Sayısı	4.474

Kaynak: TÜİK, http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1095, Erişim Tarihi: 05.09.2019.

Tablo 2.15’ de görüldüğü üzere toplam hastane sayısı 25 iken, toplam yatak sayısı 4.474 olmuştur. Bu rakamların büyük çoğunluğunu Sağlık Bakanlığına bağlı hastaneler ve yatak sayısı oluşturmaktadır.

2.2.5.6. Kültür

M.Ö. 3000’de Hurriler-Mittanilerle başlayan, 639’da İslam’ın egemenliği ile devam eden ve 1085’ten beri Türklerin vatanı olan Diyarbakır, tarih boyunca çeşitli kültürlerin ve medeniyetlerin merkezi olmuştur. Diyarbakır’ın bu kültürlerden ve medeniyetlerden payını alması vazgeçilmezdir. Çünkü ülkeler, coğrafi çevrede kalıcılığını korumak için sosyo-kültürel kimliklerini bölgeye taşımışlardır. Yüzyıllardır süren bu süreç, Diyarbakır’ı her dönemde bir düşünce, bilim, kültür ve sanat merkezi haline getirmiştir.¹¹⁷ Diyarbakır’ın Artuklular döneminde bilim ve

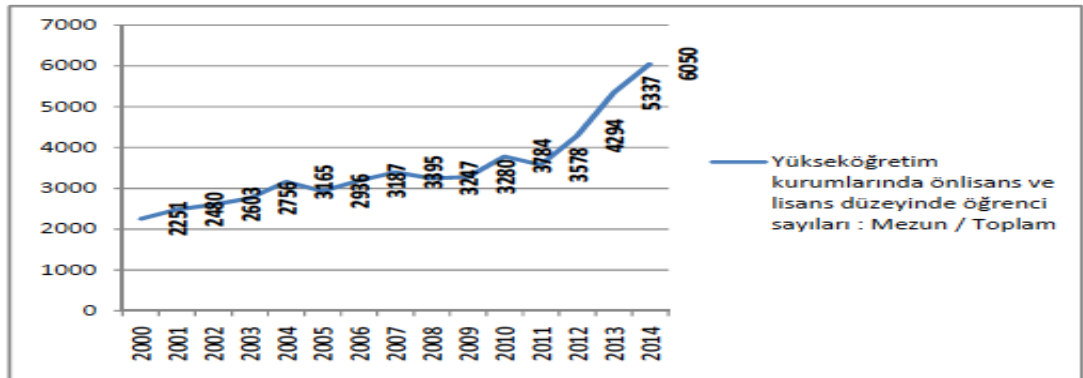
¹¹⁶ Karacadağ Kalkınma Ajansı, Diyarbakır Lojistik Merkez Raporu, 2013, https://www.karacadang.gov.tr/Dokuman/Dosya/www.karacadang.org.tr_164_DN5E23KI_diyarbaki_r_lojistik_merkez_raporu.pdf, Erişim Tarihi: 06.09.2019.

¹¹⁷ Çağlar Keyder ve Nazan Üstündağ, “TESEV ‘Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Sosyal ve Ekonomik Öncelikler’ Raporu Bolum IV”, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Kalkınmasında Sosyal Politikalar**, İstanbul, 2006, s.26.

kültürel hayatı oldukça zengin konumdaydı. Osmanlı zamanında ise yeniden yapılanma ile Diyarbakır şehri kültür açısından önemli bir merkez haline gelmiştir. Ayrıca şair, yazar ve devlet adamı Süleyman Nazif (1869-1927); düşünür, yazar, şair ve politikacı Ziya Gökalp (1876-1924); araştırmacı ve tezkire yazar Ali Emirî (1857-1924); Türk tiyatrosunun en önemli yazarlarından Orhan Asena (1922-2001); Diyarbakır'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ülkemizin düşünce ve sanat yaşamına vermiş olduğu değerli kültür ve bilim adamlarındadır.¹¹⁸ Kültür aktiviteleri kapsamındaki halk kütüphane sayısı 2016 yılında 17, tiyatro salonu sayısı ise 6 ve 44 sinema salonunda koltuk sayısı 5.724 tanedir.¹¹⁹

2.2.5.7. Eğitim

Diyarbakır'daki eğitim rakamları; 2013 yılında okuryazarlık oranı, Türkiye' ortalamasına göre oldukça düşük olduğu görülmektedir. 2013 yılında, Türkiye genelinde 15 yaşın üzerinde okuma yazma bilmeyenlerin oranı %4,7 iken, Diyarbakır'ın okuma yazma bilmeyenlerin %11,5'tir. Bu oranlardan, Diyarbakır'da eğitime önem verilerek, insana yatırım yapılması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Diyarbakır'da kolej ve fakülte mezunlarının yaş gruplarına oranı ise %8,5 olmuştur ve bu oranın son yıllarda arttığı gözlemlenmektedir.¹²⁰ Aşağıdaki Şekil 2.5'de, 2000 ve 2014 arasında mezun olan toplam öğrenci sayısını göstermektedir.

Şekil 2.5: Kolej Ve Fakülteden Mezun Olan Öğrenci Sayısı

Kaynak: Aydemir ve Ülker, "Diyarbakır İline Ait Bölgesel Kalkınma Analizi Ve Karacadağ Kalkınmak Ajansı", s. 74.

¹¹⁸ Pıçak ve Eroğlu, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı", s.76-77.

¹¹⁹ TÜİK, <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>, Erişim Tarihi: 06.09.2019.

¹²⁰ Aydemir ve Ülker, "Diyarbakır İline Ait Bölgesel Kalkınma Analizi Ve Karacadağ Kalkınma Ajansı", s.73.

Şekil 2.5'e göre, kolej ve fakülteden mezun olan öğrenci sayısı 14 yılda %169 artmıştır. 2000 nüfus sayımında Diyarbakır'ın toplam nüfusu 1.096.447 olarak hesaplanmıştır ve bu rakam 2013 yılında 1.038.217 kişiye düşmüştür. Nüfustaki değişim oranının çok fazla olmadığı görülmekle beraber kolej ve fakülte mezunları oranında %169 artmış olduğu görülmektedir. Bu durum, eğitime verilen önemin son yıllarda arttığının bir göstergesidir.¹²¹ Aşağıda verilen Tablo 2.16'da ise eğitim seviyesine göre okul, öğretmen ve öğrenci sayıları verilmektedir.

Tablo 2.16: Eğitim Seviyesine Göre Okul, Öğretmen ve Öğrenci Sayıları

Yıl	Okul	Öğrenci	Öğretmen
2012/2013	2.310	493.126	19.727
2013/2014	2.291	504.982	19.651
2014/2015	2.312	496.119	20.855
2015/2016	2.370	491.407	22.699
2016/2017	2.435	479.706	23.501

Kaynak: TÜİK, <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>, Erişim Tarihi: 06.09.2019.

Genel olarak, yıllar itibariyle öğretmen ve okul sayısında artış olurken, öğrenci sayısında azalma söz konusudur. 2016-2017 yılı itibariyle Diyarbakır ilindeki okullaşma oranı da %93.66 olmuştur ve gayet iyi seviyelerde olduğu söylenebilir.

2.2.5.8. Ulaştırma

GAP Bölgesi'nin il ve eyalet yolları bakımından diğer illeriyle karşılaştırıldığında, Diyarbakır'ın mevcut altyapısı iyi durumdadır. Fakat karayolu taşımacılığı açısından altyapı yeterli değildir ve iyileştirmeye ihtiyaç söz konusudur. Diyarbakır'ın Mersin Limanı'ndan Irak'a ve Türkiye Cumhuriyetlere ana karayolu yolunda olması, bu ulaşım şeklinin önemini arttırmaktadır. Diyarbakır havaalanı şehir merkezine 11 km uzaklıktadır ve Apron kapasitesi 6 adet körüklü olmak üzere toplamda 10 uçaktan oluşan limanın 87.000 m²'lik bir terminal binasına sahiptir. Diyarbakır şehir merkezi demiryolu bağlantısına sahipken, Diyarbakır şehir merkezinde de demiryolu geçişi mevcuttur. Gaziantep ve Şanlıurfa'dan sonra demiryolu boyu en yüksek olan ildir. Son olarak deniz ulaştırması bulunmamaktadır

¹²¹ Mustafa Sönmez, **Yerel Odaklı Gelişim İçin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Sorunlar ve Çözüm Önerileri**, GABB Güneydoğu Anadolu bölgesi Belediyeler Birliği Bölge Raporu, Diyarbakır 2013, s.87.

çünkü Diyarbakır denize bağlantısı olan bir il değildir. Diyarbakır ulaştırması ile ilgili istatistikler aşağıdaki Tablo 2.17’de verilmektedir.

Tablo 2.17: Havalimanı Yolcu Trafiği (Gelen-Giden)

Yıllar	İç Hat	Dış Hat	Toplam
2016	1.945.097	32.920	1.978.017
2017	1.979.021	74.181	2.053.202

Kaynak: T.C. Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü, <http://www.dhmi.gov.tr/istatistik.aspx>, Erişim Tarihi: 06.09.2019.

Tabloda 2.17’de görüldüğü gibi 2017 yılında uçak trafiği 2016 yılına kadar %3 azalmıştır, yolcu trafiğinde ise %4’lük bir artış söz konusudur.

2.3. DİYARBAKIR’DA İKTİSADİ YATIRIMLAR

Diyarbakır’daki iktisadi yatırımlar kamu ve özel yatırımlar olmak üzere iki alt başlık altında irdelenmektedir. Çünkü devlet tarafından yapılan yatırımların ve özel yatırımların ekonomik olarak değerinin ortaya konulması önemlidir.

2.3.1. Kamu Yatırımları

Diyarbakır ilinde kamu tarafından yapılan yatırımlar; imalat sektörü, tek el, iplik, halı, maden, çimento fabrikaları şeklinde sınıflandırılarak altı başlık altında irdelenmektedir. Diyarbakır genelinde yapılan yatırımların yıllar itibariyle dağılımı ise Tablo 2.18’de verilmektedir.

Tablo 2.18: Diyarbakır İlindeki Kamu Yatırımları (Bin TL)

Yıllar	Diyarbakır
2005	158.766
2006	121.230
2007	111.607
2008	145.943
2009	370.231
2010	469.201
2011	776.615
2012	798.074

Kaynak: Karacadağ Kalkınma Ajansı, Diyarbakır Sanayi Profiline Oluşturulması, 2018, https://www.karacadang.gov.tr/Dokuman/Dosya/www.karacadang.org.tr_44_RD1O60HP_diyarbakir_ili_sanayi_profilinin_olusturulmasi_projesi.pdf, Erişim Tarihi: 03.08.2019.

Diyarbakır iline yapılan kamu yatırımların yıllar itibariyle arttığı Tablo 2.18’de görülmektedir. Kamu yatırımları altı farklı alt başlıkta irdelenmektedir çünkü devlet yatırımlarındaki çeşitlilik sektör bazında ele alınmaktadır.

2.3.1.1. İmalat Sanayinde Faaliyet Gösteren Kamu İktisadi Teşebbüsleri

İmalat sanayi dalında faaliyet gösteren birçok kamu iktisadi teşebbüs bulunmaktadır. 1990 senesine göre imalat sektöründe çalışan işçi sayısı 11.301’dir ve toplamda Diyarbakır ilinde 94.007 işçi bulunmaktadır ve imalat sektörünün payı ise %12 civarındadır. Başlıca imalat kolları ise aşağıdaki gibidir.¹²²

- **Gıda, içki ve tütün:** 1990 yılı itibariyle bu sektörde çalışan sayısı 2.832 kişidir.
 - 1930’lu yıllarda Diyarbakır içki fabrikası kurulmuştur. 1932 yılında iktisadi hayata giren fabrika, 1991 yılına kadar üretim yapmıştır. 1992 yılı verilerine göre, Diyarbakır Tekel içki fabrikası, Türkiye’nin toplam rakı üretiminin %18,3’ünü üretmekteydi.
 - Diyarbakır Süt ve Mamulleri işletmesi 1976 yılında 6000 ton/yıl süt isleme kapasitesiyle kurulmuştur.
 - Yem Sanayi TAŞ Diyarbakır Yem fabrikası ise 1976 yılında üretime başlamıştır. 1994 yılında ise özelleştirilerek şahıs malı olmuştur.
 - Diyarbakır Et Kombine fabrikası ise 1973 yılında kurulmuştur. 1990 yılındaki özelleştirme politikası sonucu özelleşerek, 25 yılını dolduran işçileri emekli yapmıştır.
- **Dokuma, giyim eşyası, deri:** 1990 yılı itibariyle bu sektörde çalışan sayısı 3.589 kişidir.
 - Sümerbank Hali Fabrikası 2.3.1.2 bölümünde detaylı bilgi söz konusudur.

¹²² Emrullah Güney, “Diyarbakır’da Sanayileşme”, **Türk Coğrafya Dergisi**, Sayı. 32, s. 15-20.

- Sümerbank İplik Fabrikası 2.3.1.3 bölümünde ayrıntılı bilgi söz konusudur.

- **Orman ürünleri, mobilya:** 1990 yılı itibariyle bu sektörde çalışan sayısı 1.288 kişidir.
- **Kâğıt, basın:** 1990 yılı itibariyle bu sektörde çalışan sayısı 157 kişidir.
- **Kimya, petrol, kömür, kauçuk ve plastik:** 1990 yılı itibariyle bu sektörde çalışan sayısı 460 kişidir.
- **Taş ve toprağa dayalı sanayi:** Diyarbakır'da tuğla fabrikaları oldukça fazladır ve 1994 sonu itibariyle Diyarbakır'da 9 tuğla kiremit fabrikası bulunmaktaydı. 1990 yılı itibariyle bu sektörde çalışan sayısı 750 kişidir.
- **Makine, teçhizat, ulaştırma aracı ve meslek ölçme aletleri sanayi:** Temsan - Türkiye Elektromanyetik Sanayi, elektrik enerjisinde kullanılan araç ve gereçler üretmek üzere 1975 yılında kurulmuştur. 1990 yılı itibariyle bu sektörde çalışan sayısı 1.875 kişidir.
- **Diğer imalat sanayidir.** 1990 yılı itibariyle bu sektörde çalışan sayısı 280 kişidir.

Diyarbakır ilinin gelişmesi amacıyla devlet tarafından kurulan kamu iktisadi teşebbüsler, fabrikalar 1990'lı yıllara kadar faaliyette bulunmuşlar ve Diyarbakır ilinin ekonomisine katkı sağlamışlardır. 1990 yılında devletin özelleştirme politikasını benimsemesi üzerine, kamunun olan birçok fabrika özelleştirilmiştir veya kapatılmıştır. Kamunun Diyarbakır'daki etkin rolü giderek azalmakta ve özel sektörün yatırım yapması için teşvikler sağlama yoluna gidilmiştir.¹²³

2.3.1.2. Sümerbank Halı Fabrikası

Diyarbakır halı fabrikası 1953 yılında kurulmuştur ve 1954 yılında Diyarbakır Şayak fabrikası olarak üretime geçmiştir. 1976 yılından itibaren ise Sümerbank Halı ve Yünlü Sanayi Müessesesi olarak adlandırılmıştır. Yılda 600-700 ton hammadde kullanan fabrika, yılda 300-350 bin metre yünlü dokuma

¹²³ DİYARBAKIR Valiliği, **2000'e Beş Kala Diyarbakır**, Dicle Üniversitesi Basımevi, Diyarbakır, 1995, s.145.

üretmektedir. Fabrikada düz ve desenli makina halısı üretimi ile birlikte, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde birçok ilde el halıcılığı etkinliklerini yürütmekteydi. Fabrika 94.053 metrekare alana sahiptir ve kapalı alan 17.012 metrekaredir.¹²⁴ Özelleştirme sonrası kapatılan fabrika alanı harabe haline gelmiştir, sonrasında ise fabrika alanına Sümerbank parkı kurulmuştur. Sümerbank halı fabrikasının yıllar itibariyle ürettiği halı ve iplik miktarları aşağıdaki Tablo 2.19’da verilmektedir.

Tablo 2.19: Sümerbank Halı Fabrikasının Üretim Kapasitesi (1990-1994)

Üretim	1990	1991	1992	1993	1994
İplik (kg)	611.515	561.265	579.863	564.021	281.494
Düz Ham Halı Dokuma (m ²)	43.073	25.049	42.318	54.432	22.371
Desenli Ham Halı Dokuma (m ²)	204.811	196.839	195.947	180.314	96.350
Düz Mamül Halı (m ²)	41.792	24.179	39.192	52.929	21.670
Desenli Mamül Halı (m ²)	199.493	185.370	188.389	180.011	92.670

Kaynak: Emrullah Güney, “Diyarbakır’da Sanayileşme”, **Türk Coğrafya Dergisi**, Sayı. 32, s.25.

Tablo 2.19’da görüldüğü üzere, Sümerbank halı fabrikasının üretimi 1992 yılına kadar artış gösterirken, 1993 yılında 1992 yılına göre kapasite azaltılmış ve 1994 yılında üretimler hemen hemen yarıya düşürülmüştür.

2.3.1.3. Sümerbank İplik Fabrikası

Diyarbakır kalkınmada öncelikli bir il statüsünde olmasından dolayı devlet birçok kamu iktisadi teşebbüs kurmuştur. Bunlardan bir tanesi de Sümerbank iplik fabrikasıdır. Fabrikanın kurulma kararı 1972 yılında alınmıştır ve üretim 1977 yılında başlamıştır. İşletme Diyarbakır ilinin Ergani ilçesi yolu üzerine kurulmuştur. Güney ve Güneydoğudaki pamukların işletildiği fabrikada farklı numaralarda iplikler üretilmekteydi. Fabrikanın üretim kapasitesi giderek arttırılmıştır. 1985 ve 1986 yıllarında ise fabrika aşamalı olarak modernize edilmiştir. Bunun neticesinde ise

¹²⁴ Güney, “Diyarbakır’da Sanayileşme”, s. 21.

fabrika ihracat yapmaya başlamıştır.¹²⁵ 1987-1993 yılları arasındaki ihracat miktarları aşağıda verilen Tablo 2.20’de verilmektedir.

Tablo 2.20: Sümerbank İplik Fabrikasının İhracat Miktarları (Ton)

Yıl	Miktar
1987	7,5
1988	106
1989	30
1990	211
1991	195
1992	400
1993	60

Kaynak: Güney, “Diyarbakır'da Sanayileşme”, s.26

İplik fabrikası sayesinde bölgede istihdam sorunun üstesinden gelinmiştir ve 1994 yılı itibariyle, işletmede 49 memur, 243 işçi çalışmaktaydı. İşletme iki vardiyeye yöntemi ile çalışmakta ve toplamda 15 saat üretim yapılmaktadır.¹²⁶

2.3.1.4. Tekel Fabrikaları

Diyarbakır’da 1999 yılında açılan ve 1500 kişinin istihdam edildiği TEKEL Tütün işletmeleri kamu iktisadi teşebbüsü, özelleştirme kapsamında 2010 yılında kapatılmıştır. Kayapınar ilçesinin Diclekent kavşağında olan fabrikanın 150 dönümlük 200 milyon lira değerindeki arazisi atıl durumda iken, sonrasında Dicle bölgesindeki HES işletme müdürlüğü tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Fabrika kapatıldıktan sonra bölgedeki birçok kamu kuruluşu ve özel işletmeler fabrikanın yeri için talepte bulunmuşlardır.¹²⁷

2.3.1.5. Ergani Maden İşletmeleri

Türkiye’nin zengin bir maden kaynağı olan ve zaman zaman ilkel yöntemlerle işletilen Ergani bakır madeni, Birinci Dünya Savaşı’nda meydana çıkan negatif koşullar üzerinde revize edilmiş ve yeniden işlenmesi için çeşitli yollar araştırılmıştır. 8 Ağustos 1918’de İtibar-ı Milli Bankası ile yapılan bir anlaşma ile,

¹²⁵ Güney, “Diyarbakır'da Sanayileşme”, s. 23.

¹²⁶ GAP İDARESİ BAŞKANLIĞI, **Proje ve Faaliyetler**, <http://www.gap.gov.tr/proje-ve-faaliyetler/insani-ve-sosyal-gelisme-genel-koordinatordugu/sosyal-projeler>, Erişim Tarihi: 22.08.2019.

¹²⁷ <https://www.haberturk.com/gundem/haber/768692-tutun-fabrikasi-acik-cezaevi-oldu>, Erişim Tarihi: 06.09.2019.

madenin nasıl işleneceğine dair bir sözleşme yapılmıştır. Bu sözleşmeye göre, Ergani madeninin 20 km² alanındaki bakır madeninin imtiyazı devlete verilmek şartıyla bu madeninin kullanımı otuz yıllığına bu bankaya verilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra, 1924 yılında Ergani madeninin sondajı ve işletilmesi için Ergani Bakır Türk Anonim Şirketi adında bir şirketin kurulması için hazırlıklara başlanmıştır. Bunun için Ergani Bakır Türk Anonim Şirketi ismi ile kurulan işletmenin sermayesi üç milyon liradır ve şirketin iç tüzüğü 2 Temmuz 1924 tarihinde onaylanmıştır.¹²⁸ İlk Beş Yıllık Sanayi ve Kalkınma Planında, Ergani Bakır işletmesinde payı olan Deutsche Bank 'ın elindeki hisseler 850 bin liraya Etibank tarafından satın alınarak, işletme tamamen yerli hale gelmiştir. Etibank 1944 yılında Türkiye İş Bankasının sahip olduğu hisselerini de satın alarak, işletme tamamen Etibank'ın eline geçmiştir. 1980'li yıllara kadar kâr yapan işletme, 1990 yılında öz kaynaklarının azalması ve madenin tükenmiş olması sebebiyle zarar etmeye başlamıştır ve 1994 yılındaki dönem zararı 1 trilyon 335 milyar 579 milyon TL olmuştur. 1995 yılına kadar Etibank'ın bir iştiraki olan Ergani Bakır İşletmesi, aynı yıl 10 yıllığına Ber-Oner maden şirketine satılmıştır. 2007 yılında ise, Yıldızlar Holding Ergani Bakır Fabrikasını devralarak İskenderun Limanı'na kamyonlarla cevheri taşıyarak Çin, Japonya ve Finlandiya dahil olmak üzere dünyanın birçok ülkesine ihraç etmeye başlamıştır.¹²⁹

2.3.1.6. Ergani Çimento Fabrikası

Ergani çimento fabrikası, GAP projesi kapsamında ülke ekonomisine katkı sağlamak gayesiyle Diyarbakır'ın Ergani ilçesinde kurulmuştur. 1976 yılında temeli atılan fabrika, 1984 yılında üretime başlamış ve ilk satışlarını o yıl içerisinde yapmıştır. Ergani çimento fabrikası devlete ait iken, 1997 yılında özelleştirilmiş ve ilk TMSF'ye sonrada 2006 yılında ihale ile Limak Madencilik şirketine satılmıştır. Ergani çimento fabrikasının Limak Çimento Grubuna dahil olmasıyla modernizasyon yatırımları yapıp modern bir görünüme kavuşmuştur. Ek yatırımlar yapılarak fabrikanın kapasitesi arttırılmıştır. Daha sonra ise işletme TS9001, 14001, 18001

¹²⁸ Üçler Bulduk, "Hülasa-i Ahvali'l-Buldan'a Göre 19. Yüzyılda Diyarbakır Sehri", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır**, Ankara 2008, s.191.

¹²⁹ Mehmet Çevik ve Özkan Demir, "Etibank Ergani Bakır İşletmesi'nin Kuruluşu Ve Elazığ'ın Maden İlçesine Getirdikleri", **Electronic Turkish Studies**, c.9/7, s. 30.

standartları uygulayarak 2010 yılında Entegre Yönetim sistemine geçmiştir. Çimento fabrikası, Limak gruba geçtikten sonra zamanla hep ileriye gitmiş ve çevre boyutuna önem veren bir işletmeye dönüşmüştür. Örneğin, günümüze kadar tesisin çevresinde 17.842 adet ağaç dikilmiş ve 2011 yılında filtre sistemini değiştirerek son teknoloji kullanmaya başlamıştır.¹³⁰

2.3.2. Özel Sektör Yatırımları

Özel sektör yatırımları pek fazla olmamakla beraber son yıllarda artış olduğu gözlemlenmektedir.

2.3.2.1. Özel Sektör Yatırım Teşvikleri

Özel sektörün Diyarbakır ilinde faal olması için devlet tarafından birçok teşvik verilmektedir. Cumhuriyet Döneminde Teşvik Yasası ilk ve en etkin olarak 1927'deki Teşviki Sanayi Kanunu ile uygulanmış ve Diyarbakır ilinde sanayileşme açısından oldukça önemli sonuçlar ve kazanımlar sağlanarak, bugünün nüfusuna kıyasla onda birine denk gelen nüfus oranı dikkate alındığında, 44 adet işletme faaliyete geçmiş ve bu işletmelerde 4.334 kişi istihdam edilmiştir.¹³¹ Bu teşviklerde sektörlere göre farklılık söz konusudur ve Diyarbakır ilinin gelişimi üzerindeki etkileri de aşağıdaki başlıklar altında incelenmektedir.

2.3.2.1.1. Diyarbakır ve Çevresinde Kullanılan Yatırım Teşviklerinin Sektörel Dağılımı

2012 yılında Diyarbakır ilindeki yatırım teşvik belgelerinin sayısı 2011 yılındaki tutarı aşmıştır. 2012 yılında imalat sanayii sektöründe 16, hizmet sektöründe 16, madencilik sektöründe 12, enerji ve tarım sektöründe 1 yatırım teşvik belgesi düzenlenmiştir. Bu dönemde alınan yatırım teşvik belgesi sayısı önceki yıllardan daha fazladır. Her ne kadar bir önceki yıla göre daha yüksek olsa da, toplamın ülke ortalamasına kıyasla çok düşük olduğu gözlemlenmektedir ve ayrıntılar aşağıdaki Tablo 2.21' de gösterilmektedir.

¹³⁰ <https://www.madensektor.com/item/limak-cimento-sanayi-tic-a-s-ergani-cimento-fabrikasi/>, Erişim Tarihi: 06.09.2019.

¹³¹ Mehmet Halis Özer, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında İktisat Politikalarının Diyarbakır ve Çevresindeki İktisadi Yansımaları (1923-1935)", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, c.10, s.148.

Tablo 2.21: Sektörel Bazda Yatırım Teşvik Belgesi İstatistikleri

	Sektör	Belge Sayısı
Diyarbakır	Enerji	1
	Hizmetler	16
	İmalat	39
	Madencilik	12
	Tarım	1
	Toplam	69
Türkiye	Enerji	197
	Hizmetler	1.156
	İmalat	2.590
	Madencilik	287
	Tarım	125
	Toplam	4.355

Kaynak: Karacadağ Kalkınma Ajansı, Diyarbakır Sanayi Profiline Oluşturulması, 2018, https://www.karacadag.gov.tr/Dokuman/Dosya/www.karacadag.org.tr_44_RD1O60HP_diyarbakir_ili_sanayi_profilinin_olusturulmasi_projesi.pdf, Erişim Tarihi: 03.08.2019.

Yukarıda verilen Tablo 2.21’ de görüldüğü üzere sektörel bazda da olsa teşvik belgesinin Türkiye geneli ile kıyaslandığında, Diyarbakır ilinde çok düşük olduğu görülmektedir.

2.3.2.1.2. Teşvik Belgeli Yatırımların Ülke Geneli ve Diyarbakır İli Karşılaştırılması

2007-2012 yılları arasında Diyarbakır’da verilen Yatırım Teşvik Belgesi sayısı, sabit yatırım tutarı ve istihdam miktarı aşağıdaki Tablo 2.22 ile Tablo 2.23’de verilmiştir. Tablolar incelendiğinde toplam yatırım tutarı ve istihdam oranlarının oransal olarak doküman sayısından düşük olduğu gözlemlenmektedir. Bu, ildeki yatırımların daha küçük ölçekli olduğunu, daha az toplam sabit yatırım tutarı içerdiğini ve daha az istihdam sağladığını göstermektedir. 2017 yılında Diyarbakır’da verilen yatırım teşvik belgesi sayısı ise 170’dir.¹³²

Tablo 2.22: Diyarbakır İli Yatırım Teşvik Belgesi Sayıları

Yıl	Diyarbakır
2007	42
2008	17
2009	28

¹³² Karacadağ Kalkınma Ajansı, Diyarbakır Sanayi Profiline Oluşturulması, 2018, https://www.karacadag.gov.tr/Dokuman/Dosya/www.karacadag.org.tr_44_RD1O60HP_diyarbakir_ili_sanayi_profilinin_olusturulmasi_projesi.pdf, Erişim Tarihi: 03.08.2019

2010	79
2011	63
2012	63
2013	103
2014	111
2015	100
2016	76
2017	170
Toplam	844

Kaynak: Karacadağ Kalkınma Ajansı, Diyarbakır Sanayi Profiline Oluşturulması, 2018, https://www.karacadang.gov.tr/Dokuman/Dosya/www.karacadang.org.tr_44_RD1O60HP_diyarbakir_ili_sanayi_profilinin_olusturulmasi_projesi.pdf, Erişim Tarihi: 03.08.2019.

2.3.2.1.3. Verilen Teşviklerin İktisadi Gelişme Üzerindeki Etkileri

Yatırımların artması için yapılan teşviklerin ekonomik gelişim üzerinde etkisi oldukça büyüktür. Çünkü teşvikler, ekonomi açısından makro hedeflerin gerçekleştirilmesi, istihdamın ile üretimin artması ve bölgeler arası gelişmişlik farklarının minimize edilmesi açısından kullanılabilecek en etkin politika araçlarıdır.¹³³ Bu sayede yatırım yapmak isteyenler daha kolay yatırım yapabilmekte ve ekonomik olarak çok zorluk çekmemektedir. Yatırım teşvikleri sayesinde ilde meydana gelen sabit yatırım ve istihdam istatistikleri ise aşağıdaki Tablo 2.23’de verilmiştir.

Tablo 2.23: Diyarbakır’da Sabit Yatırım Tutarı ve İstihdam İstatistikleri

Yıl	Sabit Yatırım (Milyon TL)	İstihdam
2009	109	793
2010	235	1.824
2011	216	1.155
2012	312	2.581
2013	509	4.263
2014	510	3.903
2015	454	3.684
2016	387	3.823
2017	1.050	7.719
Toplam	3.629	30.168

Kaynak: Karacadağ Kalkınma Ajansı, Diyarbakır Sanayi Profiline Oluşturulması, 2018, https://www.karacadang.gov.tr/Dokuman/Dosya/www.karacadang.org.tr_44_RD1O60HP_diyarbakir_ili_sanayi_profilinin_olusturulmasi_projesi.pdf, Erişim Tarihi: 03.08.2019.

¹³³ Bahar Burtan Doğan, “2012 Yeni Teşvik Yasası Öncesinde ve Sonrasında Diyarbakır’da Özel Yatırımlar”, **Yönetim Bilimleri Dergisi**, c.16, s.400.

Teşviklerin Diyarbakır ekonomisinde olumlu etkisi olduğu yukarıda verilen tabloda görülmektedir. Sabit yatırım miktarı özellikle 2017 yılında bir önceki yıla kadar üç katından fazla artmıştır ve aynı şekilde istihdam iki katından fazla artmıştır.

2.4. DİYARBAKIR'IN DIŞ TİCARET YAPISI

Diyarbakır ilinin dış ticaret yapısı ihracat ve ithalat verileri ışığında tartışılmaktadır. Dış ticaret bir ülkenin veya şehrin gelişiminde önemli ekonomik göstergelerden bir tanesidir. Özellikle ihracat rakamlarının oldukça fazla olması, o ilin veya ülkenin refah düzeyinde olumlu etki sağlarken, ithalat rakamlarının fazlalığı ise negatif olarak il veya ülke ekonomisine yansıyacaktır.

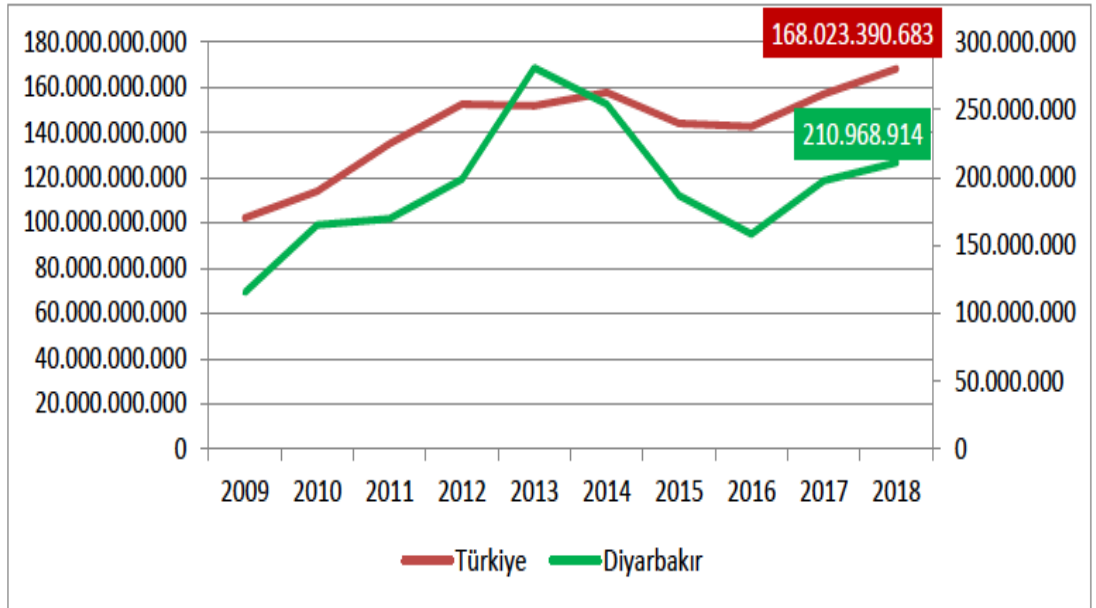
Diyarbakır'ın ihracat ve ithalat rakamlarının 2018 yılına kadar arttığı görülmektedir. Türkiye'de 2013'ün toplam ihracatı 151.786.976.000 Amerikan Doları iken, ithalat ise 251.649.892.000 Amerikan Doları olmuştur. Bu veriler ışığında, ülke genelinde dış ticaret açığı olduğu görülmektedir. Fakat Diyarbakır'da, toplam ithalat rakamları, ihracat rakamlarından daha düşüktür. Diyarbakır'daki ticaretin daha kapalı bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. 2015 yılında Diyarbakır'ın en fazla ihracat yaptığı ülkelerin başında %47,8 ile Irak gelmektedir ve Irak'ı, %34,2 ile Çin ve %5,5 ile Suudi Arabistan izlemektedir. Başlıca ihraç edilen ürünler ise kum, kil, taşocakçılığı, öğütülmüş tarım ürünleri ve demir cevheridir. Diyarbakır'ın ithalat yaptığı ülkelerin başında ise %18,3 ile Çin gelmektedir. İkinci ve üçüncü sırada ise, %14,6 ile Rusya Federasyonu ve %14,0 ile Güney Kore'dir. Başlıca ithal edilen ürünler bitkisel ve hayvansal katı ve sıvı yağlar, hububat ve benzeri bitkisel ürünler ve motorlu taşıt yedek parçaları olmaktadır.¹³⁴

Spesifik olarak, ihracat ve ithalat rakamlarının son yıllardaki rakamlarının ne olduğunu ortaya koymak amacıyla iki alt başlık altında ithalat ve ihracat il genelinde incelenmektedir.

¹³⁴ Aydemir ve Ülker, "Diyarbakır İline Ait Bölgesel Kalkınma Analizi Ve Karacadağ Kalkınma Ajansı", s. 71.

2.4.1. İhracat Yapısı

Türkiye'nin 2018'deki ihracatı, bir önceki yıla göre %7 artarak 168 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Son 10 yılın ihracat rakamlarına baktığımızda, Türkiye'den yapılan ihracat küresel ekonomik kriz yılı olan 2009'da gerileme olurken, 2015 ve 2016 hariç genel olarak yukarı yönlü bir trend söz konusudur. Diyarbakır ihracatı 2013 yılına kadar Türkiye ortalamasının çok üstünde iken, 2013 yılından sonra komşu ülkelerle yaşanan olaylar ve belirsizlikler 2016 yılına kadar il genelinde ihracatın azaldığı görülmektedir ve 2016'dan sonra ilin ihracatı tekrar artarak, 2018'de ihracat bir önceki yıla göre %6,7 oranında artarak yaklaşık 211 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'nin ve Diyarbakır ilinin ihracatları yıllar itibariyle karşılaştırıldığında, Diyarbakır'ın toplam ihracatı, Türkiye'nin ihracatının artmasına ve azalmasına paralel bir seyir göstermektedir ancak Diyarbakır ilindeki ihracat artış ve azalış hızlarının daha fazla olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıntılar aşağıdaki Şekil 2.6'da gösterilmektedir.

Şekil 2.6: Yıllara Göre Türkiye ve Diyarbakır'da İhracat (\$)

Kaynak: TÜİK, 2019.

Diyarbakır ihracatı ile Türkiye geneli ihracat genel olarak aynı paralelliktedir. 2018 yılında Türkiye dış ticaret açığı verirken Diyarbakır dış ticaret fazlası vermiştir. Bu kapsamda ilin dış ticaret verileri ise aşağıdaki Tablo 2.24'de gösterilmektedir.

Tablo 2.24: Diyarbakır İli Dış Ticaret İstatistikleri

Yıllar	İhracat (Bin Dolar)	Artış Oranı (%)	İthalat (Bin Dolar)	Artış Oranı (%)	Dış Ticaret Dengesi
2009	115.388	25,3	23.810	-27,2	91.578
2010	165.055	43,0	39.610	66,4	125.445
2011	169.672	2,8	62.816	58,6	106.856
2012	198.959	17,3	69.057	9,9	129.902
2013	280.808	41,1	116.223	68,3	164.584
2014	254.119	-9,5	55.448	-52,3	198.671
2015	186.820	-26,5	59.709	7,7	127.111
2016	158.300	-15,3	77.458	29,7	80.842
2017	197.796	25,0	89.337	15,3	108.459
2018	210.969	6,7	82.752	-7,4	128.217

Kaynak: TÜİK, 2019.

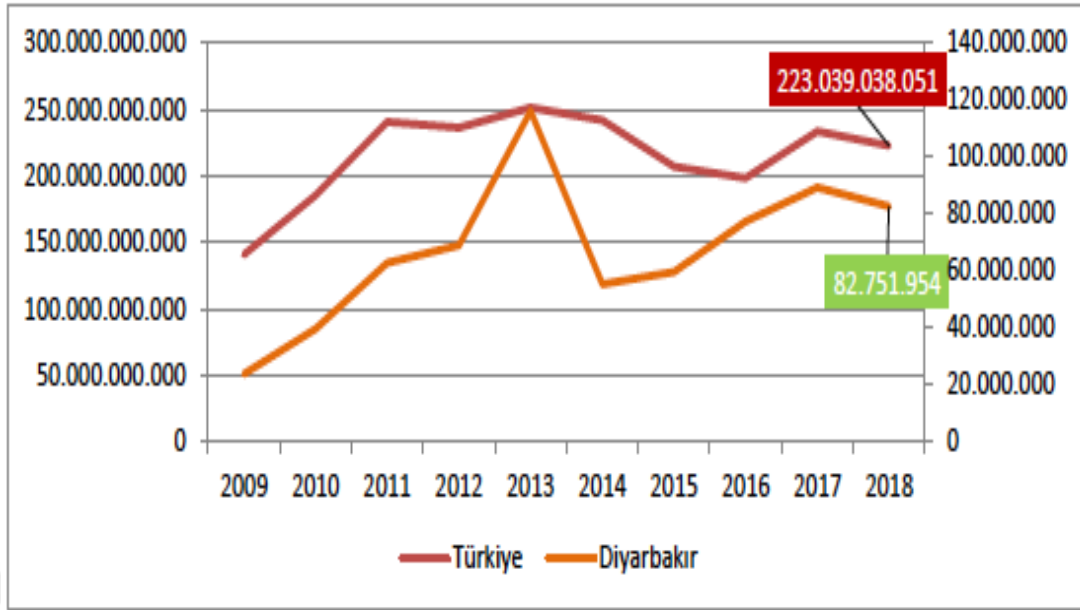
Diyarbakır ilinde kişi başına ihracat 122 dolar iken, ihracat il sıralamasında 28. sırada yer almaktadır. İhracat yapılan ülke sayısı 80 iken, Türkiye ihracatı içindeki payı ise %13'dur. İhracatta %9,6 ile Almanya ilk sırada iken, %6,6 ile İngiltere ikinci sırada yer almaktadır. İhracat ürünleri ise gıda ürünleri ve içecek, taşocakçılığı ve diğer madencilik, metal cevherleri ilk sıralardadır.¹³⁵

2.4.2. İthalat Yapısı

Türkiye'nin 2018 yılında yaptığı ithalat, bir önceki yıla göre %4,6 oranında azalarak 223 milyar dolar olarak gerçekleşirken, Diyarbakır'da 2018 için yapılan ithalat, bir önceki yıla göre %7,4 oranında düşerek 82,8 milyon dolar olmuştur. Türkiye'de ithalat oranı ihracattan daha fazla olduğu için dış ticaret açığı meydana gelmektedir fakat bu durum Diyarbakır'da tam tersidir. İhracat miktarı ithalat miktarından fazla olan Diyarbakır'da dış ticaret fazlası söz konusudur.¹³⁶ Bununla ilgili ayrıntılar Şekil 2.7'de görülmektedir.

¹³⁵ Hikmet Deniz, **Diyarbakır Dış Ticareti 2018**, Karacadağ Kalkınma Ajansı, 2019, s. 10.

¹³⁶ Deniz, **Diyarbakır Dış Ticareti 2018**, s.12.

Şekil 2.7: Yıllara Göre Türkiye ve Diyarbakır'da İthalat (\$)

Kaynak: TÜİK, 2019.

Diyarbakır ilinde kişi başına düşen ithalat rakamı 2018 yılında 48 dolar olmuştur. Diyarbakır, ithalat bakımından ülke genelinde 43. sıradadır. Diyarbakır'daki ithalata bakıldığında, genel olarak Türkiye'ye paralel olduğu görülmektedir. Diyarbakır'ın ilk üç ithalat ülkesi ise; Çin, Paraguay ve Rusya'dır. Diyarbakır ithalatında tarım ve hayvancılık %45 ile ilk sırada yer alırken, makine ve ekipmanları ikinci sırada, kağıt ve kağıt ürünleri ise üçüncü sırada bulunmaktadır.¹³⁷

2.5. İKTİSADİ ORGANİZASYONLARIN ŞEKİLLENMESİNDE SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI

Sivil toplum kuruluşlarının, sosyal ve siyasal arenada olduğu kadar iktisadi büyümede de önemi oldukça büyüktür. Özellikle iktisadi faaliyet alanındaki sivil toplum kuruluşları, ulusal ve yerel manada iktisadi yaşama önem derecesi yüksek katkı sunabilmektedirler.¹³⁸ Diyarbakır ilinde de Ticaret ve Sanayi Odası, Ticaret Borsası, İş Adamları Dernekleri, Esnaf ve Sanatkarlar Odası, İhracatçılar Birliği, KOSGEB, Kalkınma Ajansları ve GAP Gidem kuruluşları ilin gelişimi ve

¹³⁷ Deniz, **Diyarbakır Dış Ticareti 2018**, s.13.

¹³⁸ Mehmet Halis Özer ve Cenk Aksoy, "İktisadi konulu Sivil Toplum Kuruluşlarının Kent Ekonomisinin Gelişimindeki Yeri: Teorik Çerçeve", **Akademik Bakış Dergisi**, c.54, s.387.

kalkınması amacıyla çalışmaktadır. Bu sivil toplum kuruluşları ile ilgili ayrıntılı bilgi aşağıda verilmektedir.

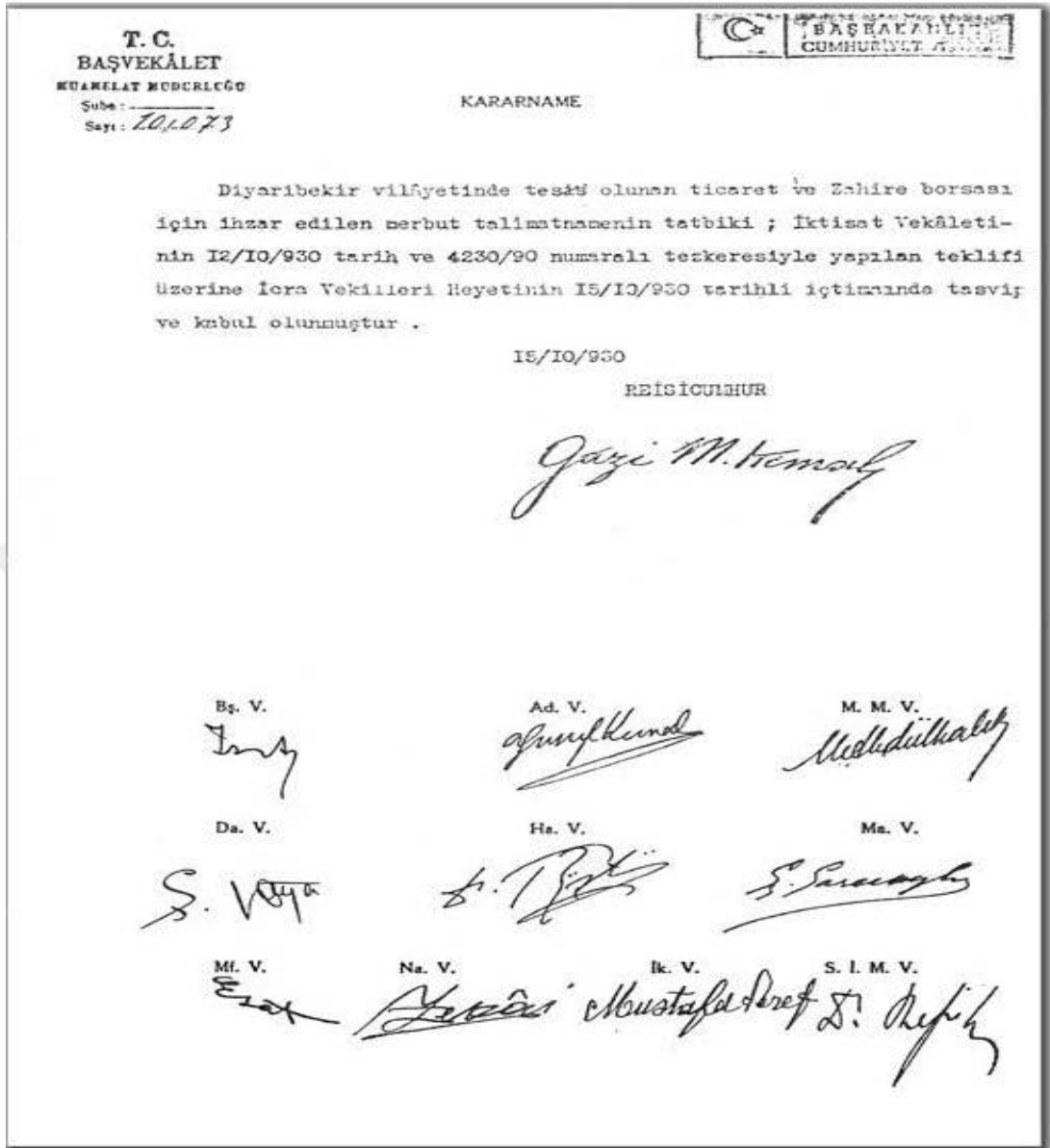
2.5.1. Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası

Diyarbakır Salnameleri adlı kitaba göre, bugün Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası'nın öncüsü olarak kabul edilen Diyarbakır Ticaret Konseyi'nin 1883'te kurulduğu belirtilmektedir. Bu belgeye göre, Diyarbakır Ticaret'in ilk yönetim kurulu başkanları aşağıdaki isimlerden oluşur: Başkan Hacı Mehmed Efendi, Üyeler; Mehmed Efendi, Hacı Hasan Ağa, Kirekos Efendi, Osib Efendi, Hacı Ahmed Efendi, Tomas Efendi, İstapan Efendi ve Karapet Efendi, Ticaret Konseyi üyelerinin çoğunun gayrimüslimler olduğunu ve Diyarbakır'ın da tarihteki kozmopolit bir şehir olduğunu göstermektedir. Ticaret Konseyi, 1910 yılında daha sonra çıkarılan Odalar Kanunu uyarınca Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası olarak seçilmiştir ve bugüne kadar bu isim ile çalışmalarına devam etmiştir. Oda'nın ilk başkanı Muharremzade Bekir Bey, ilk sekreteri Mehmet Ziya Bey'dir (Ziya Gökalp).¹³⁹

2.5.2. Diyarbakır Ticaret Borsası

15.10.1930 tarihli Kanun Hükmünde Kararname ile Mustafa Kemal, Diyarbakır Tüccarlarından Direkçizade Tahir Çelebi, Süleyman Ziyaretli, Mehmet Neccar, Ethem Tüfekçi ve Pirinçizade Sıtkı Tarancı'nın katılımlarıyla 03.03.1931 tarihinde Yönetim Kurulu tarafından seçilerek faaliyete geçmiştir. Kararname ise aşağıdaki Şekil 2.8' de gösterilmektedir.

¹³⁹ Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası (DTSO), <http://www.dtso.org.tr/kurumsal-bilgiler/tarihce/>, Erişim Tarihi: 05.09.2019.

Şekil 2.8: 1930 Tarihli Kanun Hükmünde Kararname

Kaynak: Diyarbakır Ticaret Borsası,
<http://www.diyarbakirtb.org.tr/borsa/index.php/borsamiz/tarihce>, Erişim Tarihi: 04.08.2019.

2.5.3. İş Adamları Dernekleri

Diyarbakır ilinde faaliyet gösteren üç tane iş adamları derneği bulunmaktadır. Bunlar, Diyarbakır Sanayici İşadamları Derneği (DİSİAD), Güneydoğu Sanayici İşadamları Derneği (GÜNSİAD) ve Diyarbakır Müstakil İşadamları Derneği (MÜSİAD)'dır. Bunlar aşağıdaki alt başlıklarda açıklanmaktadır.

2.5.3.1. Diyarbakır Sanayici İşadamları Derneği (DİSİAD)

DİSİAD, 1 Nisan 1996 tarihinde, saygın iş adamlarından oluşan kurucular kurulu tarafından kurulmuştur. Derneğin adı, “Diyarbakır Sanayicileri ve İşadamları Derneği” olarak belirlenmiştir. Kısaltması ise DİSİAD' dır. Derneğin merkezi Diyarbakır'dadır. DİSİAD, bir dayanışma yapısı içinde koordine bir çalışma sağlamak, Diyarbakır'ın kalkınması için çalışmak, yapılan çalışmalara katkıda bulunmak, bu konuda sivil toplum faaliyetlerinin aktifleşmesini ve gelişmesini sağlamak amacıyla organize bir çatı altında toplanmıştır. Derneğin yapacağı çalışma konuları ve biçimleri ise aşağıdaki gibidir.¹⁴⁰

- Faaliyetlerinin aktivasyonu ve gelişimi için araştırmalar yapmak,
- Kurs, seminer, konferans ve panel gibi eğitim etkinlikleri düzenlemek,
- Amacın gerçekleştirilmesi için gerekli olan her türlü bilgi, belge ve yayınları sağlamak, bir dokümantasyon merkezi oluşturmak ve gazete, dergi, kitap ve bülten gibi yayınları ilan etmek;
- Amacın gerçekleştirilmesi için sağlıklı bir çalışma ortamı sağlamak, her türlü teknik araç-gereç, demirbaş ve kırtasiye malzemelerini sağlamak,
- Gerekli izinlerin alınması şartıyla yardım toplama faaliyetlerinde bulunmak ve Türkiye'den ve yurtdışından bağış kabul etmek,
- Yönetmeliğin amaçlarının gerçekleştirilmesi için gerekli geliri sağlamak amacıyla ekonomik, ticari ve endüstriyel işletmeleri kurmak ve işletmek,
- Üyelerinin yararına yerel ve sosyal ve kültürel tesisler kurmak ve bunları kullanmak,
- Üyeleri arasında insan ilişkileri, akşam yemeği toplantıları, konserler, balo, tiyatro, sergi, spor, gezi ve eğlence etkinlikleri vb. geliştirmek ve sürdürmek, üyelerin bu tür etkinliklerden yararlanmasını sağlamak veya organize etmek,
- Dernek faaliyetleri için gereken taşınır ve taşınmaz malları almak, satmak ve kiralamak,
- Yurt içinde ve yurt dışında vakıflar kurmak, federasyon kurmak veya gerekirse kurulmuş bir federasyona katılmak, derneklerin amacının

¹⁴⁰ DİSİAD, <http://disiad.org.tr/tuzuk/>, Erişim Tarihi: 05.09.2019.

gerçekleştirilmesi için gerekli görüldüğü takdirde gerekli izinle tesis edebileceği tesisler kurmak,

- Uluslararası faaliyetlerde bulunmak, yurtdışındaki dernek ve kuruluşlara üye olmak ve bu kuruluşlarla işbirliği yapmak,
- Amacın gerçekleştirilmesi için gerekli görüldüğü takdirde, 5072 sayılı Dernek ve Vakıfların Kamu Kurum ve Kuruluşları ile İlişkileri Hakkında Kanun hükümlerine hâlel getirmeksizin görev alanlarında kamu kurum ve kuruluşları ile ortak projeler yürütmek,
- Dernek üyelerinin yiyecek, giyecek, diğer mal ve hizmetler ile kısa vadeli kredi ihtiyaçları gibi gerekliliklerini karşılayacak bir fon oluşturmak,
- Gerekli görülen yerlerde şube ve temsilcilikler açmak,
- Birliğin amacı ile ilgili olan ve kanunen yasaklanmayan alanlarda diğer dernekler veya vakıflar, sendikalar ve benzeri sivil toplum kuruluşları ile ortak bir amaç gerçekleştirmek için platformlar oluşturmak,
- Amacın gerçekleştirilmesi için gerekli olan ve kanunen yasaklanmayan her türlü faaliyette bulunmak,
- Derneğin amaçlarını gerçekleştirmek için görev bölümünden seçilecek üyeleri ayrı komisyonlar oluşturabilmektedir. Her komite en az 3 üyeden oluşmaktadır, her üye birden fazla komitede yer alabilmektedir. Komisyonların oluşturulması ve üyelerin seçimi Yönetim Kurulu kararına tabidir.
- İş geliştirme merkezleri, küçük sanayi siteleri, organize sanayi bölgeleri, sanayiciler için teknoloji geliştirme bölgeleri kurmak ve geliştirmektir.

2.5.3.2. Güneydoğu Sanayici İşadamları Derneği (GÜNSİAD)

1992 yılının Ekim ayında Diyarbakır'daki Dernekler Masası'na başvurup ilk genel kurulunu resmen 27.05.1993 tarihinde yapmıştır. Kurucu Başkan Mücahit CAN'dır. GÜNSİAD'ın problemler ve çözüm önerileri şeklindeki raporları 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58 ve 59. Hükümetlere sunulmuştur. Cumhurbaşkanlığı ve Büyük Millet Meclisi Başkanlığı 4 defa ziyaret edilerek, bölgenin kalkınması için destek istenmiştir. Yerli ve yabancı yazılı medya ile görüşülmüş ve bölgenin ekonomik kalkınması için bölgeye dikkat çekmek için çaba sarf edilmiştir. Temel fikir,

bölgenin kalkınmasının ülkenin kalkınması anlamına geldiğidir. Birçok konuda raporlar hazırlanmıştır ve bu raporlar sayesinde bölgenin net bir resmi ortaya çıkmıştır. Toplam 634 üyeyi temsil eden 174 temsilci bulunmaktadır. GÜNSİAD, Adıyaman, Batman, Bismil, Cizre, Diyarbakır, Mardin, Nusaybin, Siirt ve Şanlıurfa gibi yerleşimlerde faaliyet göstermektedir. GÜNSİAD'ın bu zamana kadar yapılan çalışmalarının kısa özeti ise aşağıdaki gibidir.¹⁴¹

- Güneydoğudaki sorunların çözümü için lobi çalışmaları yapılmıştır ve hazırlanan raporlar hükümetlere ve ilgili kurumlara gönderilmiştir.
- Alternatif enerji kaynakları belirlenmiştir ve rüzgar, güneş ve jeotermal kaynaklardan elde edilen rezervler hükümetlere ve ilgili yatırımcılara sunulmuştur.
- Türkiye'nin ekonomide reformları, tarımda reformları, siyasette reformları, yargıda reformları, seçim sisteminin reformu, yürütme komitesinde konularla ilgili GÜNSİAD genel kurulu raporlar hazırlanmıştır.
- Tarım, maden ve mineral kaynakları ve sanayi ile ilgili araştırma raporları hazırlanmıştır.
- Körfez Savaşının Güneydoğu'ya verdiği zararları telafi etmek için Birleşmiş Milletlere (BM) başvurmuştur.
- Komşularımızla iyi ilişkiler kurmak, sınır ticareti ve ihracatı yapmanın yollarını bulmak için girişimlerde bulunarak söz konusu hükümetlerle lobi çalışmaları yapmışlardır.
- Türkiye ve Güneydoğudaki Nitelikli Sanayi Bölgeleri için çalışmalar yapmış ve kuruluş için girişimlerde bulunmuşlardır.
- Güneydoğu Anadolu Sanayi Envanteri ve GAP revizyon planını ortaya koymuşlardır.
- Birçok sosyal faaliyet için Valilik, Emniyet Müdürlüğü, Milli Eğitim, Yerel Yönetimler ve Sivil Toplum Kuruluşları ile ortak projeler yürütmüşlerdir.

¹⁴¹ GÜNSİAD, <http://www.gunsiad.org/>, Erişim Tarihi: 05.09.2019.

- Organik Tarımın uygulanması için 2000 yılından bu yana rapor hazırlayarak ilgili hükümete sunmuşlardır.
- Siirt'te bir ilkokulun onarımı için BOEİNG tarafından 120.000\$ almışlardır KÖİDD Projesi'nde 156 kişiye girişimcilik eğitimi verilerek, 37 kişiye iş kurma hakkı verilmiştir.

2.5.3.3. Diyarbakır Müstakil İşadamları Derneği (MÜSİAD)

Müstakil Sanayiciler ve İşadamları Derneği (MÜSİAD); hak ve hukuk, adalet ve eşitlik, barış ve güven, refah ve mutluluk; tarih ve topluma yerel mallar olmak ve hepsi kendi bölgelerinde aktif, dünyadaki ekonomik ve politik alanlardaki evrensel değerlere uymak için 9 Mayıs 1990 tarihinde İstanbul'da kurulan "İşadamları Derneği" dir. 11.000'den fazla üyesi olan MÜSİAD; yaklaşık 60.000 işletmeyi temsil etmektedir ve takribî 1.600.000 kişiye istihdam sağlamıştır. Türkiye'de 86 irtibat noktasına sahip olan ve üyelerinin sorunlarını, görüş ve önerilerini kamu kurum ve kuruluşlarına yerinde ileten MÜSİAD; yurtdışında 92 farklı ülkede toplam 222 noktada hizmet vermektedir. MÜSİAD iş dünyasının yanı sıra toplumun diğer bölümleri için örnek bir eğitim, rehberlik, danışmanlık merkezi haline gelen, kamu yararı dernek statüsüne sahip güçlü bir sivil toplum örgütüdür. MÜSİAD' in görevleri; ulusal ve uluslararası düzeyde bağımsız bir işadamları derneği olarak, önceden tanımlanmış ilkeleri ve değerleri paylaşan üye sayısını artırmak, üyeleri arasında dayanışmayı geliştirmek ve bu ruhu ile Türkiye'nin maddi ve manevi gelişimine destek vermektir. Diyarbakır MÜSİAD başkanı İsmail Özşanlı' dır.¹⁴²

2.5.4. Diyarbakır Esnaf ve Sanatkarlar Odası (DESOB)

Alican EBEDİNOĞLU, Diyarbakır ekonomisinin büyümesinde öncü rol oynayan DESOB Başkanıdır.

DESOB 1956 tarihinde kurulmuş olup, üst kuruluşu olan (TESK) Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Konfederasyonuna bağlıdır. 1984 yılında sicil müdürlüğü kurulup Diyarbakır'daki bütün esnaf ve sanatkarları resmi kayıt altına alınmıştır.

¹⁴² MÜSİAD, <http://www.musiad.org.tr/tr-tr/musiadla-tanisin?Branch=diyarbakir>, Erişim Tarihi: 05.09.2019.

DESOB'a bağılı merkezde 26 meslek kuruluğu, ilçelerde 16 meslek kuruluğu olmak üzere 42 meslek odasıyla kayıtlı ve kayıtsız olmak üzere yaklaşık 60.000'in üzerinde esnaf ve sanatkâr bulunmaktadır.

DESOB, 2005 tarihli 5362 Sayılı Esnaf ve Sanatkârlar Meslek Kuruluşları Kanunu hükümlerine göre hizmet vermektedir. Kuruluşun amacı; Diyarbakır'da birliğe bağılı esnaf ve sanatkârların mesleki faaliyetlerini kolaylaştırmak, mesleğin genel menfaatlere uygun olarak gelişmesini sağlamak ve ihtiyaçları doğrultusunda eğitimler düzenleyip esnaf ve sanatkarların çalışmalarını ve sanatlarını icra etmeleri için gerekli sağılıklı koşulların oluşturulması için üst kurumlarla birlikte, sorunları çözme ve sıkıntılarını en aza indirmek için çalışmalarda bulunmaktadır.

Diyarbakır DESOB hizmet binasında meslek gruplarının üyelerine sunacağı eğitim, toplantı ve etkinlikler için; 400 kişilik tam donanımlı konferans salonu, 80 kişilik toplantı salonu, 40 kişilik toplantı salonu, yönetim kurulu toplantı salonu, konfeksiyon atölyesi, takı tasarım atölyesi bulunmaktadır.

Haziran 2019 tarihi itibarıyla, Diyarbakır Valiliğı, DESOB, DTSO, DTB, Büyükşehir Belediyesi 1.ve 2. OSB, Tekstil İhtisas OSB gibi kurumların katılımı ile Lojistik Köy çalışmaları başlatılmıştır.

DESOB ve diğeri sivil toplum kuruluşlarının birlikte çalışmaları ile Diyarbakır'da 229 hektarlık alan üzerine kurulacak "Lojistik Köy" Projesi üzerine yapılan faaliyetlerde şirket kuruluş sürecinin ve örnek model incelemelerinin başlatılması kararının alınması Diyarbakır ekonomisi için oldukça önemli bir girişimdir.¹⁴³

2.5.5. İhracatçılar Birliğı

Güneydoğı Anadolu İhracatçılar Birliğı (GAİB), değışik sektörlerde faaliyet gösteren dört ayrı "İhracatçı Birliğı" nin tek çatı altında, diğeri bir deyişle tek bir Genel Sekreteryada toplanmasıyla kurulmuştur. İhracatçı Birliklerinin amacı; birliğe bağılı şirketlerin yaşadığı sorunlar, talepler, görüşler ve önerilerin Birlik ve Sektör Kurullarında gündeme getirmektir. Alınan kararlar sonucunda aciliyet konusunda

¹⁴³ <http://www.desob.com.tr/index.php#>, Erişim Tarihi: 05.09.2019.

yetkililerle gerekli girişimlerde bulunmak ve katkı sağlamaktır. İhracatçı işletmelerin yaşadığı sorunların çözümü ve ülke ihracatının arttırılması temel hedeftir. Bu bağlamda, Ekonomi Bakanlığı'nın uluslararası rekabet edebilirliğini arttırmak amacıyla silahlı kuvvetlerimizin üyesi olan firmaların, Türkiye İhracatçılar Meclisi'nin Birlik Kurulu'nun proje ile belirlediği sektörler için yürüttüğü çalışmalarla, iş faaliyetlerini koordine eden, ihracatçılarımızı temsil edecek Ulusal ve uluslararası platformlarda başarılı bir şekilde, 2023 ihracat hedefine güvenle ulaşmak, Genel Sekreteryanın en önemli gayelerinden biridir.¹⁴⁴

2.5.6. Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme Birimi (KOSGEB)

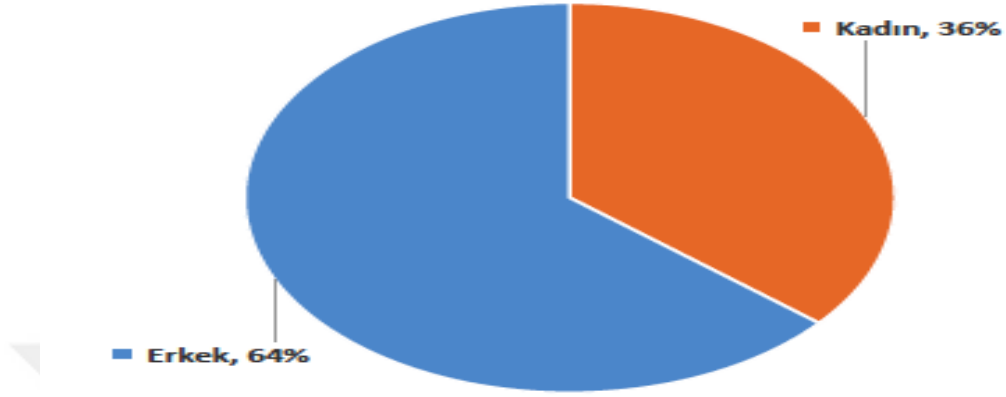
Küçük ve Orta büyüklükteki işletmeler (KOBİ) ve girişimcilerin rekabet güçlerini geliştirerek destek ve hizmet sunarak ekonomik ve toplumsal paylarını arttırmak KOSGEB'in temel amacıdır. Küresel pazarda söz sahibi KOBİ'ler için güçlü ve lider KOSGEB'in temel değerleri ise şunlardır.¹⁴⁵

- Erişebilirlik
- Lider ve Yönlendirici
- Hedef Kitle Odaklı
- Tarafsızlık
- Şeffaflık
- Etkinlik ve Verimlilik
- Hesap Verilebilirlik
- Yenilikçi Yaklaşım
- İş Birliğine Açıklık
- Dinamizm

¹⁴⁴ GAİB, <https://www.gaib.org.tr/Home/Hakkimizda>, Erişim Tarihi: 05.09.2019.

¹⁴⁵ KOSGEB, <https://www.kosgeb.gov.tr/site/tr/genel/detay/337/vizyon-ve-misyon>, Erişim Tarihi: 05.09.2019.

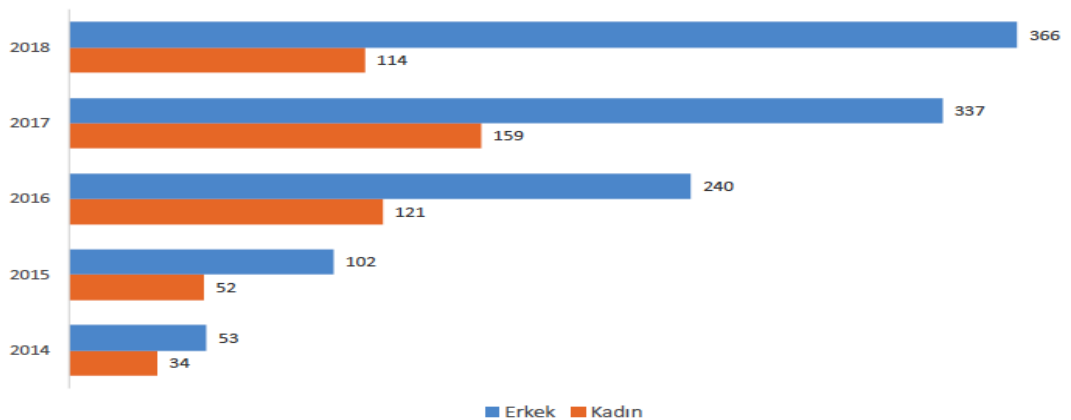
Diyarbakır’da KOSGEB tarafından verilen girişimcilik eğitiminin 2010-2018 yıllarına ait istatistiklerden, eğitime katılan kadın ve erkek dağılımı aşağıda verilen Şekil 2.9’da gösterilmektedir.

Şekil 2.9: KOSGEB Uygulamalı Girişimcilik Eğitimi Almış Kişilerin Cinsiyete Göre Dağılımı

Kaynak: DİKAD, Diyarbakır’da Kadın Girişimciliğin Durumu, <https://rawest.com.tr/wp-content/uploads/2018/11/Diyarbakirda-Kad%C4%B1n-Girisimciliginin-Durumu.pdf>, Erişim tarihi: 06.08.2019.

Şekil 2.9’ a göre KOSGEB’den girişimcilik eğitimi alanların %64 erkek iken, %36’si ise kadın olmuştur. Başka bir ifadeyle, 5.730 kadın, 10.132 erkek girişimcilik eğitimi sertifikası almıştır. Girişimcilik kursu alıp işini kuranların yıllar itibariyle dağılımı ise Şekil 2.10’ da gösterilmektedir.

Şekil 2.10: KOSGEB Uygulamalı Girişimcilik Eğitimi Almış ve İşini Kuranlar

Kaynak: DİKAD, Diyarbakır’da Kadın Girişimciliğin Durumu, <https://rawest.com.tr/wp-content/uploads/2018/11/Diyarbakirda-Kad%C4%B1n-Girisimciliginin-Durumu.pdf>, Erişim tarihi: 06.08.2019.

Şekil 2.10' da görüldüğü üzere, çoğunlukla erkekler işlerini kurmuşlardır ve yıllar itibariyle KOSGEB uygulamaları kapsamında işini kuranların sayısı artmıştır. Başka bir ifadeyle Diyarbakır ilinde işini kuranların 501 tanesi kadın iken, 1.139 tanesi erkektir. Eğitimi alıp iş kuranlardan %31 bayan iken, %69 erkektir. Hem eğitim hem de sertifika alıp iş hayatına atılanlardan %9 bayan iken, %11 erkekler oluşturmaktadır. KOSGEB uygulamaları genel olarak Diyarbakır ilinde olumludur ve eğitimler sonrasında işyerini faal devam ettiren sayısı %90' ların üzerindedir.

2.5.7. Diyarbakır Girişimci Destekleme Merkezi (GAP GİDEM)

GAP GİDEM, GAP İdaresi ve GAP Bölgesi'nde Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yürütülen bir projede çalışmaktadır. GAP-GİDEM (Girişimci Destek ve Rehberlik Merkezleri) bölgedeki 5 ilde (Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin ve Şanlıurfa) ofisleri bulunmaktadır. Bu bölgeye yatırım yapmak isteyen girişimcilere bölgenin içinden ve dışından yatırım danışmanlığı hizmeti vermek başlıca işlevidir. Dünyanın en önemli projelerinden biri olan GAP projesi, bölgemiz ile diğer bölgeler arasındaki kalkınma ve sosyo-ekonomik farklılıkların sürdürülebilir ve entegre bir kalkınma programı ile ortadan kaldırılmasını amaçlamaktadır. Bu amaçla, bölgede kurulacak sanayi yatırımlarına ücretsiz danışmanlık hizmeti vermek GAP GİDEM'in görevidir. GAP GİDEM Projesi, Avrupa Komisyonu tarafından finanse edilen AB-GAP Bölgesel Kalkınma Programının KOBİ Geliştirme Bileşenidir. AB-GAP Bölgesel Kalkınma Programının yararlanıcı kuruluşu GAP-BKI'dir (Bölgesel Kalkınma İdaresi) ve KOBİ Bileşeni GAP-BKI ve UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı) tarafından yürütülmektedir.¹⁴⁶

2.5.8. Karacadağ Kalkınma Ajansı

Güneydoğu bölgesinde faaliyet gösteren Karacadağ Kalkınma Ajansı, 5 Aralık 2009 tarihinde resmen açılmıştır. Ajansın ana gayesi, bölgenin potansiyelini meydana çıkaran ve dünyaya tanıtan, etken işbirliği ağları oluşturan, bölgenin

¹⁴⁶ <https://www.haberler.com/gap-gidem-yatirimcinin-hizmetinde-haberi/>, Erişim Tarihi: 05.09.2019.

dinamizmini yönlendiren ve yönetişime katılım sağlayan bir yapı oluşturmaktır. Ajansın temel işlevleri şunlardır.¹⁴⁷

- Yerel yönetimlerin planlama çalışmalarına teknik destek vermektedir.
- Bölgesel plan ve programların uygulanmasını sağlayan faaliyetleri ve projeleri desteklemektir. Desteklenen uygulama ve projelerin süreçlerini takip etmek, elden geçirmek ve sonuçları Kalkınma Bakanlığı'na sunmaktır.
- Bölgesel plan ve programlara uygun olarak, taşra ve yerel kalkınma ile alakalı olarak bölgenin kapasitesinin geliştirilmesine destekte bulunmak ve bu kapsamdaki projeleri teşvik etmektedir.
- Bölgesel planlar ve programlar için önemli olan kamu sektörü, özel sektör ve bölgedeki sivil toplum kuruluşları tarafından yürütülen diğer projeleri takip etmektedir.
- Bölgesel kalkınma hedeflerine ulaşmak için; kamu sektörü, özel sektör ve sivil toplum kuruluşları arasındaki işbirliğini ilerletmektir.
- Ajansa tahsis edilen kaynakları, 5449 sayılı Kanunun 4 üncü fıkrasının (c) bendi kapsamında bölgesel plan ve programlara uygun olarak kullanmak veya temin etmektir.
- Bölgenin kaynaklarını ve fırsatlarını belirlemek, ekonomik ve sosyal kalkınmayı hızlandırmak ve rekabet gücünü arttırmak ve diğer kişi, kurum ve kuruluşların araştırmalarını desteklemek için araştırmalar yapmaktır.
- İlgili kurumlarla işbirliği içinde, ulusal ve uluslararası düzeyde sunulan bölgenin iş ve yatırım fırsatlarını tanıtmaktır.
- Bölgenin illerinde ilgili mevzuatta belirtilen süre içerisinde görev ve yetki alanları dahilinde yatırımcıların, kamu kurum ve kuruluşlarının izin, lisans ve diğer idari iş ve işlemlerini izlemek ve planlamaktır.
- Yönetim, prodüksiyon, tanıtım, pazarlama, teknoloji, finans, organizasyon ve işgücü eğitimi gibi konularda alakadar kuruluşlarla işbirliği yaparak küçük ve orta ölçekli girişimleri ve yeni girişimcilere destek vermektir.

¹⁴⁷ <https://www.karacadag.gov.tr/kurumsal/>, Erişim Tarihi: 05.09.2019.

- Türkiye, programla ilgili iki veya çok taraflı uluslararası etkinliklerin tanıtımını sağlamak ve bu programlar altındaki geliştirme projelerine katkıda bulunmaktır.
- Ajansın aktivitelerinin, finansal yapısının ve ajansla ilgili diğer konuların yayınlanacağı bir web sitesi kurmaktır.

2014 yılında Karacadağ Kalkınma Ajansı tarafından proje ve faaliyetlerin desteklenmesi için 23.257.029 TL harcanmıştır. 2014 yılında Diyarbakır'da toplam 65 proje yapılmıştır. Projeler genellikle turizmin bölgesel kalkınmadaki etkileri kapsamında söz konusu projeler olduğu görülmektedir. Bu projelerden bazıları ise şunlardır; bölgenin tarihi ve turistik değerlerinden biri olan dört ayaklı minare restorasyon projesi, Ulu Cami ve Hanlar Projesi çevresindeki restorasyon projesi, turizm için şehir surları yapma projesi, Diyarbakır İçkale surlarının restorasyonu, Diyarbakır Şehzadeler Konağı projesi başlıcalarıdır ve bu projelere toplamda 11.686.513 TL harcanmıştır. Karacadağ Kalkınma Ajansı sadece turizm değil, KOBİ faaliyetlerini de desteklemektedir. KOBİ'lerin finansal maliyetleri belirlenir ve %50'ye kadar finansal destek sağlanmaktadır. Bu projeler hem bölgenin ekonomik yapısını desteklemekte hem de istihdamı artıran bir faktör olarak hareket etmektedir.¹⁴⁸

¹⁴⁸ Aydemir ve Ülker, "Diyarbakır İline Ait Bölgesel Kalkınma Analizi Ve Karacadağ Kalkınma Ajansı", s. 78.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

2000-2018 YILLARINDA TÜRKİYE EKONOMİSİ VE DİYARBAKIR EKONOMİSİNİN EKONOMİK GELİŞMİŞLİK VERİLERİ ÜZERİNE EKONOMETRİK ANALİZİ

Küreselleşme olgusu, farklılaşan yaşam koşullarını da beraberinde getirmektedir. Buna göre toplumsal refahın ya da yaşam standartlarının tanımlanması ve ölçülebilmesi yeni ve farklı yaklaşımlarla da sağlanabilir duruma gelmiştir. Söz konusu bu yaklaşımlarda, gelir düzeyinin yanı sıra farklı çok sayıda göstergelere de yer verilebilmektedir. Örnek vermek gerekirse; büyüme hızı 1950’lerde bir refah göstergesi olarak kabul edilirken, 1960’larda kişi başına düşen gelir bir refah göstergesi olarak kabul görmüş, 1970’lerde ise Simon Kuznets’in Temel İhtiyaçların Karşılanması Yaklaşımı refah ölçütlerinin türlerini artırmış ve bu dönemden sonra toplumsal refahın ölçülmesinde çok değişkenlilik esas alınmaya başlanmıştır. 1980’li yıllara gelindiğinde gelişmişliğin/azgelişmişliğin ölçülmesinde toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçların karşılanması dikkate alınmış ve refahın ölçülebilmesinde parasal ve parasal olmayan göstergeler birlikte kullanılarak oluşturulan veri setleri analizlere kaynak teşkil etmiştir.

Buradan hareketle bu çalışmada, 1970’lerden sonra Temel İhtiyaçların Karşılanması Yaklaşımı sonucunda toplumsal refahın ölçülmesinde çok değişkenlilik esas alındığı dikkate alınıp; parasal ve parasal olmayan 25 değişkenden oluşturulan veri seti kullanılarak, çeşitli analiz yöntemleri kullanmak suretiyle Diyarbakır ili ve Türkiye’nin sosyo-ekonomik açıdan gelişiminin seyri belirlenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma kapsamında Diyarbakır ilinin seçilmesinin sebebi ise 2000-2001 kriz döneminden sonra Türkiye ekonomik verileri ile Diyarbakır ekonomik verileri karşılaştırıldığında veriler arasında farklılık olmasıdır. Bununla birlikte, Diyarbakır’ın bölgesel olarak bulunduğu yer itibarıyla Türkiye ekonomisindeki yeri

irdelenmektedir. Ayrıca, Diyarbakır ili ile ilgili hem uluslararası ve ulusal, hem de bölgesel düzeyde farkındalık yaratılamaması ve kentin adının yalnızca olumsuz olaylarla gündeme gelmesi, Diyarbakır'ın toplumdaki algısını ulusal ve uluslararası düzeyde olumsuz kılmaktadır. Ancak, Diyarbakır ili çok zengin bir kültürel yapıya ve zengin ekonomik varlıklara sahip olmasına rağmen; olumsuz etnik ve sosyo-ekonomik nedenler ile ön plana çıkması, toplumda Diyarbakır'a karşı negatif bir algı yaratmıştır. Tüm bu olumsuzlukların giderilebilmesi için Diyarbakır ekonomisinin Türkiye ekonomisi içindeki önemini ve potansiyelinin ne olduğunun ortaya konulması bakımından bu çalışma büyük önem arz etmektedir. Bu çalışma ile toplumdaki Diyarbakır algısının değişmesi amaçlanmakta, iktisadi anlamda büyüklüğünün ortaya konularak, Türkiye ekonomisindeki yeri ve önemi vurgulanmaktadır.

Bu çalışmada Türkiye geneli ve Diyarbakır ilinin 2000-2018 yılları arasındaki ekonomik gelişimlerinin ekonometrik analiz ile ortaya konularak karşılaştırılması yapılmaktadır. Bu kapsamda, 2000-2018 yılları arasını kapsayan çalışmamızda, ilk olarak temel bileşenler analizi yapılarak, hem Diyarbakır hem de Türkiye için kullanılan verilerin analizi yapılmaktadır. Daha sonra ise seçilen makroekonomik değişkenlerin durağan olup olmadıklarına bakılıp regresyon analizi yapılarak, büyümenin belirleyicisi olan kişi başına milli gelirin etkisi ölçülmeye çalışılmıştır. Son olarak, eldeki hem Diyarbakır hem de Türkiye verileri ile grafiksel karşılaştırma yapılarak Diyarbakır ilinin Türkiye geneli kapsamındaki ekonomik büyüme veya daralma dönemlerindeki etkilerinin nasıl olduğu ortaya konulmaktadır.

3.1. TÜRKİYE VE DİYARBAKIR İLİNİN GSYİH DEĞERLERİ

Türkiye genelinin ve Diyarbakır ilinin GSYİH ile ilgili istatistik verileri aşağıda verilen Tablo 3.1’de gösterilmektedir.

Tablo incelendiğinde, özellikle kriz dönemleri sonrası Kişi Başına Düşen GSYİH verilerindeki azalma Türkiye’ye oranla Diyarbakır’da nispeten daha azdır. Özellikle de 2001 ve 2008 krizlerinden çıkış yılları olan sonraki birkaç yıl içinde ise Diyarbakır’ın Kişi Başına Düşen Gelir artışları Türkiye ortalamasından daha

yüksektir. Bu durum Diyarbakır ekonomisinin kendine özgü bir yapısı olduğu varsayımı ile incelenmeye değer bir durumdur.

Tablo 3.1: Türkiye ve Diyarbakır İlinin GSYİH Değerleri

Yıllar	Türkiye		Diyarbakır	
	Kişi Başı Milli Gelir \$	Kişi Başı Milli Gelir \$ %	Kişi Başı Milli Gelir \$	Kişi Başı Milli Gelir \$ %
2000	4.229	5,6	1.691	3,9
2001	3.084	-27,1	1.313	-22,4
2002	3.581	16,1	1.654	26,0
2003	4.698	31,2	2.264	36,9
2004	5.961	26,9	2.895	27,9
2005	7.304	22,5	3.392	17,2
2006	7.906	8,2	3.703	9,2
2007	9.656	22,1	4.461	20,5
2008	10.931	13,2	4.848	8,7
2009	8.980	-17,8	4.140	-14,6
2010	10.560	17,6	5.037	21,7
2011	11.205	6,1	5.349	6,2
2012	11.588	3,4	5.585	4,4
2013	12.480	7,7	6.035	8,1
2014	12.112	-2,9	5.853	-3,0
2015	11.019	-9,0	5.274	-9,9
2016	10.883	-1,2	5.230	-0,8
2017	10.616	-2,4	5.003	-4,3
2018	9.693	-8,7	4.523	-9,6

Kaynak: TÜİK. <https://biruni.tuik.gov.tr/ilgosterge/?locale=tr>, Erişim Tarihi:05.09.2019; Ayşegül Taşöz Düşündere, “1992-2018 Dönemi için Gece İşıklarıyla İl Bazında GSYH Tahmini: 2018’de 81 İlin Büyüme Performansı”, **Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı Değerlendir Notu**, Mart 2019, s.14.

3.2. TÜRKİYE GENELİ VE DİYARBAKIR İLİ KARŞILAŞTIRMASI ÜZERİNE EKONOMETRİK ANALİZ

Diyarbakır ilinin 2000-2018 yılları arasındaki gelişmişlik seviyesi Türkiye geneli ile karşılaştırılarak analiz edilmektedir. Bu analiz ile Diyarbakır ilinin yıllar itibariyle ekonomik olarak seyrinin Türkiye’ninki ile benzerlik gösterip göstermediği ve Türkiye ekonomisi içerisindeki yerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu amaçla ilk olarak analizde kullanılan veriler ve yöntem hakkında bilgi verilmektedir. Son olarak, analizde elde edilen bulgular ortaya konularak sonuçlar yorumlanmaktadır.

3.2.1. Araştırmada Kullanılan Veriler

Türkiye genelinin ve Diyarbakır ilinin sosyo-ekonomik gelişmişlik göstergeleri kapsamında alınarak analize dahil olan veriler aşağıdaki Tablo 3.2. de gösterilmektedir.

Tablo 3.2: Analizde Kullanılan Makroekonomik Veriler

Sayı	Değişken Adı	Tanımlanması /Tipi	Elde Edildiği Kaynak
Makroekonomik Değişkenler			
1	Kişi Başı Milli Gelir(KBMG)	Bağımlı Değişken / \$	TÜİK
2	Kişi Başı Milli Gelir (KBMGY)	Bağımsız Değişken / %	TÜİK
3	Büyüme Hızı (BuyHiz)	Bağımsız Değişken / %	TÜİK
4	İhracat Değeri (IHD)	Bağımsız Değişken / Bin \$	TÜİK
5	İhracat Değişim Oranı (IHDO)	Bağımsız Değişken / %	TÜİK
6	İthalat Değeri (ITD)	Bağımsız Değişken / Bin \$	TÜİK
7	İthalat Değişim Oranı (ITDO)	Bağımsız Değişken / %	TÜİK
8	İşsizlik Oranı (ISO)	Bağımsız Değişken / %	TÜİK
9	İstihdam Oranı (ISTIHO)	Bağımsız Değişken / %	TÜİK
10	İşgücüne Katılma Oranı (IKO)	Bağımsız Değişken / %	TÜİK
11	Enflasyon Oranı (TÜFE)(ENFO)	Bağımsız Değişken	TÜİK
Finansal Değişkenler			
12	Ticari Kuruluşlar Mevduatı (TKM)	Bağımsız Değişken / Bin TL	TÜİK
13	Tasarruf Mevduatı (TAM)	Bağımsız Değişken / Bin TL	TÜİK
14	Döviz Tevdiat Hesabı (DTH)	Bağımsız Değişken	TÜİK
15	Banka Kredileri (BANK)	Bağımsız Değişken	TÜİK
Eğitim Değişkenleri			
16	Okullaşma Oranı (Net İlkokul) (OOI)	Bağımsız Değişken	TÜİK
17	Okullaşma Oranı (Net Ortaokul) (OOO)	Bağımsız Değişken	TÜİK
Turizm Değişkenleri			
18	Toplam Turist Geliş Sayısı (TTURIST)	Bağımsız Değişken	TÜİK
19	Toplam Turist Geceleme Sayısı (TTGECE)	Bağımsız Değişken	TÜİK
Demografik Değişkenler			
20	Toplam Nüfus (NUFUS)	Bağımsız Değişken	TÜİK
21	Nüfus Artış Hızı (NAH)	Bağımsız Değişken	TÜİK

Sağlık Değişkenleri					
22	Hastane Yatağı Sayısı (HYS)	Bağımsız Değişken	TUİK		
23	Yatak Başına Nüfus (YBN)	Bağımsız Değişken	TUİK		
24	Doktor Başına Nüfus (DBN)	Bağımsız Değişken	TUİK		
25	Doktor Sayısı (DSAY)	Bağımsız Değişken	TUİK		

Kaynak: TÜİK. <https://biruni.tuik.gov.tr/ilgosterge/?locale=tr>, Erişim Tarihi:05.09.2019; TÜİK, <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>, Erişim Tarihi: 25.07.2019; Düşündere, “1992-2018 Dönemi için Gece Işıklarıyla İl Bazında GSYH Tahmini: 2018’de 81 İlin Büyüme Performansı”, s.14.

Çalışma kapsamına alınan makroekonomik verilere ek olarak, ülkenin ve ilin gelişmişlik düzeyi hakkında bilgi verecek demografik veriler, sağlık verileri, turizm verileri, eğitim ve finansal verilerde kullanılmıştır. Bu veriler ise nüfus, ilköğretim ve ortaokul düzeyinde okullaşma oranı, toplam turist geliş sayısı, hastane yatağı sayısı, yatak başına nüfus, doktor sayısı ve doktor başına nüfus sayısı da modele dahil edilerek Türkiye geneli ve Diyarbakır ilinin gelişmişlik seviyeleri değerlendirilmektedir.

3.2.2. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada kullanılan temel bileşenler analizi, korelasyon analizi, durağanlık analizi ve en küçük kareler yöntemi ile makroekonomik değişkenler için regresyon analizi yapılmıştır ve bu bölümde teorik olarak analizlerde kullanılan yöntemler açıklanmaktadır.

Kısaca belirtmek gerekirse; çok değişkenli analizlerin en çok bilinen ve en eski tekniği olan Temel Bileşenler Analizi, değişkenler arasındaki ilişkinin yapısını irdelemek için kullanılır. Bu tekniğin kullanımındaki ana gaye, birbirleri ile bağlantılı birçok değişkenden oluşan veri setini, daha az değişken ile açıklanabilir kılmasıdır. Bu niteliğinden dolayı çalışmadaki analizde ilk olarak Temel Bileşenler Analizini tercih etmiş bulunmaktayız. Bu sayede daha az değişken ile açıklanabilir hale gelen veri setinin diğer değişkenler ile ilişkilerinin olup olmadığı, var ise ilişkinin yönünü tayin edilebilmesi açısından çalışmada Korelasyon Analizi kullanılacaktır. Ayrıca zaman serileri ile ilgilenen birçok çalışma da olduğu gibi, bu çalışmada da kullanılan değişkenlerin durağanlık sınamalarına tabi tutulmasının zorunluluğu bulunduğundan, belirlediğimiz başlıca makroekonomik verilere Dickey-

Fuller Birim Kök Testi uygulanacaktır. Bu sayede durağanlaştırılan verilerden bağımlı değişken olan kişi başına düşen milli gelirin, tahmin edilmesi ve ilişkili faktörlerin belirlenmesi amacıyla yapılacak çoklu regresyon analizi olarak analizde, En Küçük Kareler yöntemini kullanacaktır.

3.2.2.1. Temel Bileşenler Analizi

Çok sayıda değişken kullanılarak sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi oluşturulmasına imkan veren Temel Bileşenler Analizi (Principal Components Analysis-PCA) literatürde sıklıkla kullanılmaktadır. Gelişme çok boyutlu bir olgu olarak kabul edilmektedir ve ekonomik büyüme düzeyi farklı değişkenlerle ölçülebilmektedir. Örneğin, eğitim düzeyi, okullaşma oranı, sağlık hizmetleri, kadının pozisyonu, iletişim gibi birçok sosyal değişkende önemlidir. Bundan dolayı tek bir değişkenin değişkenliğini okumak adına, PCA kullanılarak çeşitli göstergelere dayalı bir bileşik endeks geliştirme yolu sıklıkla tercih edilen bir metottur. PCA, belirli bir kalite açısından çok sayıda özelliği genel olarak özetlemesini ve ortak nitelik ve formların bir soyutlamasını yapmayı mümkün kılmaktadır. Bu özellik ile PCA, çok sayıda farklı bilgi kümesinin kapsadığı bilgilerin ortak ve temel anlamını veya özünü ortaya çıkarmayı, görmeyi ve tanımlamayı sağlayan istatistiksel bir tekniktir.¹⁴⁹ Sosyo-ekonomik göstergelerden yaratılan bir veri setini kullanarak PCA'nın, gelişim düzeyinin ölçülmesinde rutin hale geldiği belirtilmektedir. PCA çok değişkenli bir istatistiksel tekniktir. Birçok değişken içeren bir veri kümesini daha küçük boyutlara indirmek için kullanılmaktadır. Matematiksel olarak, PCA, ilk n ilişkili değişkenler kümesinden ilişkisiz göstergeler veya bileşenler oluşturmaktadır. Her bileşen, ilk değişkenlerin doğrusal ağırlıklı bir kombinasyonudur. Örneğin, X_1 değişkenden X_n değişken kümesine doğru temel bileşenlerin matematiksel gösterimleri aşağıdaki gibidir.

$$PCA_1 = a_{11}X_1 + a_{12}X_2 + \dots a_{1n}X_n$$

$$PCA_m = a_{m1}X_1 + a_{m2}X_2 + \dots a_{mn}X_n$$

¹⁴⁹ Damodar N. Gujarati, **Temel Ekonometri**, Ümit Şenesen ve Gülay Günlük Şenesen (Çev.), Literatür Yayıncılık, 2.Baskı, İstanbul, 2001, s.102.

Denklemdaki a_{mn} m. temel bileşende n. değişkenin ağırlığı olduğunu belirtmektedir. Her temel bileşen için ağırlık korelasyon matrisinin öz vektörlerinde, varyans (λ) ise alakalı öz vektörün öz değerinde verilmektedir. Bu temel bileşenler verilerin varyasyonunun büyük derecede açıklanmaktadır. Matematiksel olarak, bileşenlerin kareleri toplamı bire eşittir.

$$a_{11}^2 + a_{12}^2 + \dots + a_{1n}^2 = 1$$

Öz değerler toplamı ilk veri setindeki değişkenlerin sayısına eşit olduğundan dolayı orijinal veri setindeki toplam varyasyon oranı her ana bileşene $\frac{\lambda_i}{n}$ değeri verilerek hesaplanmaktadır. Orijinal değişkenlerin varyasyonlarındaki oran azalırken açıklamalarda küçülmektedir. Verideki orijinal değişkenler arasındaki yüksek korelasyon derecesi genel bilginin elde edilmesi amacıyla daha az bileşen gerektirmektedir. Bu tez çalışmasında PCA gerçekleştirilirken değişkenler arasındaki korelasyon matrisine göre temel bileşenler hesaplanmaktadır. Uygulamada 25 değişken Türkiye ve Diyarbakır için yapıldığından veri matrisi (25x2) boyutundadır. Matrisin satırları değişkenleri, sütunu ise Diyarbakır ve Türkiye'yi göstermektedir.

$$X = \begin{matrix} X_{1,1} & X_{1,2} & \dots & X_{1,2} \\ X_{2,1} & X_{2,2} & \dots & X_{2,2} \\ X_{25,1} & X_{25,2} & \dots & X_{25,2} \end{matrix}$$

PCA analizinde dahil edilen makroekonomik ve sosyal değişkenler Tablo 3.2'de gösterilmiştir. Bütün değişkenler 2000-2018 yıllarını kapsamaktadır. Analiz sonuçları bulgular kısmında yorumlanmaktadır.

3.2.2.2. Korelasyon Analizi

Korelasyon analizi, iki veya daha fazla değişken arasında bir ilişki olup olmadığını ve bir ilişki varsa, bu ilişkinin şiddetini gösteren istatistiksel bir analizdir. Korelasyon katsayısı -1 ile +1 ($-1 \leq r \leq +1$) arasında değerler almaktadır. 0.00 ile

0.25 arasındaki korelasyon katsayıları 'çok zayıf', değer 0.26 ile 0.49 arasında ise ilişki 'zayıftır'. '0,50' ile '0,69' arasında bir değer var ise ilişki 'orta', '0,70' ile '0,89' değer ise ilişki yüksek, '0,90' ile '1,00' arasında bir değer çıkarsa ilişki 'çok yüksek' olarak ifade edilmektedir. Olumlu bir korelasyon katsayısı değişkenler arasında doğrusal bir ilişki olduğunu göstermektedir ve negatif bir korelasyon ise ters bir ilişki olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁰

3.2.2.3. Durağanlık Analizi – ADF Testi

Modelde kullanılan değişkenlerin durağanlıkları birim kök testi analizlerinden Genişletilmiş Dickey ve Fuller (1981) testi aracılığıyla yapılmıştır. Standart Artırılmış Dickey-Fuller (ADF) testi değişkenlerin entegrasyon derecesini değerlendirmek için yapılmaktadır. ADF en iyi bilinen ve en yaygın kullanılan birim kök testlerinden biridir.¹⁵¹ Birinci dereceden Otoregresif sürecin modeline dayanmaktadır. Genişletilmiş Dickey Fuller testi olarak bilinen ADF, otokorelasyon problemini çözmek gayesiyle denklemin sağına bağımlı değişkenin gecikmelerinin eklendiği ve oluşturulan yeni modele uygulanan teste ADF testi denilmektedir. ADF testinde kullanılan regresyon denklemleri aşağıdaki gibidir.¹⁵²

$$\Delta Y_t = pY_{t-1} + \sum_{i=1}^k \beta_i \Delta Y_{t-1} + \varepsilon_t$$

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + pY_{t-1} + \sum_{i=1}^k \beta_i \Delta Y_{t-1} + \varepsilon_t$$

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \beta_t + pY_{t-1} + \sum_{i=1}^k \beta_i \Delta Y_{t-1} + \varepsilon_t$$

¹⁵⁰ Neyran Orhunbilge, **Uygulamalı Regresyon ve Korelasyon Analiz**, Nobel Yayıncılık, Ankara 2017, s.12.

¹⁵¹ Selahattin Gürış ve Ebru ÇAĞLAYAN, **Ekonometri: Temel Kavramlar**, Der Yayınları, İstanbul, 2000, s.326.

¹⁵² Erginbay Uğurlu, **Durağanlık Ve Birim Kök Sınamaları, Ders Notları-Kitapçık 1**, 2009. https://www.academia.edu/2402640/Dura%C4%9Fanl%C4%B1k_Birim_K%C3%B6k_S%C4%B1namalar%C4%B1, Erişim Tarihi: 07.09.2019, s.11

ADF testindeki hipotezler aşağıdaki gibi olmaktadır.

$H_0: p = 0$	Seri durağan değildir ve seride birim kök mevcuttur.
$H_a: p < 0$	Seri durağandır ¹⁵³ , seride birim kök yoktur.

3.2.2.4. En Küçük Kareler Yöntemi

En Küçük Kareler Yöntemi (EKK), birbirine mümkün olduğunca bağlanmış iki fiziksel büyüklük arasındaki ilişkiyi gerçek bir denklem olarak yazmak için kullanılan standart bir regresyon yöntemidir. Başka bir ifadeyle, bu metot, ölçüm sonucunda elde edilen veri noktalarına mümkün olduğunca yakın olacak bir fonksiyon eğrisi bulmaya hizmet etmektedir. İstatistiklerdeki sıradan en küçük kareler veya doğrusal en küçük kareler, gözlemlenen yanıtlar arasındaki değişkenlerin karelerinin toplamını en aza indirmek için doğrusal regresyon modelinde bilinmeyen parametreleri tahmin etmek için kullanılan yöntemlerdir. Bir dizi açıklayıcı değişken, doğrusal bir işlev tarafından öngörülen verilerle karşılaştırılmaktadır. Görsel olarak bu, kümedeki her veri noktası ile regresyon çizgisindeki karşılık gelen nokta arasındaki kare dikey mesafelerin toplamı olarak görülmektedir - farklar ne kadar küçükse, model verilere o kadar iyi uyması gerektiğini ifade etmektedir. Elde edilen tahmin, özellikle sağdaki tek bir gerileme durumunda basit bir formülle ifade edilebilmektedir. EKK ile değişkenlere ilişkin değerler aylık, üç aylık, yıllık olabildiği gibi haftalık hatta günlükte olabilmektedir.¹⁵⁴

EKK, verilere en uygun hattı belirleme prosedürüdür. En küçük kareler metodu, bir yandan gözlemlenen veriler arasındaki karesel tutarsızlıkları ve diğer yandan beklenen değerlerini minimize ederek parametreleri tahmin etmektir. En küçük kareler kriteri hesaplamalı olarak uygun bir uyum ölçütüdür. Gürültü

¹⁵³ Bir zaman serisinin durağan olması, zaman içinde belirli bir değere doğru yaklaşması, daha açık bir ifadeyle, sabit bir ortalama, sabit varyans, ve gecikme seviyesine bağlı kovaryansa sahip olmasıdır.

¹⁵⁴ Mustafa Seviltekin ve Mehmet Nargeleçekenler, **Ekonometrik zaman serileri analizi: EViews uygulamalı**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2010, s.45.

normalde eşit varyanslarla dağıtıldığında maksimum olasılık tahminine karşılık gelmektedir.¹⁵⁵

Doğrusal en küçük kareler yöntemleri, araştırmacıların değişkenlerin nasıl ilişkili olduğunu incelemelerini sağlamaktadır. Basit bir doğrusal modelin matematiksel gösterimi aşağıdaki gibidir.¹⁵⁶

$$Y = \alpha + \beta X + \varepsilon,$$

X bağımsız rastgele değişkenler olduğunda ve dağılımının ortalaması (α)'dır ve standart sapmadır (σ). Y, etki değişkeni olarak adlandırılmaktadır ve X, tahmin değişkeni olarak isimlendirilmektedir. ε ise ölçüm hatasını göstermektedir. Bu kapsamda en küçük kareler tahmini;

$$Y_i = \alpha + \beta x_i + \epsilon_i, \quad i = 1, 2, 3, \dots, N$$

ortalama ile bağımsız rastgele değişkenler $E(Y_i) = \alpha + \beta x_i$, $\{\epsilon_i\}$ ortalama 0 ve standart sapma olan bir dağılımdan rastgele bir örnektir ve bütün değişkenler $\{\alpha, \beta, \text{ve } \sigma\}$ bilinmemektedir.

Pek çok olası regresyon tekniğinden, En Küçük Kareler Yöntemi genellikle gelenek ve hesaplama kolaylığı nedeniyle benimsenmiştir. Veri analizi ve trend modelleme uygulamalarında en küçük kareler tahmincisi yaygın olarak kullanılmaktadır ve en küçük kareler regresyonu çoğu durumda tercih edilen yöntemdir. Bununla birlikte, en küçük kareler tahmincisinin dış gözlemlere karşı çok hassas olması çok önemli olan, regresyon tahmin etmektedir ve dolayısıyla verilerin yanıltıcı bir yorumunu yapmaktadır. Bu sorunu çözmek için, aykırı değerler

¹⁵⁵ Sara Van de Geer, "Least squares estimation with complexity penalties", **Mathematical Methods of Statistics**, c.10/3, s.357.

¹⁵⁶ Jenny A. Baglivo, "Mathematica Laboratories For Mathematical Statistics: Emphasizing Simulation And Computer Intensive Methods", **ASA-SIAM Series on Statistics and Applied Probability**, s.205.

tarafından kolayca etkilenmeyen bazı istatistiksel teknikler geliştirilmiştir. Bunlar, belirli bir miktar veri dışında olsa bile sonuçları güvenilir olan güçlü yöntemlerdir.¹⁵⁷

3.2.3. Araştırmada Elde Edilen Bulgular

Araştırma kapsamında yapılan analizlerin sonuçları aşağıda verilmektedir ve elde edilen bulgular Diyarbakır'ın Türkiye ekonomisi içerisindeki yeri çerçevesinde yorumlanmaktadır.

3.2.3.1. Temel Bileşenler Analizi Sonuçları

Diyarbakır ili için elde edilen temel bileşenlerin varyansları ve açıklama oranları aşağıda verilen Tablo 3.3.'de gösterilmektedir.

Tablo 3.3: Diyarbakır İli Temel Bileşenlerin Varyansları ve Açıklama Oranları

Temel Bileşenler	Özdeğerler (Varyans)	Toplam Varyansın Yüzdesi Olarak Açıklanan Varyans	Toplam Varyansın Birikimli Yüzdesi Olarak Açıklanan Varyans
1	13.54299	0.5417	0.5417
2	4.690978	0.1876	0.7294
3	1.842189	0.0737	0.8030
4	1.337532	0.0535	0.8565
5	1.049667	0.0420	0.8985
6	0.748995	0.0300	0.9285
7	0.630894	0.0252	0.9537
8	0.474008	0.0190	0.9727
9	0.218222	0.0087	0.9814
10	0.171665	0.0069	0.9883
11	0.125542	0.0050	0.9933
12	0.070394	0.0028	0.9961
13	0.049453	0.0020	0.9981
14	0.026732	0.0011	0.9992
15	0.010893	0.0004	0.9996
16	0.006942	0.0003	0.9999
17	0.002579	0.0001	1.0000
18	0.000327	0.0000	1.0000
19	0.91E-16	0.0000	1.0000
20	0.49E-16	0.0000	1.0000
21	0.99E-16	0.0000	1.0000
22	0.28E-16	0.0000	1.0000
23	-4.23E-17	-0.0000	1.0000
24	-2.47E-16	-0.0000	1.0000
25	-4.41E-16	-0.0000	1.0000

¹⁵⁷ Özlem Gürünlü Alma ve Özgül Vupa, “Regresyon Analizinde Kullanılan En Küçük Kareler ve En Küçük Medyan Kareler Yöntemlerinin Karşılaştırılması”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Fen Dergisi (E-Dergi)**, c.3/2, s.220.

Tablo 3.3’egöre, elde edilen 25 temel bileşenden sadece 5 tanesinin varyansı birden büyüktür. Bu bileşenler toplam değişkenlerin %89’unu açıklamaktadır. Birinci temel bileşen bileşenler arasında, verideki toplam değişkenliğin %54’ünü tek başına açıklamaktadır. Birinci temel bileşen toplam 25 değişken olarak temel değişkeni temsil edebileceği görülmektedir. Bu yönüyle birinci temel bileşen, değişkenlerin tümüne eş zamanlı ve ortak tesir eden veya değişkenler tarafından etkilenen genel faktör olarak kabul edilebilmektedir. Varyansı birden büyük olan 5 temel bileşen için, temel bileşen yükleri matrisi ise Tablo 3.4’de verilmektedir.

Tablo 3.4: Diyarbakır İli Temel Bileşen Matrisi

Değişkenler	Temel Bileşen 1	Temel Bileşen 2	Temel Bileşen 3	Temel Bileşen 4	Temel Bileşen 5
KBMG	0.234288	-0.215268	-0.070201	-0.003576	-0.009771
KBMGY	-0.121376	-0.227951	0.463787	-0.022771	-0.078733
BANK	0.253618	0.143830	0.093545	0.041682	0.034426
BUYHIZ	0.088977	-0.133872	0.422793	-0.521337	-0.153439
DBN	-0.248781	0.146227	0.144532	-0.028184	-0.050070
DSAY	0.266572	-0.062587	-0.081687	-0.008384	-0.002212
DTH	0.200532	0.204097	0.158523	0.175547	0.230156
ENFO	-0.123472	0.319489	-0.209971	-0.035932	0.106218
HYS	0.258210	0.002462	0.039228	-0.091295	-0.168532
IHD	0.254430	-0.086902	-0.058224	-0.046284	-0.149550
IHDO	-0.086366	-0.150398	0.434037	0.279778	-0.112354
IKO	0.056410	0.430510	0.125124	-0.041381	-0.124760
ISO	0.088398	0.228731	-0.241384	0.285175	-0.306357
ISTIHO	0.036534	0.427466	0.200180	-0.113834	-0.065928
ITD	0.248056	-0.012552	0.044042	0.015307	0.023604
ITDO	0.022924	-0.259350	0.095069	0.308899	0.488357
NAH	0.068745	0.037899	-0.163741	-0.596526	0.475029
NUFUS	0.268594	0.027222	0.039230	0.032786	0.015267
OOI	0.220514	-0.248069	-0.116798	0.036825	-0.002406
OOO	0.262286	0.012520	0.007541	0.049493	-0.152276
TAM	0.250760	0.140993	0.107907	0.088356	0.094826
TKM	0.253593	0.112420	0.135216	0.059173	0.049393
TTGECE	0.210354	-0.206023	-0.203029	0.011162	-0.042603
TTURIST	0.173700	0.191855	0.250209	0.145143	0.421562
YBN	-0.246115	0.020898	-0.039989	0.139077	0.214391

Bu matris yalnızca değişkenlerin temel değişkenlerin ağırlıklarını vermekle kalmayıp aynı zamanda bu ağırlıkların yönünü göstermektedir. Temel bileşen yükü negatif ise, zıt yönde bir ilişki, pozitif değer almışsa aynı yönde bir ilişki olduğunu

göstermektedir. Tablo 3.4'e göre, Diyarbakır ilinin gelişmişlik nedensellik faktörü içerisinde kişi başına milli gelir (%), doktor başına nüfus, enflasyon, ihracat değişim oranı ve yatak başına nüfus zıt yönde iken, diğer değişkenler pozitif yönde bir etkiye sahiptir. Türkiye geneli için elde edilen temel bileşenlerin varyansları ve açıklama oranları aşağıda verilen Tablo 3.5.'de gösterilmektedir.

Tablo 3.5: Türkiye Geneli Temel Bileşenlerin Varyansları ve Açıklama Oranları

Temel Bileşenler	Özdeğerler (Varyans)	Toplam Varyansın Yüzdesi Olarak Açıklanan Varyans	Toplam Varyansın Birikimli Yüzdesi Olarak Açıklanan Varyans
1	15.94880	0.6380	0.6380
2	3.436999	0.1375	0.7754
3	1.933020	0.0773	0.8528
4	1.706603	0.0683	0.9210
5	0.903029	0.0361	0.9571
6	0.452260	0.0181	0.9752
7	0.209257	0.0084	0.9836
8	0.140743	0.0056	0.9892
9	0.104892	0.0042	0.9934
10	0.067924	0.0027	0.9961
11	0.034451	0.0014	0.9975
12	0.025191	0.0010	0.9985
13	0.013882	0.0006	0.9991
14	0.011936	0.0005	0.9996
15	0.004318	0.0002	0.9997
16	0.003344	0.0001	0.9999
17	0.002123	0.0001	1.0000
18	0.001235	0.0000	1.0000
19	0.47E-16	0.0000	1.0000
20	0.97E-16	0.0000	1.0000
21	0.53E-17	0.0000	1.0000
22	-4.53E-17	-0.0000	1.0000
23	-8.44E-17	-0.0000	1.0000
24	-2.07E-16	-0.0000	1.0000
25	-1.13E-15	-0.0000	1.0000

Tablo 3.5'e göre, elde edilen 25 temel bileşenden sadece 4 tanesinin varyansı birden büyüktür. Bu bileşenler, toplam değişkenlerin %92'sini açıklamaktadır. Birinci temel bileşen bileşenler arasında, verideki toplam değişkenliğin %63'unu tek başına açıklamaktadır. Varyansı birden büyük olan 4 temel bileşen için, temel bileşen yükleri matrisi ise Tablo 3.6'da verilmektedir.

Tablo 3.6: Türkiye Temel Bileşen Matrisi

Değişkenler	Temel Bileşen 1	Temel Bileşen 2	Temel Bileşen 3	Temel Bileşen 4
KBMG	0.212846	0.168084	-0.210440	0.172685
KBMGY	-0.103251	0.463235	0.075879	0.001184
BANK	0.231183	-0.058503	0.224180	-0.115557
BUYHIZ	0.012015	0.420815	0.284510	0.218624
DBN	-0.246690	-0.040591	0.079658	0.021708
DSAY	0.249536	0.017523	0.015922	-0.037609
DTH	-0.122463	-0.385873	0.265260	0.031506
ENFO	0.246922	0.032541	0.028423	-0.077569
HYS	0.238444	0.101829	-0.085118	0.052925
IHD	-0.124589	0.321160	0.249004	-0.103901
IHDO	0.222809	-0.134585	0.236904	0.048140
IKO	0.057663	0.080663	-0.422139	-0.460352
ISO	0.246922	0.032541	0.028423	-0.077569
ISTIHO	0.201449	-0.166933	0.286889	0.185281
ITD	0.224878	0.154139	-0.097269	0.157109
ITDO	-0.109126	0.392521	0.270863	0.154529
NAH	0.009358	-0.230715	0.041255	0.490441
NUFUS	0.248970	0.022047	0.038815	-0.051995
OOI	0.081691	0.001737	-0.398144	0.537312
OOO	0.238031	0.003589	0.053824	-0.012719
TAM	0.243299	-0.027081	0.127840	-0.074752
TKM	0.244148	-0.020305	0.119732	-0.059178
TTGECE	0.237240	0.107567	-0.078010	0.237240
TTURIST	0.240344	0.069972	-0.090021	0.240344
YBN	-0.238469	-0.062854	0.040161	-0.238469

Tablo 3.6’da görüldüğü üzere, Türkiye’nin gelişmişlik nedensellik faktörü içerisinde kişi başına milli gelir (%), doktor başına nüfus, döviz tevdiat hesabı, ithalat değişim oranı, ihracat değişimi ve yatak başına nüfus zıt yönde iken, diğer değişkenler pozitif yönde bir etkiye sahiptir. Esasında, Türkiye ve Diyarbakır ilinin gelişmişlik nedensellik faktörleri benzerlik göstermektedir. Türkiye genelindeki gelişmişlik, Diyarbakır ilinde de benzer oranlarda ve yönlerde değişim olduğu gözlemlenmektedir.

3.2.3.2. Korelasyon Analizi Sonuçları

Diyarbakır ili için temel bileşenler analizinde 25 veriden 5 tanesinin varyansı birden büyük çıkmıştır. Tüm verilerin bu beş bileşen ile aralarındaki korelasyon analizi sonuçları ise aşağıdaki Tablo 3.7’de gösterilmektedir.

Tablo 3.7: Diyarbakır İli Korelasyon Sonuçları

Değişkenler	KBMG	KBMGY	BANK	BUYHIZ	DBN
KBMG	1.000000				
KBMGY	-0.218427	1.000000			
BANK	0.644912	-0.492130	1.000000		
BUYHIZ	0.353170	0.408173	0.241469	1.000000	
DBN	-0.954055	0.382837	-0.731805	-0.272174	1.000000
DSAY	0.917984	-0.447376	0.860122	0.310860	-0.971079
DTH	0.369225	-0.414506	0.893019	0.083711	-0.519887
ENFO	-0.702799	-0.354680	-0.255555	-0.512045	0.592216
HYS	0.812507	-0.399349	0.886335	0.397695	-0.828084
IHD	0.914031	-0.373380	0.790268	0.362294	-0.906903
IHDO	-0.166488	0.545863	-0.316949	0.081949	0.324883
IKO	-0.259032	-0.393243	0.495078	-0.030315	0.152326
ISO	0.091849	-0.466015	0.402058	-0.283161	-0.204331
ISTIHO	-0.328243	-0.318764	0.438070	0.032062	0.237239
ITD	0.799369	-0.354480	0.836001	0.306477	-0.799679
ITDO	0.325030	0.337256	-0.058283	0.037798	-0.245302
NAH	0.214722	-0.304393	0.216396	0.245756	-0.230914
NUFUS	0.814663	-0.452066	0.959672	0.304734	-0.877218
OOI	0.962809	-0.228242	0.567863	0.319561	-0.955315
OOO	0.826024	-0.437358	0.917384	0.259836	-0.851427
TAM	0.634035	-0.477587	0.990260	0.225189	-0.735130
TKM	0.683857	-0.446024	0.964295	0.303156	-0.759747
TTGECE	0.873237	-0.208315	0.551017	0.255415	-0.908119
TTURIST	0.324555	-0.330201	0.779598	0.109383	-0.436681
YBN	-0.793486	0.353488	-0.818157	-0.440683	0.803068

Tablo 3.7 değerlendirildiğinde bazı verilerin temel bileşenler aralarında negatif yönlü ilişki varken bazı veriler arasında pozitif ilişki söz konusudur. Ortaokullarda okullaşma oranı, nüfus, tasarruf mevduatı, ticari kuruluşlar mevduatı ile banka kredileri arasında yüksek ilişki bulunmaktadır. Enflasyon ile doktor başına nüfus arasındaki ilişki pozitif iken, diğer değişkenler ile arasındaki ilişki negatif yönlüdür. Temel bileşenler analizde Türkiye için 25 veriden 4 tanesi varyansı birden

büyük çıkmıştı ve 25 veri ile söz konusu 4 değişken arasındaki korelasyon sonuçları ise Tablo 3.8’de verilmektedir.

Tablo 3.8: Türkiye Geneli Korelasyon Sonuçları

Değişkenler	KBMG	KBMGY	BANK	BUYHIZ
KBMG	1.000000			
KBMGY	-0.133867	1.000000		
BANK	0.619341	-0.423956	1.000000	
BUYHIZ	0.196470	0.668823	0.031630	1.000000
DBN	-0.896241	0.368013	-0.865951	-0.050637
DSAY	0.840228	-0.382316	0.931353	0.069564
DTH	-0.728812	-0.394002	-0.280911	-0.474492
ENFO	0.530289	-0.419611	0.988513	-0.011178
HYS	0.813784	-0.342655	0.934617	0.079426
IHD	0.948824	-0.261386	0.808980	0.110095
IHDO	-0.327062	0.716778	-0.407950	0.382851
IKO	0.571017	-0.537107	0.934757	0.026088
ISO	0.213567	0.018890	0.131064	-0.232384
ISTIHO	0.532459	-0.552566	0.855037	-0.003189
ITD	0.974367	-0.177889	0.714767	0.227697
ITDO	-0.234559	0.864375	-0.374280	0.745180
NAH	-0.029856	-0.295777	0.053343	-0.091388
NUFUS	0.828322	-0.369407	0.943016	0.081854
OOI	0.586504	-0.184010	0.017968	-0.054391
OOO	0.791212	-0.367664	0.885249	0.089912
TAM	0.731023	-0.414028	0.984661	0.035198
TKM	0.747387	-0.402236	0.972306	0.066552
TTGECE	0.894553	-0.231808	0.800928	0.190176
TTURIST	0.907573	-0.315986	0.822548	0.126118
YBN	-0.814038	0.283842	-0.868201	-0.073288

Tablo 3.8 incelendiğinde, büyüme hızı verisi diğer üç değişken ile pozitif yönlüdür. İhracat değeri ve toplam turist sayısı ile kişi başı milli gelir arasında kuvvetli bir ilişki söz konusudur. Banka kredileri ile tasarruf mevduatı ve ticari kuruluş mevduatı arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. 25 değişken arasındaki ilişkiye dair Diyarbakır ve Türkiye özelindeki korelasyon sonuçları ise Ek 1’de gösterilmektedir.

3.2.3.3. Birim Kök Testi Analiz Sonuçları

Söz konusu değişkenlerden makroekonomik verilerden bazıları için birim kök testlerinden ADF testi yapılmıştır. Bu kapsamda kişi başına milli gelir (KBMGY), İthalat değişim oranı (ITDO), ihracat değişim oranı (IHDO), istihdam oranı (ISTIHO), işsizlik oranı (ISO) ve enflasyon oranları (ENFO) ele alınmıştır çünkü bu veriler temel makroekonomik değişkenlerdir ve bu veriler bizlere ekonominin gidişatı hakkında bilgi vermektedir. Veriler durağan olmadıklarından dolayı bütün verilerin birinci farkları alınmıştır. Diyarbakır ili için, serilerin birinci farkları alındıktan sonra yapılan ADF birim kök testi sonuçlarda aşağıda verilen Tablo 3.9’da gösterilmektedir.

Tablo 3.9: Diyarbakır İli için Birinci Dereceden Farklar İçin ADF Birim Kök Test Sonuçları

Seri	t-istatistik	P değeri
Δ KBMGY	-4.983343	0.0013
Δ ITDO	-5.019346	0.0012
Δ IHDO	-6.756291	0.0005
Δ ISTIHO	-3.960976	0.0323
Δ ISO	-4.032519	0.0075
Δ ENFO	-6.745434	0.0000

Tablo 3.9’da görüldüğü üzere, analizle ilgili t-istatistik değerleri ve p değerleri verilmiştir. Tüm p değerleri istatistiksel olarak anlamlıdır ve H1 hipotezi kabul edilmektedir. Diğer bir ifadeyle seriler durağandır. Aynı değişkenler Türkiye verileri ile de yapılmıştır ve sonuçlar aşağıdaki Tablo 3.10’da verilmektedir.

Tablo 3.10: Türkiye için Birinci Dereceden Farklar İçin ADF Birim Kök Test Sonuçları

Seri	t-istatistik	P değeri
Δ KBMGY	-4.670387	0.0024
Δ ITDO	-5.020904	0.0012
Δ IHDO	-4.013883	0.0090
Δ ISTIHO	-3.897177	0.0098
Δ ISO	-3.722802	0.0138
Δ ENFO	-6.318936	0.0001

Tüm p değerleri istatistiksel olarak anlamlıdır ve H1 hipotezi kabul edilmektedir. Türkiye için de seriler durağandır. Seçilen makroekonomik veriler Türkiye geneli ve Diyarbakır ili çerçevesinde değerlendirildiğinde ortaya çıkan sonuçların hemen hemen yakın olduğu görülmektedir. Durağan hale gelen bu seriler sonucunda elde edilen analiz sonuçları ise aşağıda verilmektedir.

3.2.3.4. Regresyon Analiz Sonuçları

Kişi başına düşen milli gelirin tahmin edilmesi ve ilişkili faktörlerin belirlenmesi amacıyla yapılan çoklu regresyon analizi için En Küçük Kareler yöntemi kullanılmıştır ve aşağıdaki denklem parametreleri elde edilmeye çalışılmıştır.

$$FarkKBMGY = \beta_0 + \beta_1 * farkITDO_t + \beta_2 * farkIHDO_t + \beta_3 * farkISTIHO_t + \beta_4 * farkISO_t + \beta_5 * farkENFO_t + \varepsilon_t$$

Modele ait sonuçlar aşağıdaki Tablo 3.11’de verilmiştir. Sonuçlar incelenen zaman diliminde kişi başına düşen milli gelirin bağımsız değişkenler arasındaki anlamlılıkları ve etkilenme düzeylerini göstermektedir.

Tablo 3.11: Diyarbakır İli için Model Sonuçları

Bağımlı Değişken: ΔKBMGY Metot: En Küçük Kareler Yöntemi Dönem: 2000-2018				
Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	p-değeri*
DITDO	0.115237	0.042790	4.693065	0.0016
DISTIHO	0.733906	1.229727	4.596804	0.0017
DISO	-0.442578	0.810199	-0.546259	0.5949
DIHTO	0.027091	0.055608	3.487184	0.0049
DENFO	-0.971460	0.196862	-4.934715	0.0003
C	-2.064354	2.894004	-3.713321	0.0093
R-squared	0.706049	Meandependent var		-0.751667
Adjusted R-squared	0.583570	S.D. dependent var		18.89091
S.E. of regression	12.19057	Akaikeinfocriterion		8.100403
Sumsquaredresid	1783.319	Schwarzcriterion		8.397194

Loglikelihood	-66.90363	Hannan-Quinn criter.	8.141327
F-statistic	5.764639	Durbin-Watson stat	2.496978
Prob(F-statistic)	0.006125		

*p değeri 0,01 ile 0,05 aralığında; İstatistiksel olarak anlamlı fark vardır.

p değeri 0,001 ile 0,01 aralığında; Yüksek düzeyde olarak anlamlı fark vardır.

p değeri 0,001 den daha küçük ise; Çok yüksek düzeyde istatistiksel olarak anlamlı fark vardır.

p değeri 0,10 ile 0,05 aralığında; Sınırdan anlamlılık-marginally significant- anlamına gelmektedir.

Tablo 3.11'e göre, ithalat ve ihracat değişim oranı, istihdam oranı ve enflasyon kişi başı milli gelir üzerindeki etkileri %5 düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Spesifik olarak ise, bu değişkenler ile kişi başı milli gelir arasındaki p değeri 0,001 den küçük olduğu görülmektedir ve %1 anlamlılık düzeyinde ve çok yüksek düzeyde istatistiksel olarak anlamlı fark vardır. İşsizlik oranı ise istatistiksel olarak anlamlı değildir. Ayrıca modelde; R^2 ile (0,70) değişkenlerin yüksek açıklayıcılık gösterdiği, F-statistic ile modelin bir bütün olarak anlamlı olduğu ve Durbin-Watson ile de otokorelasyon sorunu olmadığı anlaşılmaktadır.

Tablo 3.12: Türkiye için Model Sonuçları

Bağımlı Değişken: $\Delta K B M G Y$ Metot: En Küçük Kareler Yöntemi Dönem: 2000-2018				
Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	p-değeri*
DITDO	0.334737	0.158594	5.110657	0.0065
DISTIHO	1.332404	3.373413	-4.394972	0.0098
DISO	0.019310	2.841772	0.006795	0.9947
DIHTO	0.297688	0.238468	3.248334	0.0157
DENFO	-0.593177	0.302275	-6.962372	0.0003
C	-0.539628	2.484582	-3.217191	0.0317
R-squared	0.852551	Meandependent var		-0.794444
Adjusted R-squared	0.791115	S.D. dependent var		19.23641
S.E. of regression	8.791804	Akaikeinfocriterion		7.446719
Sumsquaredresid	927.5499	Schwarzcriterion		7.743509
Loglikelihood	-61.02047	Hannan-Quinn criter.		7.487642
F-statistic	13.87687	Durbin-Watson stat**		3.139950
Prob(F-statistic)	0.000123			

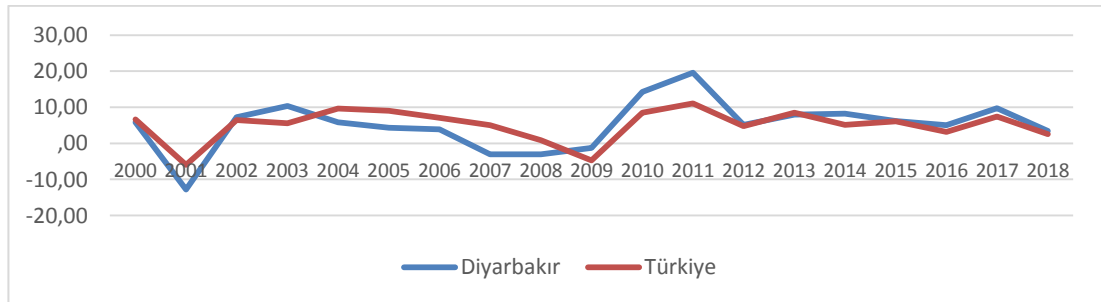
Tablo 3.12 incelendiğinde, Diyarbakır veri analiz sonuçları ile tutarlıdır. İşsizlik oranı istatistiksel olarak anlamlı değilken diğer veriler istatistiksel olarak anlamlıdır. Özellikle, enflasyon ile kişi başı milli gelir arasındaki p değeri 0,001 den küçük olduğu görülmektedir ve %1 anlamlılık düzeyinde ve çok yüksek düzeyde istatistiksel olarak anlamlı fark vardır. Türkiye için model sonuçları açısından, değişkenlerin yüksek açıklayıcılık gösterdiği, modelin bir bütün olarak anlamlı olduğu ve otokorelasyon probleminin olmadığı vurgulanabilir.

3.3. TÜRKİYE GENELİ VE DİYARBAKIR İLİNİN GRAFİKSEL OLARAK KARŞILAŞTIRMASI

Türkiye ve Diyarbakır iline ait veriler kullanılarak grafiksel olarak karşılaştırılmasının yapılması Diyarbakır ilinin Türkiye içerisindeki yerinin daha iyi görülmesi bakımından oldukça önemlidir. Bu bakımdan makroekonomik değişkenler, turizm, demografik, sağlık, eğitim ve finansal değişkenler hem Türkiye hem Diyarbakır ili çerçevesinde gösterimi yapılarak karşılaştırılması bu bölümde sunulmaktadır.

3.3.1. Büyüme Hızı

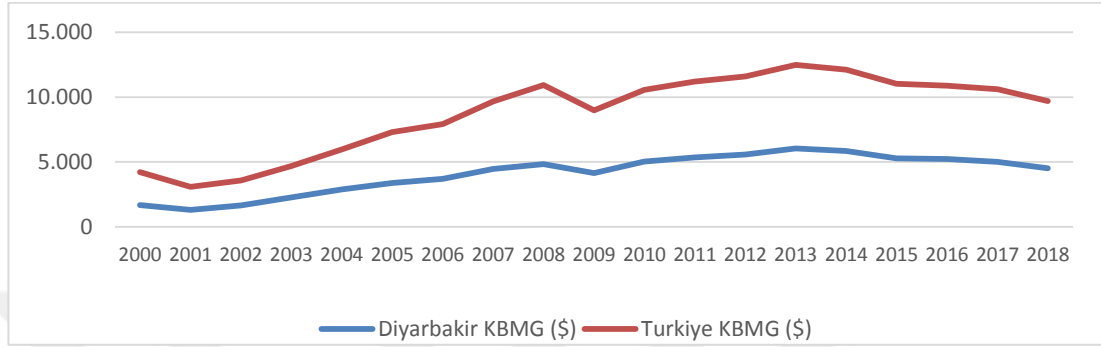
Türkiye'nin büyüme hızı ile Diyarbakır ilinin büyüme hızları karşılaştırıldığında hemen hemen aynı dönemlerde gerileme olurken, aynı zaman dilimlerinde de büyüme atakları olduğu görülmektedir. Özellikle 2000-2001 kriz döneminde Türkiye %-6 gerilerken, Diyarbakır ilindeki gerileme yaklaşık iki katı olarak %-12,8 olarak gerçekleşmiştir. Ayrıntılar aşağıda verilen Şekil 3.1'de ayrıntılı olarak görülmektedir.

Şekil 3.1: Büyüme Hızı (%)

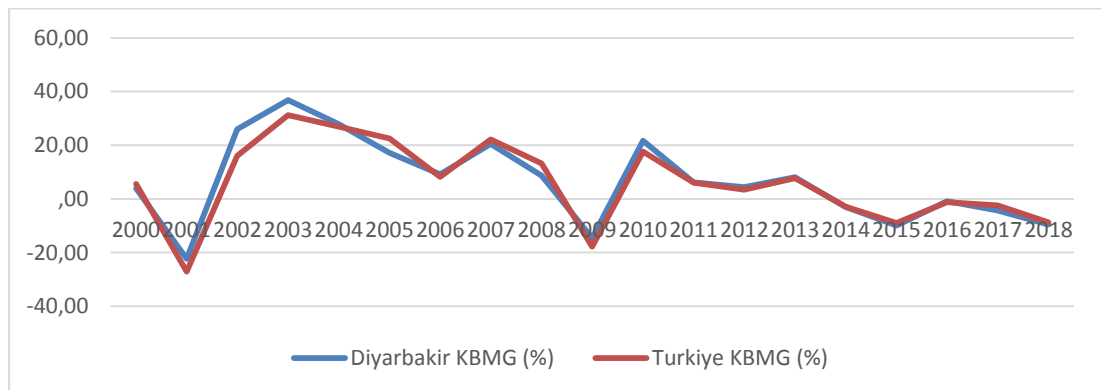
3.3.2. Kişi Başına Milli Gelir

Ekonominin temel göstergelerinden olan kişi başına milli gelir bu çalışma kapsamında iki şekilde ele alınmaktadır. İlk olarak kişi başı milli gelirin dolar cinsinden miktarı aşağıdaki Şekil 3.2’de verilmiştir.

Şekil 3.2: Kişi Başına Milli Gelir (\$)

Şekil 3.2’de görüldüğü üzere, kişi başına milli gelir 2001 kriz döneminden sonra hem Türkiye hem de Diyarbakir ilinde yükselişe geçmiştir ve 2008 yılındaki küresel finansal krizden etkilenme sonucunda gerileyen kişi başına milli gelir 2009 yılından itibaren tekrar yükselişe geçmiştir. 2000 yılında Diyarbakir ilinin kişi başına düşen milli geliri 1,691 \$ iken, bu rakam 2018 yılında 4.523 \$ olmuştur. Türkiye genelinde ise 2000 yılında 4,229 \$ iken, 2018 yılında 9.693 \$’a yükselmiştir. 2000-2018 arası değerlendirildiğinde, Türkiye’deki kişi başına milli gelir yaklaşık iki kat artarken, bu artış Diyarbakir ili için yaklaşık 4 kat olarak gerçekleşmiştir. Başka bir ifadeyle, Diyarbakir ilinin Türkiye ekonomisi içindeki payı artmıştır. Kişi başına milli gelirin yüzdelik olarak karşılaştırması ise Şekil 3.3’de verilmektedir.

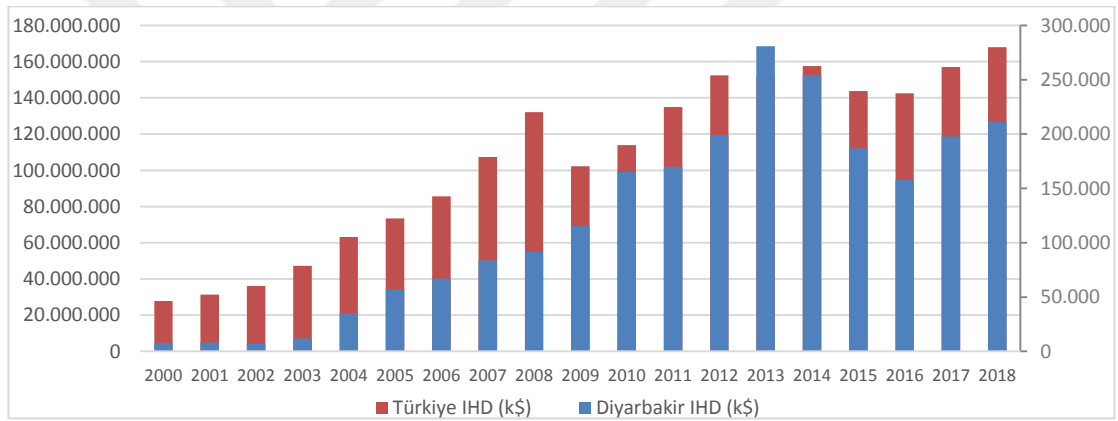
Şekil 3.3: Kişi Başına Milli Gelir (%)

Şekil 3.3’de görüldüğü gibi, Türkiye ve Diyarbakır ilinin kişi başına milli geliri dağılımı benzerlik göstermektedir. Belli dönemlerde Diyarbakır ilinin kişi başına milli gelirindeki artışın Türkiye genelinden daha fazla olduğu da grafikte gözlemlenmektedir.

3.3.3. Dış Ticaret Verileri (İhracat ve İthalat)

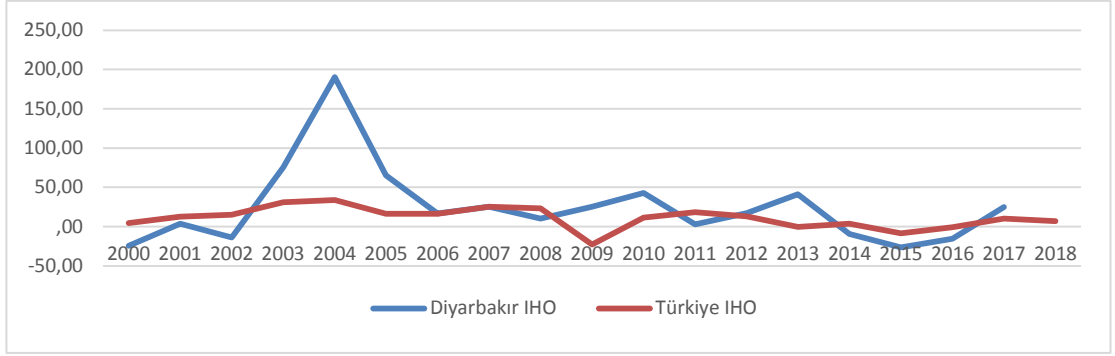
Bu başlık altında dış ticaret verilerinin temel göstergelerinden olan ithalat ve ihracat miktarları irdelenmiştir. Bu karşılaştırma hem ithalat ve ihracat miktarları hem de değişim oranları bazında yapılmaktadır.

Şekil 3.4’de Türkiye genelinin ve Diyarbakır ilinin ihracat miktarları gösterilmektedir.

Şekil 3.4: İhracat Miktarı (Bin \$)

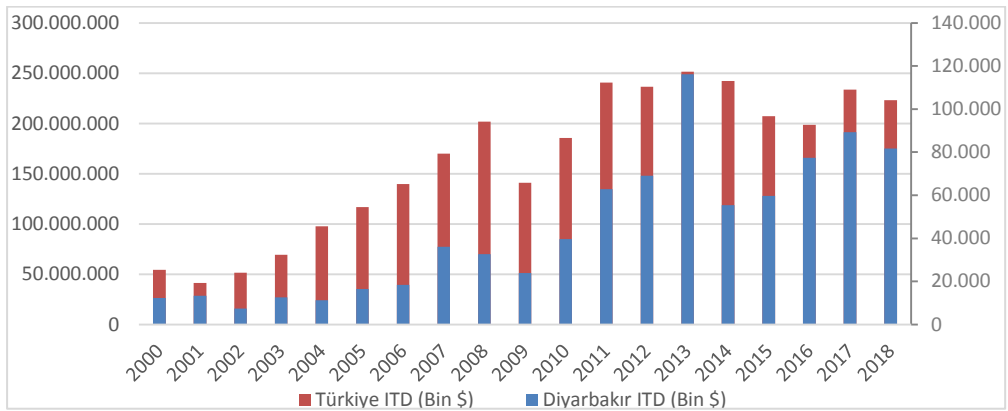
Şekil 3.4’e göre, Diyarbakır ilinin ihracat miktarı Türkiye genelinde çok az ki mavi sütunlar daha düşük tutarları ifade eden sağ eksenle ifade edilmiştir. Örneğin, Türkiye’nin 2018 yılı itibarıyla ihracat miktarı 167.920.613 bin \$ iken, Diyarbakır ilinin ihracatı 210.998 bin \$ gerçekleşmiştir. Esasında, 2000 yılından günümüze Diyarbakır ilinin ihracat miktarında düzenli bir artış gözlemlenmektedir fakat Türkiye genelinde değerlendirildiğinde çok düşük seviyelerde kalmaktadır. Aşağıda verilen Şekil 3.5’de ihracat değişim oranı verilmektedir ve Diyarbakır ilinin ihracat miktarındaki değişim daha net görülmektedir.

Şekil 3.5: İhracat Değişim Oranı

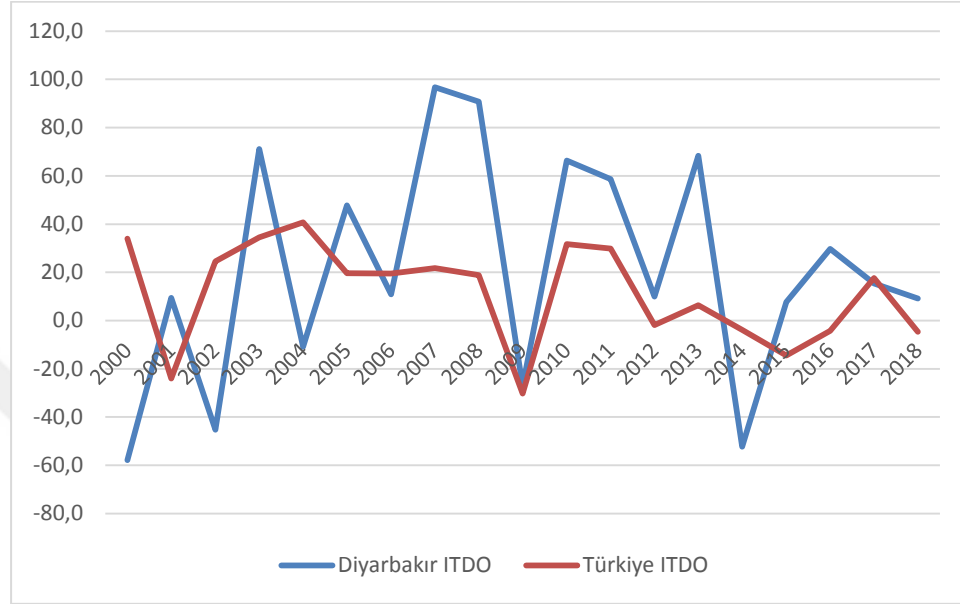
Şekil 3.5’de de görüldüğü gibi Diyarbakır ili ihracat miktarı 2001 krizinden sonra atak yapmıştır ve Türkiye geneli ile karşılaştırıldığında çok büyük bir büyüme kaydettiği görülmektedir. 2004-2005 yılından sonra ihracat tekrar düşüşe geçmiştir ve sonrasında dalgalanmalı bir değişim olduğu görülmektedir. İlginç olarak, Türkiye’nin ihracat miktarı düştüğünde Diyarbakır ilinin ihracat miktarının arttığı gözlemlenmektedir.

Diyarbakır ve Türkiye genelinde gerçekleşen ithalat miktarları ve değişim oranları değerlendirildiğinde ise genel olarak ihracattaki duruma benzer bir durum söz konusudur. Şekil 3.6’da ithalat miktarları verilmektedir. Türkiye genelinde ithalat miktarı 2008 yılına kadar bir artış gözlemlenirken, 2008 yılında olan ekonomik krizin etkisi ile ithalat 2009 yılında düşmüştür. Sonraki yıllarda da tekrar yükselişe geçtiği görülmektedir. Diyarbakır ilinin ithalatı çok az olduğundan mavi sütunlar sağ eksenle ifade edilmektedir.

Şekil 3.6: İthalat Miktarı (Bin \$)

Spesifik olarak, 2000 yılında Türkiye'nin ithalatı 54.502.821 \$ iken, 2018 yılında bu rakam 223.047.094 \$ olmuştur. Diyarbakır ili için ise 2000 yılında 12.238 \$ iken, 2018 yılında 81.672 \$ olarak gerçekleşmiştir. İthalat değişim oranı ise aşağıda verilen Şekil 3.7'de verilmektedir.

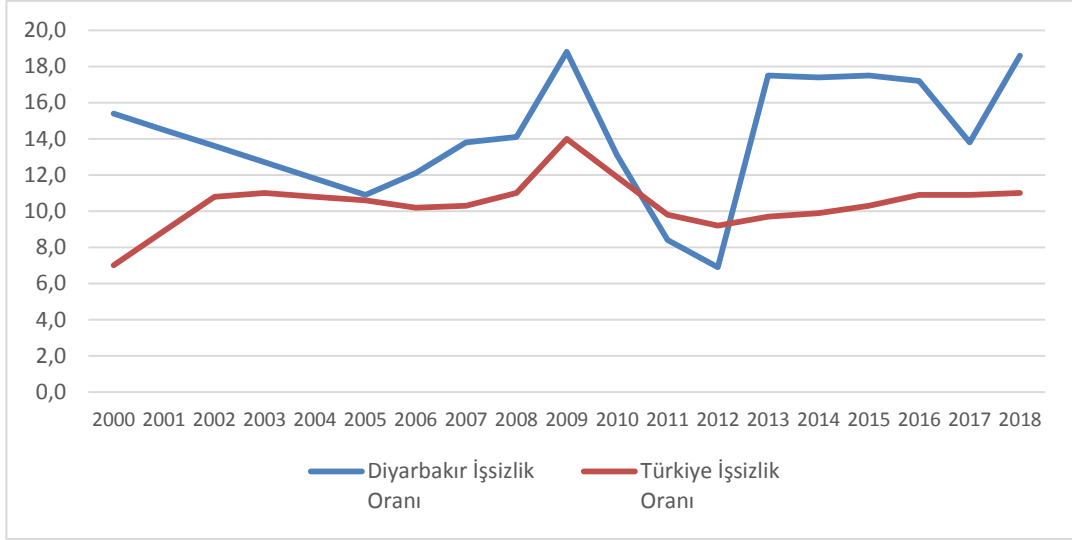

Şekil 3.7: İthalat Değişim Oranı

Şekil 3.7'e göre, Türkiye'nin ithalat değişim oranının 2009 ve 2014 yıllarında ithalatın azalmasından dolayı negatif bir durum sergilediği anlaşılmaktadır. 2010 yılından itibaren tekrar yükselişe geçmiştir. Diyarbakır ilindeki ithalat değişim miktarının çok istikrarlı bir seyir gösterdiği söylenemez. Ayrıca, Diyarbakır ili dış ticaret verileri kapsamında değerlendirildiğinde, çok düşük seviyelerde olduğunu söylemek yanlış olmaz çünkü ihracat ve ithalat pazarında aktif bir il konumunda bulunmadığını rakamlar göstermektedir.

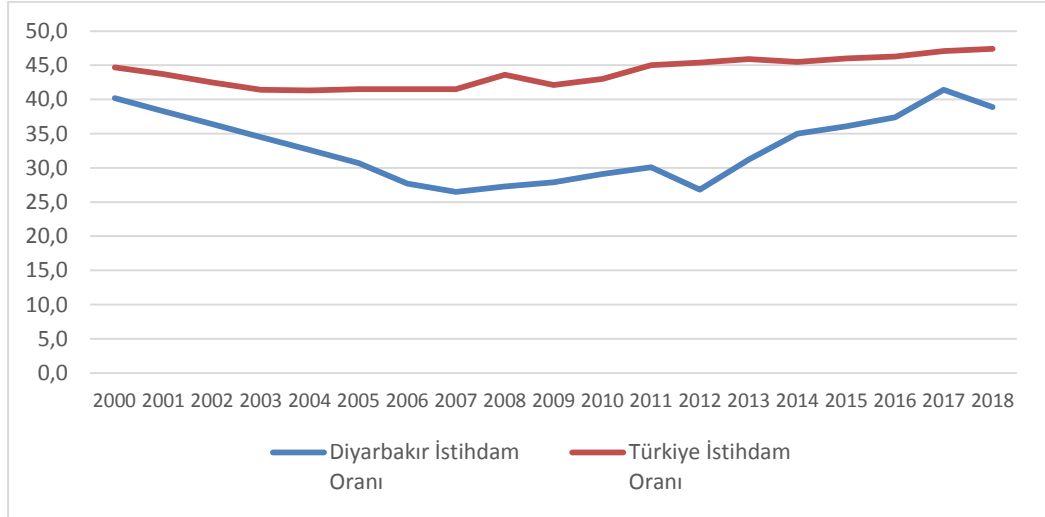
3.3.4. İşgücü

İşgücü ekonominin temel göstergelerinden bir tanesidir. Bu başlık altında ilk olarak işsizlik oranları, istihdam oranları, ve işgücüne katılma oranları değerlendirilmektedir. Aşağıda verilen Şekil 3.8'de işsizlik verileri karşılaştırılmaktadır.

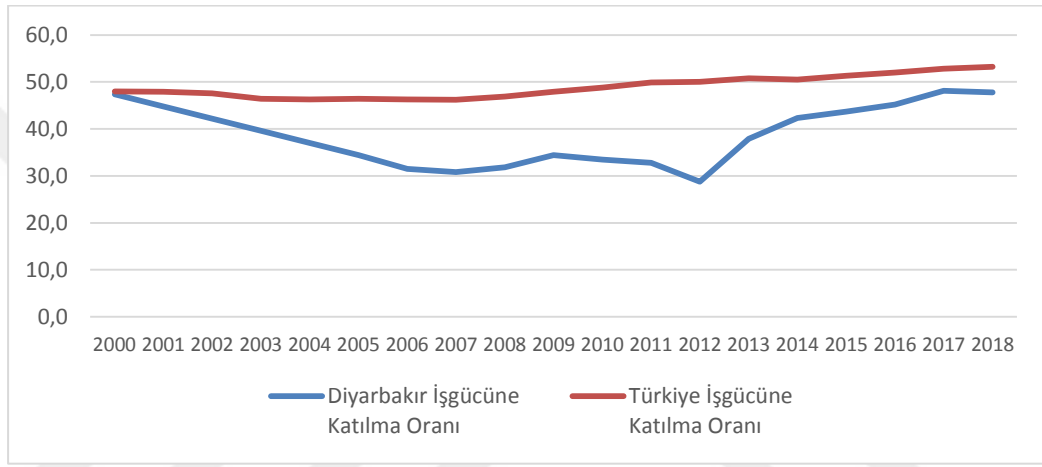
Şekil 3.8: İşsizlik Oranı

Şekil 3.8’de görüldüğü üzere Diyarbakır ilinin işsizlik oranında dalgalanmalar söz konusudur. 2008 krizinden sonra Diyarbakır ilinde işsizlik rakamları Türkiye genelinden çok fazla olmuştur. 2010 yılından itibaren azalmaya başlayan işsizlik 2012 yılından sonra tekrar yükselişe geçmiştir. 2018 yılı itibariyle Türkiye’de işsizlik oranı %11 iken, Diyarbakır ilinde %18,6 civarındadır. İstihdam oranları dağılımı ise Şekil 3.9’da gösterilmektedir.

Şekil 3.9: İstihdam Oranı

Şekil 3.9’da Türkiye genelindeki istihdam oranında sabit bir ilerleme söz konusu iken, Diyarbakır ilinde istihdamda belli bir yıla kadar azalış, sonra sabit bir ilerleme ve istihdam oranı azalış ve artış şeklinde dalgalanmaların olduğu gözlenmektedir. Diyarbakır istihdam oranı 2018 yılı itibariyle %38,9 gerçekleşirken, Türkiye’nin istihdam oranı ise %47,4 olmuştur. İstihdam konusunda bu rakamlar çokta iç açıcı olmamakla birlikte, 2019 yılı itibariyle istihdam oranları daha da azalırken, işsizlik oranları artmaktadır. İşgücüne katılma ile ilgili istatistiklerde Şekil 3.10’da gösterilmektedir.

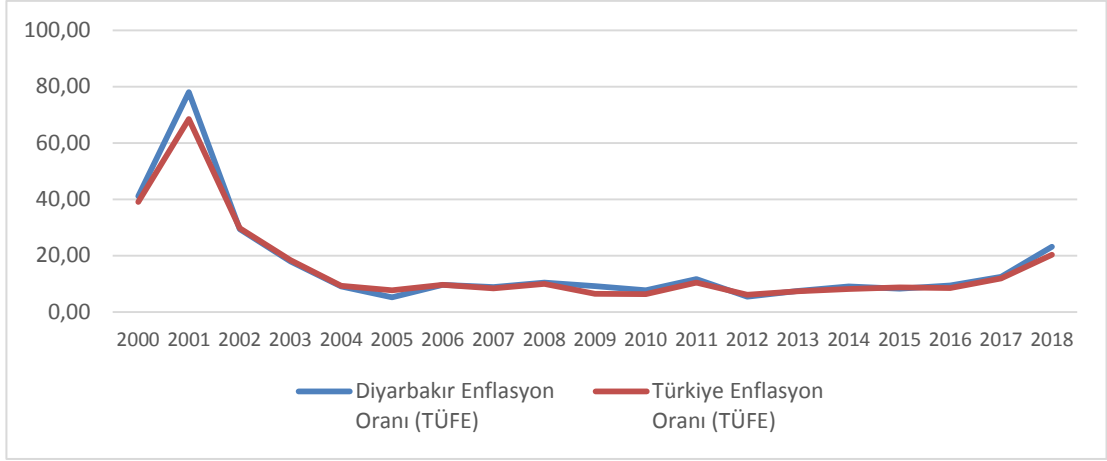

Şekil 3.10: İşgücüne Katılma Oranı

Şekil 3.10’de verilen işgücüne katılma oranı istihdam oranı ile benzerlik göstermektedir, çünkü yakın kavramlardır. Türkiye’de işgücüne katılma oranı sabit bir ilerleme kaydederken, Diyarbakır ilinde bir azalış, 2012 yılında ciddi bir düşüş olurken, sonrasında yükseliş olduğu görülmektedir.

3.3.5. Enflasyon

Ekonomik göstergelerin en temel değişkeni olan enflasyon, ekonominin iyi olduğu dönemlerde düşüş gösterirken, ekonomideki durgunluk veya bozulma zamanlarında ise yükseliş göstererek kendini göstermektedir. Şekil 3.11’de enflasyon oranındaki 2000-2018 yıllarındaki değişimler hem Diyarbakır hem de Türkiye geneli için gösterilmektedir.

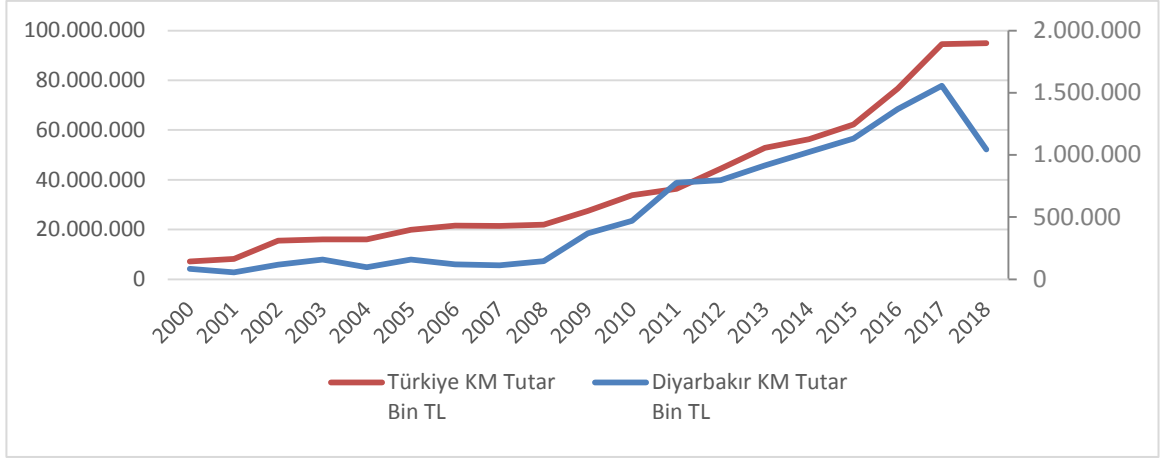

Şekil 3.11: Enflasyon Oranı (TÜFE)

Şekil 3.11’de görüldüğü üzere enflasyon oranı hem Diyarbakir hem de Türkiye için aynı şekilde seyretmektedir. Enflasyon 2000-2001 kriz döneminden en yüksek seviye olan %68’leri Türkiye genelinde, %78 Diyarbakir ilinde görülmüştür. 2001 yılından sonra düşüşe gecen enflasyon 2004 yılında tek haneli rakamları görmüştür. 2008 krizden etkilenecek 2009 yılında tekrar çift haneli olan enflasyon rakamları tekrar düşüş yasayarak, 2017 yılında Türkiye genelinde yaklaşık %11,92, 2018 yılında takribi %20 gerçekleşerek ikili hanelerde dir. Hükümetlerin temel amacı, enflasyonu tek hanelerde ve en düşük seviyelerde tutmaktır.

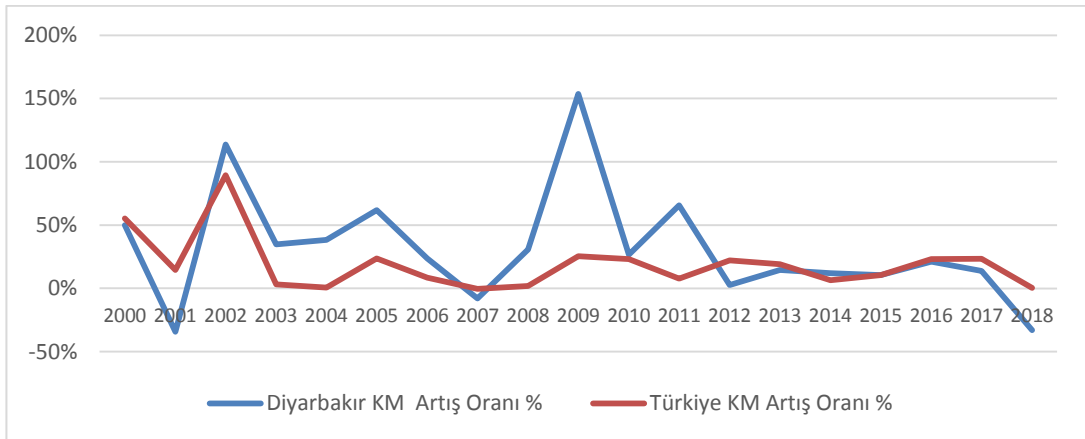
3.3.6. Kamu Yatırımları

Kamu yatırımları çerçevesinde Türkiye genelinde ve Diyarbakir ilinde yapılan yolların Kilometre (KM) başına düşen fiyatları Şekil 3.12’de yapılan yolların KM artış oranları Şekil 3.13’de gösterilmektedir.

Şekil 3.12: Yapılan Yolların KM Tutarı (Bin TL)

Yapılan yolların KM tutarı Şekil 3.12’de görüldüğü üzere, Diyarbakır ili için özellikle son iki yılda azalış gözlemlenirken, Türkiye genelinde istikrarlı ve düzenli bir artış söz konusudur. Örneğin 2018 yılında Diyarbakır’da yapılan yolların KM miktarı 1.024.845 TL iken, Türkiye genelinde, 94.953.941 TL gerçekleşmiştir. Diyarbakır iline yapılan bu yatırımın çok düşük olduğu görülmektedir. Yapılan yolların KM artış oranları karşılaştırıldığında ise, hem Diyarbakır hem de Türkiye’de dalgalanmalar şeklinde olduğu görülmektedir. İlginç olarak Diyarbakır KM artış oranı kimi yıllarda negatif olmuştur ve son olarak 2018 yılında bir önceki yıla göre yapılan KM başına yol %-33 oranında azalmıştır. Keza Türkiye genelinde de KM başına yapılan yol miktarı 2018 yılında %0 olmuştur, Başka bir ifadeyle, 2018 yılında Türkiye genelinde yol yapımı olmamıştır.

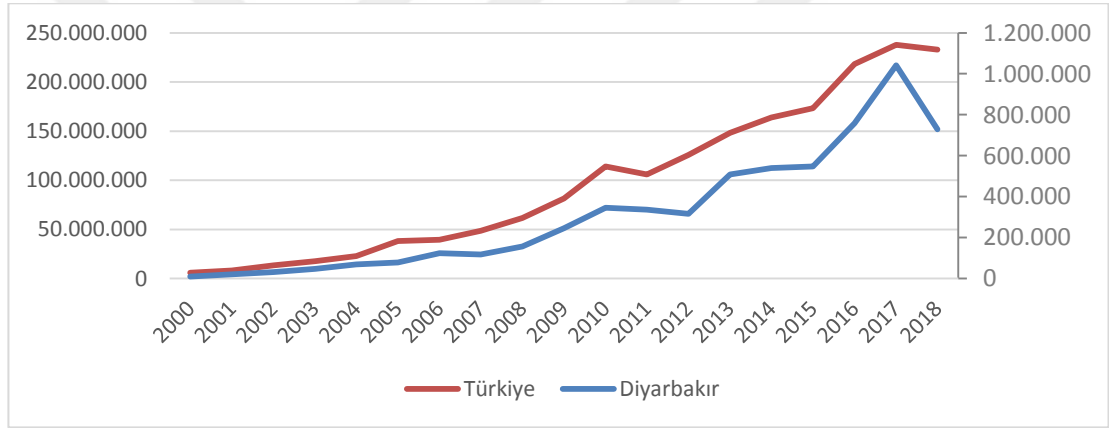

Şekil 3.13: Yapılan Yolların KM Artış Oranı (%)

Kamu yatırımları kapsamında ele alınan KM başına yol yapımı Türkiye genelinde düzenli olarak artarken, Diyarbakır ilinde çok düşük seviyelerde gerçekleşmektedir.

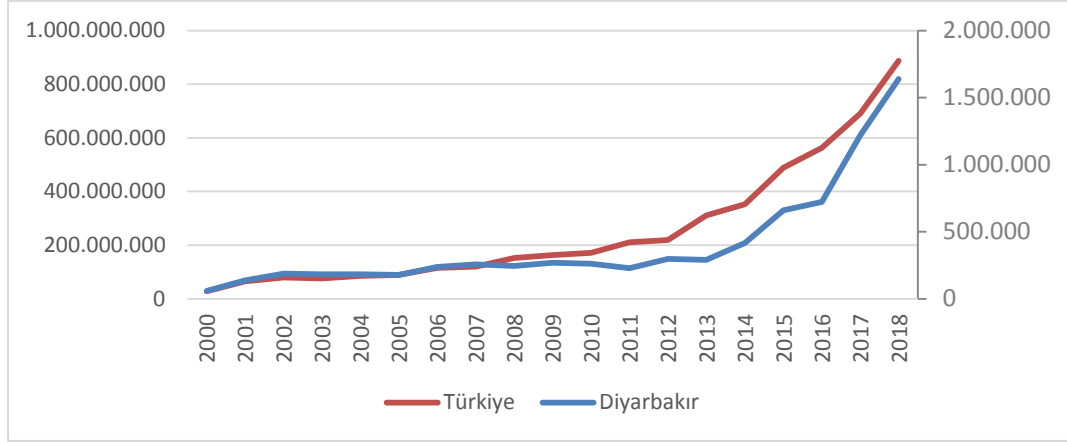
3.3.7. Bankalar İle ilgili Veriler

Bankalar ile ilgili veriler kapsamında, ticari kuruluş mevduatı, tasarruf mevduatı, döviz tevdiat hesapları ve kredi miktarlarına 2000-2018 yılları için bakılmıştır. Genel olarak bu mevduat ve hesaplar Türkiye genelinde yıllar itibarıyla artış gösterirken, Diyarbakır ili için de benzer seviyelerde artış azalışlar gözlemlenmektedir. İlk olarak, Ticari kuruluşların mevduatları Şekil 3.14’de gösterilmektedir.

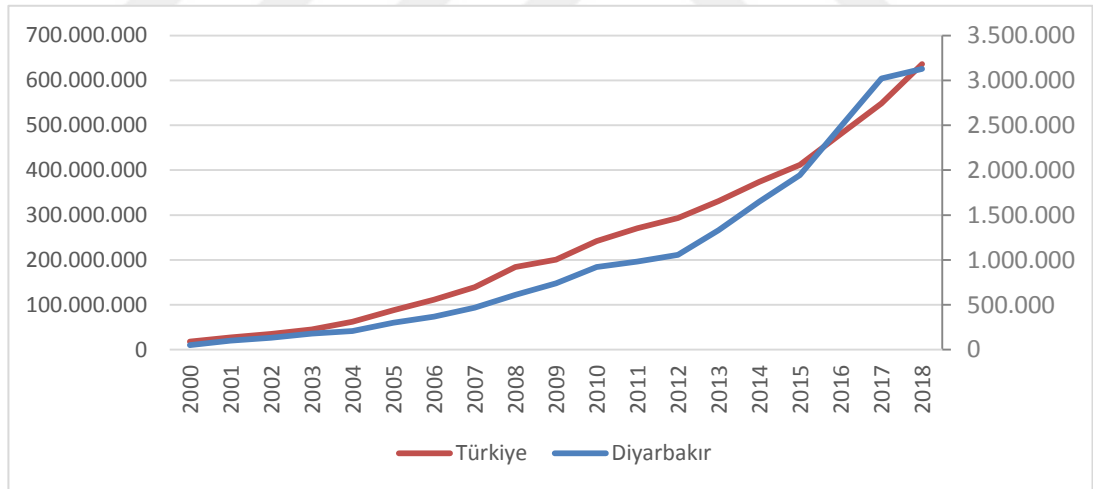
Şekil 3.14: Ticari Kuruluşlar Mevduatı (Bin TL)

Spesifik olarak, Şekil 3.14’de görüldüğü üzere, Ticari kuruluş mevduatı Diyarbakır özelinde 2000 yılında 9.919 bin TL iken, 2018 yılında 728.861 olmuştur. Diyarbakır’da son iki yılda, özellikle döviz hareketliliğinden dolayı ticari kuruluş mevduatlarında Türkiye’ye nazaran daha keskin azalma söz konusudur. Şekil 3.15’de döviz tevdiat hesaplarının dağılımı verilmektedir.

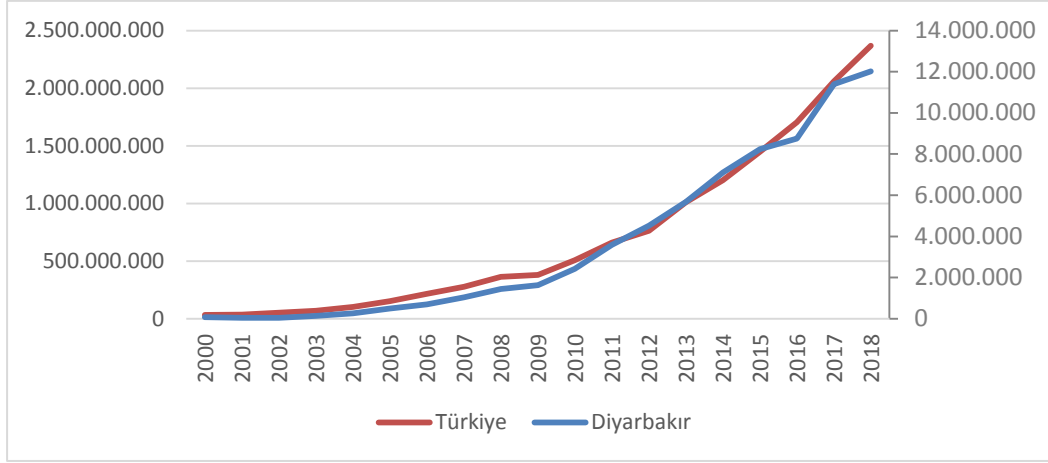
Şekil 3.15: Döviz Tevdiat Hesabı (Bin TL)

Şekil 3.15’de de döviz tevdiat hesabı Türkiye genelinde artarken, Diyarbakır genelinde artış olduğu görülmektedir. 2000 yılında Diyarbakır ilinde döviz tevdiat hesabı 59.011 iken, 2018 yılında 1.639.241 TL olmuştur. Yıllar itibariyle artış söz konusudur fakat 18 yılda gerçekleşen artış Türkiye geneli çerçevesinde çok da değildir. Tasarruf mevduatlarına ilişkin istatistikler de Şekil 3.16’da gösterilmektedir.

Şekil 3.16: Tasarruf Mevduatı (Bin TL)

Şekil 3.16’da da diğer banka verilerindeki durum ile benzerlik göstermektedir. Türkiye genelinde tasarruf mevduatları artarken, Diyarbakır genelinde sabit olduğu gözlemlenmektedir. Banka kredileri ile ilgili istatistiklerde Şekil 3.17’de gösterilmektedir ve banka kredileri Türkiye genelinde istikrarlı bir yükseliş izlerken, Diyarbakır genelinde de yükselme söz konusudur.

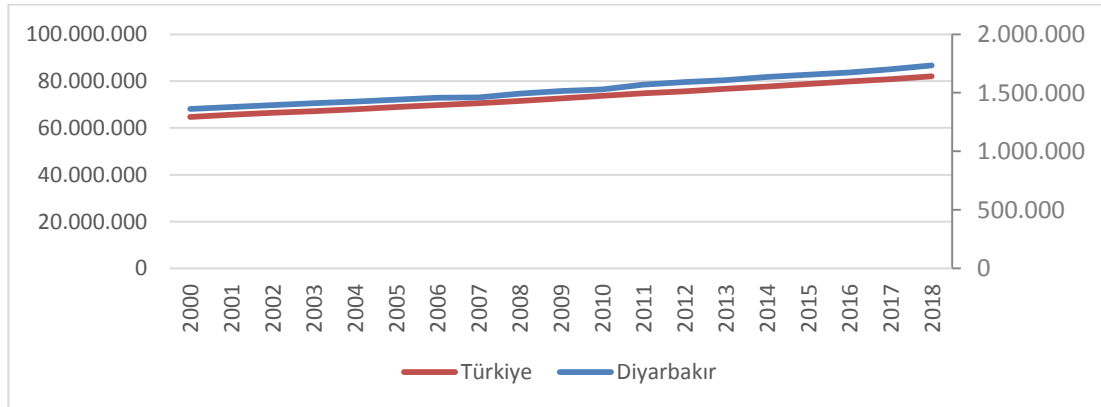

Şekil 3.17: Banka Kredileri (Bin TL)

Sonuç olarak, bankalar ile ilgili veriler konusunda, Diyarbakir ili istatistiklerinin çok düşük seviyelerde olduğu görülmektedir.

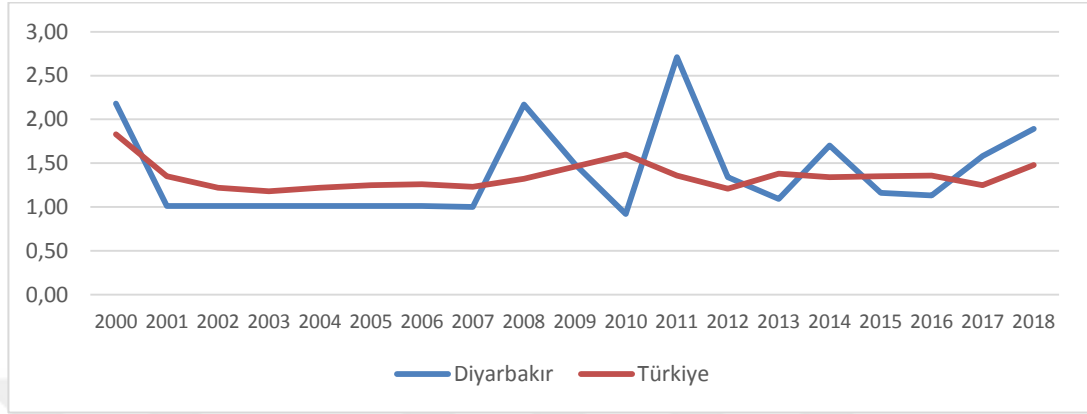
3.3.8. Nüfus

Mavi çizgi Diyarbakir ilini, kırmızı çizgi ise Türkiye genelindeki nüfus artış hızını temsil etmektedir. Türkiye nüfusu 2018 yılı itibariyle 82.003.882 milyon iken, Diyarbakir nüfusu 1.732.396 milyon olmuştur. Nüfus bir demografik göstergedir. Esasında, Diyarbakir ilindeki nüfus artışının daha fazla olması beklenmektedir çünkü doğurganlık oranları bakımından yüksek iller arasında bulunmasına rağmen, her yıl vermiş olduğu göçlerden dolayı nüfus miktarındaki artış beklenenin altında gerçekleşmektedir. Aşağıda verilen Şekil 3.18’de Diyarbakir ilinin ve Türkiye’nin nüfus miktarları gösterilmektedir.

Şekil 3.18: Türkiye ve Diyarbakir Nüfusu

Şekil 3.18’de Diyarbakır ilinin nüfus artışı çok fazla görülmemekle birlikte bir artış söz konusudur. Nüfus artış hızının verildiği Şekil 3.19, daha açık olarak nüfus değişimleri görülmektedir.

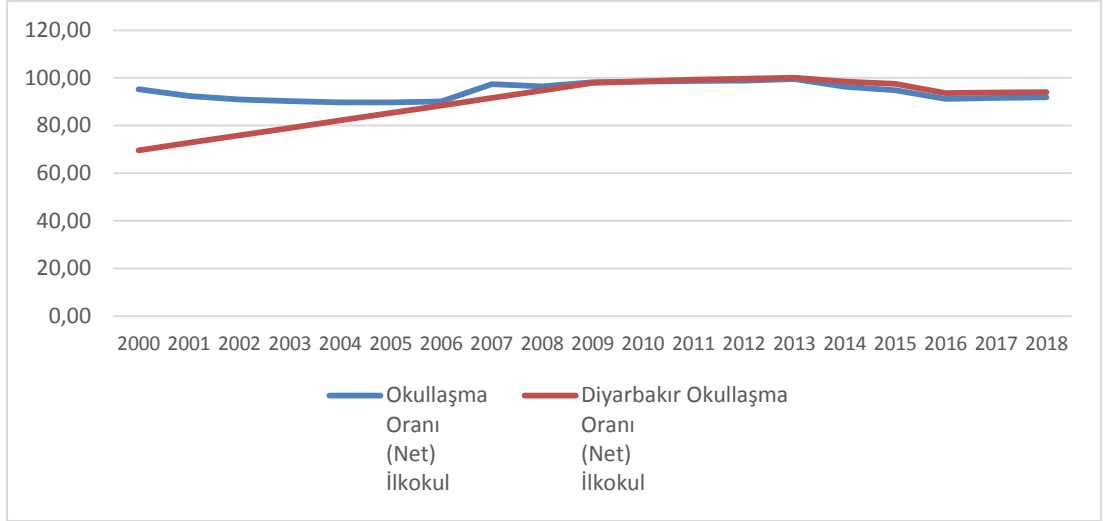

Şekil 3.19: Nüfus Artış Hızı (%)

Şekil 3.19’a göre, Diyarbakır nüfus artış hızını temsil eden mavi renk, özellikle 2006 yılında itibaren inişli çıkışlı bir dağılıma sahiptir. Bu hızlı ve keskin nüfus değişimi Türki’ye genelinde gözlemlenmemektedir. Türkiye genelindeki nüfus artışları %1,21 ile %1,83 arasında değişirken, Diyarbakır ilinde %0,92 ile, %2,71 arasında değişiklik göstermektedir.

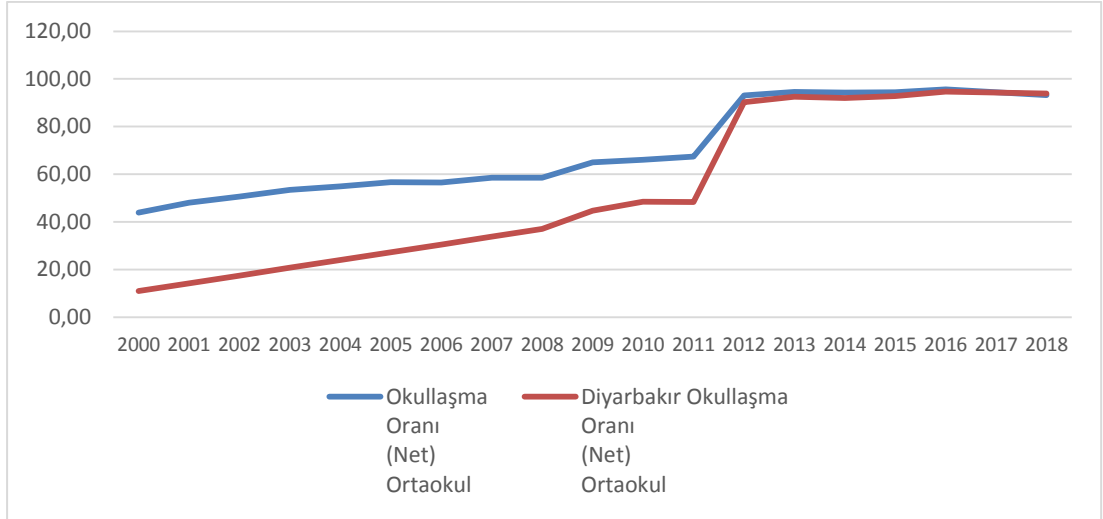
3.3.9. Eğitim

Eğitim alanında okullaşma oranlarına hem ilkokul hem de ortaokul düzeyinde bakılmaktadır. Bu çerçevede Diyarbakır ilinin eğitim seviyesi hakkında fikir edinmek amaçlanmaktadır. Eğitim’de ekonomik göstergede etkili olan değişkenlerden bir tanesi ve en önemlisidir. Eğitim seviyesi daha yüksek olan ülkelerin daha iyi ekonomiye sahip oldukları gözlemlenmekte iken, eğitim seviyesi düşük olan ülkelerdeki ekonomik seviyenin de daha az olduğu görülmektedir. İlkokul düzeyindeki okullaşma oranı Şekil 3.20’de verilmektedir.

Şekil 3.20: Okullaşma Oranı (Net İlkokul)

Şekil 3.20’de görüldüğü üzere Diyarbakır ilindeki okullaşma oranı 2000’li yıllarda Türkiye genelinin aşağılarında iken, 2007-2008 yıllarında Türkiye okullaşma oranlarını yakaladıkları görülmektedir ve sonrasında Türkiye ile benzer bir seyir izlemektedir. 2018 yılında Diyarbakır ilinde ilkokul düzeyinde okullaşma %94 civarlarında iken Türkiye genelinde bu rakam takribi %91 olarak gerçekleşmiştir. Şekil 3.21’de ise ortaokul seviyesinde okullaşma oranları gösterilmektedir.

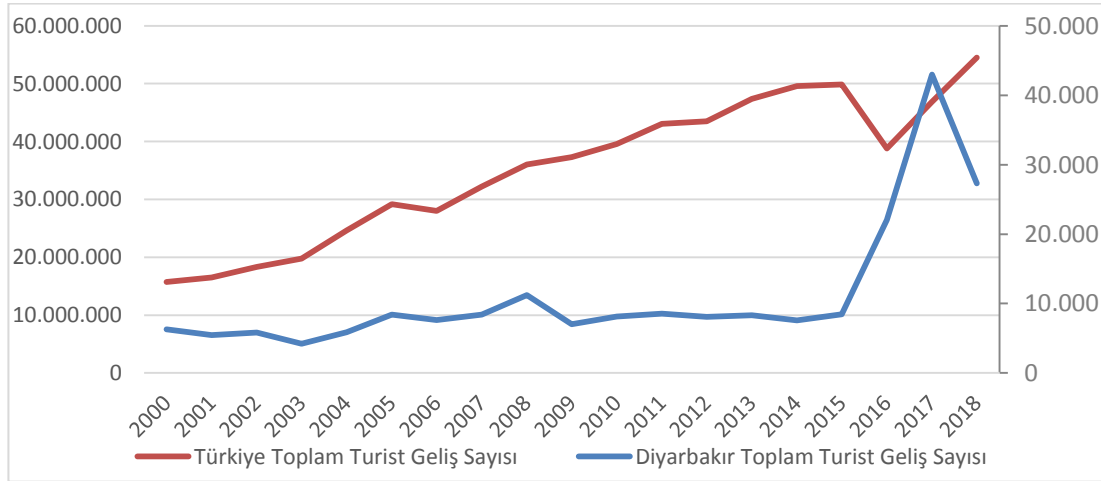
Şekil 3.21: Okullaşma Oranı (Net Ortaokul)

Şekil 3.21’de görüldüğü üzere, ortaokul düzeyinde okullaşma oranları benzer seyir izlemektedir. 2011 yılına kadar hem Diyarbakır hem de Türkiye genelinde bir

artış söz konusu iken, 2011 yılında ufak bir düşüş sonrasında tekrar yükseliş görülmektedir. Örneğin, Diyarbakır ilinde 2011 yılında ortaokul düzeyinde okullaşma oranı %48.33 iken, 2012 yılında bu rakam 2 kata yakın artarak %90,23 gerçekleşmiştir ve artarak 2018 yılında takribi %93,93 olmuştur. Bu rakam Türkiye genelindeki ortaokul düzeyindeki okullaşma oranı olan %93,28'den yüksektir. Diyarbakır ili için okullaşma oranlarında büyük aşama kaydettiğini ve Türkiye ortalamasını yakaladığı söylenebilir.

3.3.10. Turizm

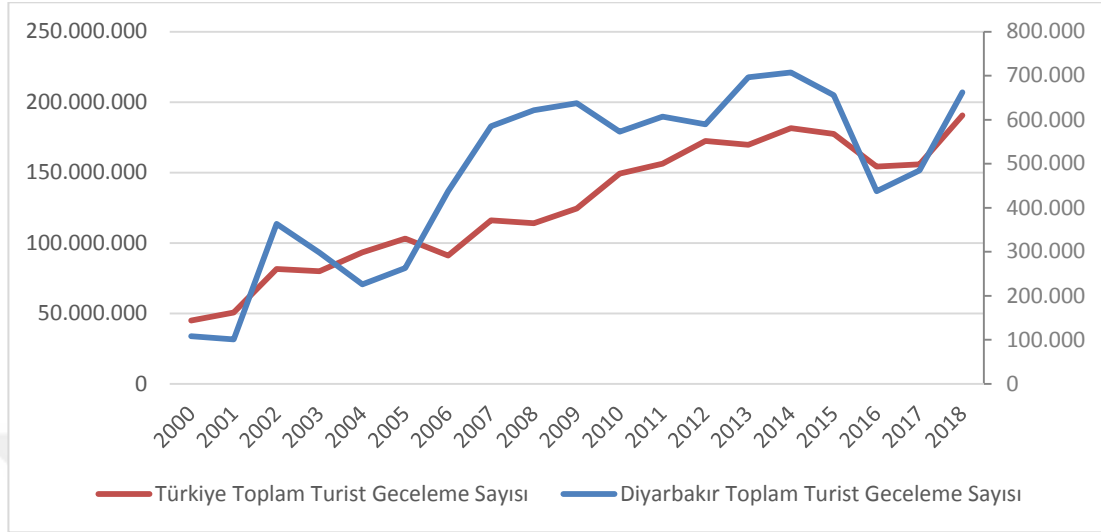
Turizm'de bir ülkenin bir kentin ekonomik olarak gelişmesinde katkı sağlayan kalemlerden bir tanesidir. Bundan dolayı, birçok ülke veya şehir marka şehir veya marka ülke olma çerçevesinde ülkesine ve kentine turist çekmeye çalışmaktadır. Turizm bakımından Diyarbakır ili potansiyeli olan bir kent olmasına karşın, istatistikler ilin fırsatlarının çok iyi kullanamadığını göstermektedir. Bu kapsamda ile ve Türkiye'ye gelen turist sayısı ve gelip geceleleyen turist sayısı değerlendirilmektedir. İlk olarak, toplam turist gelen sayısı aşağıda Şekil 3.22'de verilmektedir.

Şekil 3.22: Toplam Gelen Turist Sayısı

Şekil 3.22'e göre, Diyarbakır iline gelen toplam turist sayısı 2000 yılında 6.288 iken, 2018 yılında 27.309'a yükselmiştir ve 18 yıl içerisinde yaklaşık 4,5 kat artmıştır. Türkiye geneline baktığımızda ise 2000 yılında 15.743.037 turist gelirken,

2018 yılında bu rakam 54.496.025 olmuştur. Toplam turist geceleme sayısı ise Şekil 3.23’de gösterilmektedir.

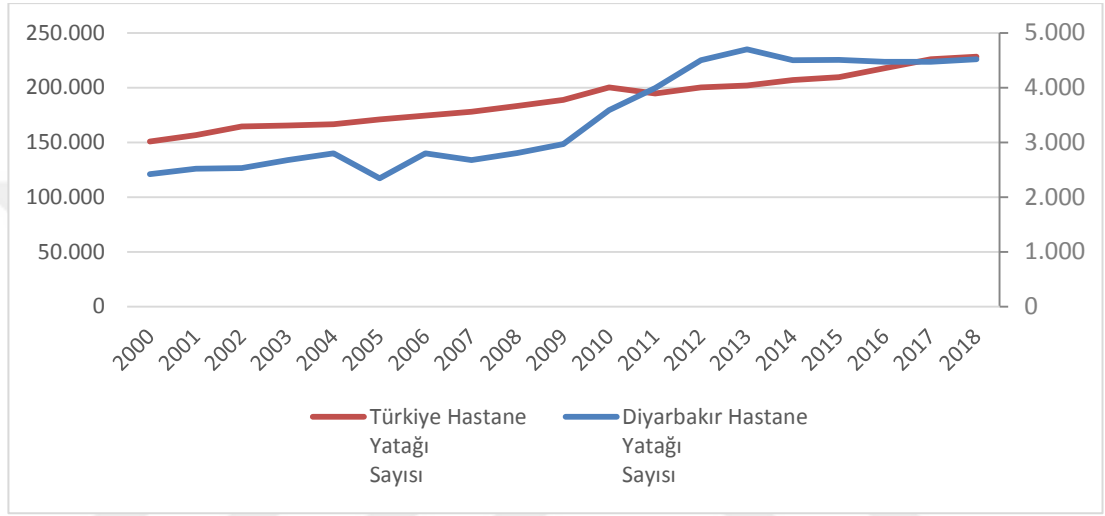
Şekil 3.23: Toplam Turist Geceleme Sayısı

Şekil 3.23’deki seyirde, gelen turist sayısı ile benzerlik göstermektedir. Türkiye genelinde toplam turist geceleme sayısı yıllar itibariyle artış gösterirken, Diyarbakır verileri ise sağ ekseninde kullanılan ikincil eksen verilerine göre artış ve azalışlar gösterebilmektedir. Spesifik olarak, Diyarbakır ilindeki toplam turist geceleme sayısı 2000 yılında 108.419 iken, 2018 yılında bu rakam yaklaşık 6,5 kat artarak 662.295 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye genelinde ise 2000 yılında toplam turist geceleme sayısı 44.986.605 iken, 2018 yılında bu rakam takribî beş kat artarak 190.686.722 olarak gerçekleşmiştir. Esasında 18 yıllık zaman dilimi içerisinde Diyarbakır ilinde toplam turist geceleme sayısı Türkiye genelinden daha fazla artmıştır.

Kısaca, Diyarbakır ili turizm açısından hem tarihi hem doğası ile büyük potansiyele sahiptir. Hatta, geleneksel lezzetleri ile turizm noktası olması için çok yönü bulunan bir kenttir. Bu noktada şehrin yöneticilerine ve söz sahiplerine büyük görev düşmektedir.

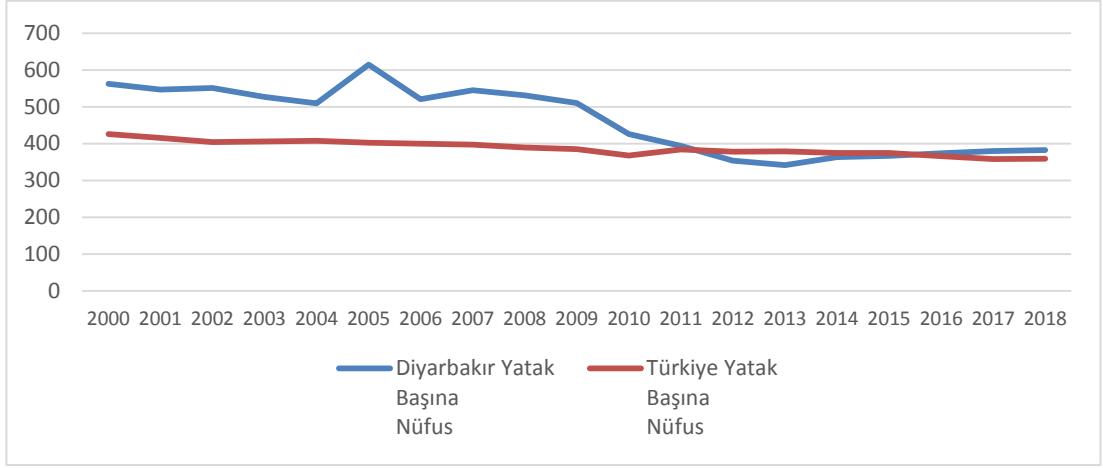
3.3.11. Sağlık

Sağlık göstergeleri de bir ülkenin, bir kentin gelişmişlik düzeyleri hakkında bilgi vermektedir. Bu bakımdan ekonomik olarak değerlendirmelerde sağlık verileri de dahil edilmektedir. Bu tez çalışmasında hastane yatak sayısı, yatak başına nüfus, doktor sayısı, doktor başına nüfus sayıları verilmektedir. İlk olarak aşağıda verilen Şekil 3.24’de hastane yatak sayıları verilmektedir.

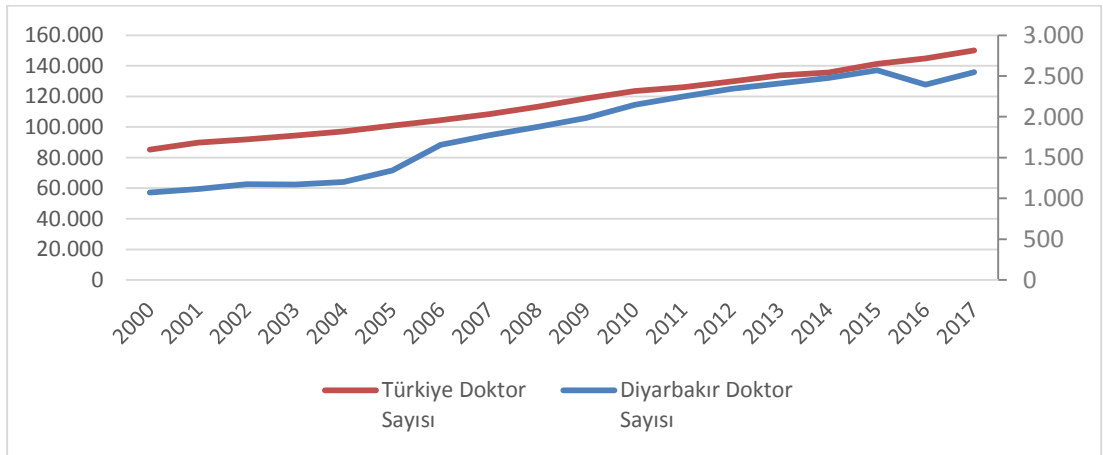
Şekil 3.24: Hastane Yatak Sayısı

Şekil 3.24’de hastanelerdeki yatak sayısının Türkiye genelinde azda olsa artarak devam ettiği gözlemlenirken, Diyarbakır ilindeki yatak sayısı çok ufak artışlarla 2018 yılında 4.250 olarak gerçekleşmiştir. 2000 yılındaki yatak sayısı ise 2.421’dir ve 18 yıl içerisinde yatak sayısı yaklaşık iki kat artmıştır. Türkiye genelinde ise 2000 yılında 150.855 iken, 2018 yılında yaklaşık 1,5 kat artarak 228.166 olarak gerçekleşmiştir. Yatak başına düşen nüfus istatistikleri ise aşağıda verilen Şekil 3.25’de gösterilmektedir.

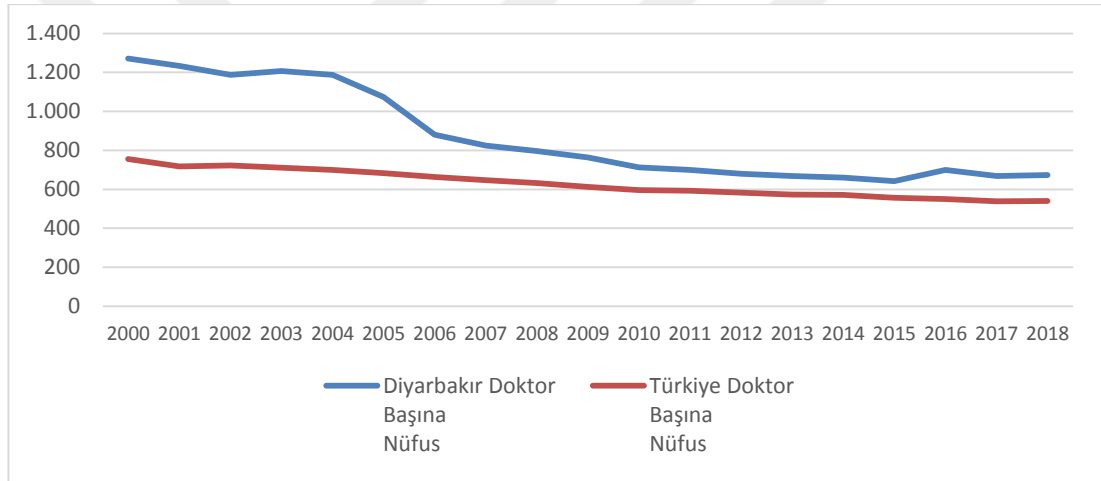
Şekil 3.25: Yatak Başına Nüfus

Şekil 3.25’de görüldüğü gibi, Türkiye genelinde yatak başına düşen nüfus sabit ilerlerken, Diyarbakır ilinde yatak başına düşen nüfusta 2005 yılından itibaren bir düşüş gözlemlenmektedir. Bu düşüşün 2013 yılına kadar devam ettiği sonraki yıllarda da çok az arttığı görülmektedir. 2000 yılında yatak başına nüfus Diyarbakır ilinde 563 iken, 2018 yılında bu rakam 383 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye’de ise yatak başına nüfus 2000 yılında 426 iken, 2018 yılında 359 olmuştur. Türkiye geneli ile Diyarbakır ilindeki doktor sayıları karşılaştırıldığında ise, Türkiye genelinde artan doktor sayısının, aslında, Diyarbakır ilinde de arttığı görülmektedir. Aşağıda verilen Şekil 3.26’da doktor sayısındaki artış miktarları gösterilmektedir. Diyarbakır ilindeki doktor sayısındaki yükseliş, Türkiye geneline göre çok düşük olduğu için sabit bir şekilde görülmektedir.

Şekil 3.26: Doktor Sayısı

Doktor sayısı rakamsal olarak değerlendirildiğinde, Diyarbakır ilindeki doktor sayısı 2000 yılında 1.072 adet iken, bu rakam 2018 yılında 2.572 olmuştur. Türkiye genelinde ise 2000 yılında 85.242 adet iken, 2018 yılında bu rakam 151.542 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Başka bir ifadeyle, Türkiye ve Diyarbakır ilindeki doktor sayısındaki artış yıllar itibariyle orantılıdır. Doktor başına düşen nüfus ile ilgili istatistiksel değerlendirme ve dağılım ise Şekil 3.27’de gösterilmektedir. Şekil 3.27’de görüldüğü üzere, doktor başına nüfus hem Türkiye hem de Diyarbakır genelinde azaldığı görülmektedir. Grafikte dikkat çeken nokta ise, Türkiye geneli azalış sabit iken, Diyarbakır ilinde 2001 yılında bir artış sonrasında tekrar bir düşüş olduğu gözlemlenmektedir. 2006-2007 yılından itibaren belli bir yıl sabit bir şekilde düşüş olmuştur.

Şekil 3.27: Doktor Başına Nüfus

Spesifik olarak doktor başına nüfus Diyarbakır ilinde 2000 yılında 1.271 iken, 2018 yılında bu rakam azalarak 674 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye genelinde ise 2000 yılında doktor başına nüfus 755 iken, 2018 yılında 541 olmuştur. Diyarbakır ilinde doktor sayısının az olduğu ve nüfus bazında doktor sayısının artması gerektiği görülmektedir.

Genel olarak, sağlık istatistikleri değerlendirildiğinde Diyarbakır ilinden ziyade Türkiye’nin sağlık hizmetlerini geliştirmesi ve iyileştirmesi gerektiğini rakamlar söylemektedir. Hastanelerdeki yatak ve doktor sayısının nüfusa oranla çok az olduğu söylenebilir. Diyarbakır ili çerçevesinde ise, doktor sayısının azlığı,

doktorların doğu illerinden ziyade batı illerini tercih etmeleri, sağlık hizmetlerinin iyileştirilememesi ve devletin sağlık konusunda uyguladığı politikalardan kaynaklandığı öngörülmektedir.

SONUÇ

Diyarbakır'ın kendine özgü bir sosyoekonomik yapısının olup olmadığının tespiti ve Türkiye ekonomisi içerisindeki yeri ile öneminin ortaya konulabilmesi açısından; cumhuriyetten günümüze kadar Türkiye'de uygulanan iktisat politikalarının incelenmesi, Diyarbakır ilinin ekonomik ve sosyal olarak gelişmişlik seviyesinin tablolar ile ortaya konulması, Türkiye ekonomisi içerisindeki yerinin ekonometrik olarak değerlendirilmesi ve temel ekonomik, sosyal ve demografik değişkenler çerçevesinde grafiksel olarak karşılaştırılması oldukça önem arz etmektedir. Çünkü, Osmanlı döneminde tarıma dayalı iktisat politikaları yerini, cumhuriyet döneminden itibaren sanayiye dayalı iktisat politikalarına bırakmıştır. Sanayiye dayalı iktisat politikaları ile amaçlanan ise, sermaye birikimini arttırmak, özel sektörü teşvik etmektir. 1980 yılından sonra Neo-liberal iktisat politikaları benimsenerek, ithalattan ziyade ihracata yönelik politikalar öncelikli olmuştur. Çünkü küreselleşen dünyada ülkeler birbirleri ile ilişkilidir ve finansal serbestleşmenin olduğu global dünya birbiri ile iç içedir.

Çalışmada yapılan ekonomik analizlerde Diyarbakır ve Türkiye için temel bileşenler analizi yapılmıştır. Temel bileşenler analizi sonucunda aşağıda görüleceği üzere 25 değişkenden sadece 5 tanesi, toplam değişkenlerin %89'unu açıklamaktadır. Bu değişkenler sırasıyla; kişi başına milli gelir, KBMG artış hızı, banka kredileri, büyüme hızı ve doktor başına nüfus verileridir.

Türkiye genelinde dört bileşen toplam değişkenleri %92 oranında açıklamaktadır. Başka bir ifadeyle, kişi başına milli gelir, KBMG artış hızı, banka kredileri ve büyüme hızı tüm veri setini %92 gibi anlamlı bir oranda açıklamaktadır.

Diyarbakır ili için temel bileşenler analizinde 25 veriden 5 tanesinin varyansı birden büyük çıktığından tüm verilerin bu beş bileşen ile aralarındaki korelasyon

analizi sonuçlarına göre değerlendirildiğinde bazı veriler ile temel bileşenler arasında negatif yönlü ilişki varken bazı veriler arasında pozitif ilişki söz konusudur. Korelasyon analizi, Türkiye için ise dört bileşen için yapılmıştır. Korelasyon analizinde bazı veriler arasında güçlü ilişki söz konusu iken, bazı değişkenler arasında negatif yönlü ilişki bulunmaktadır. Örneğin Diyarbakır için yapılan Korelasyon analizinde, DBN yani doktor başına nüfus verisi dışında kalan diğer 4 değişken açısından değerlendirildiğinde KGMGY dışında genel anlamda değişkenler arasında çoğunlukla pozitif yönlü ilişki bulunduğu ifade edilebilir. Bu aynı zamanda Korelasyon analizi sonucuna göre, 2000-2018 yılları içerisinde değerlendirildiğinde genel anlamda Türkiye ve Diyarbakır iline dair korelasyon analizi sonuçlarının benzeştiği söylenebilir.

Veri setinden ekonominin gidişatını belirleyen temel makroekonomik veriler çerçevesinde yapılan analiz öncesinde ilk olarak verilerin durağan olup olmadığına bakılarak, Birim Kök Testi Analiz sonucuna göre durağan hale getirilen seriler (değişkenler) Türkiye geneli ve Diyarbakır ili için ortaya çıkan sonuçların yine benzeştiği söylenebilir.

Ele alınan temel makroekonomik verilerin durağan hale getirildikten sonra en küçük kareler yöntemi kullanılarak yapılan regresyon analizi sonrası elde edilen bulgular, Diyarbakır ili için; ithalat ve ihracat değişim oranı, istihdam oranı ve enflasyon kişi başı milli gelir üzerindeki etkileri %5 düzeyinde çıkmıştır ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Türkiye için ise, işsizlik oranı istatistiksel olarak anlamlı değilken diğer veriler istatistiksel olarak anlamlıdır. Özellikle, enflasyon ile kişi başı milli gelir arasındaki p değeri 0,001 den küçük olduğu görülmektedir ve %1 anlamlılık düzeyinde ve çok yüksek düzeyde istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmaktadır. Dolayısıyla 2000-2018 yılları için belirli temel makroekonomik veriler kullanılarak yapılan regresyon analizi sonuçlarına göre Diyarbakır ili ve Türkiye geneli analiz sonuçlarının benzeştiği bir durum ortaya çıkmaktadır.

Çalışmanın başında paylaşılan Türkiye geneli ve Diyarbakır ili için verilen KBDG \$ ile KBDG'in yüzdesel değişimlerinin bulunduğu tabloda bulunan verilere bakıldığında, yıllar itibariyle verilerdeki artış ve azalışların yönünün aynı dönemlerde benzer oldukları görülecektir. Ancak özellikle kriz dönemlerinden

sonraki yıllar olan 2002 ve 2009 yıllarında, söz konusu verilerin Diyarbakır ili için yüzdesel olarak daha az küçüldüğü görülebilmektedir. Bu durum Türkiye ortalamasından farklı olarak, Diyarbakır ilinin kendine özgü sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel ve ülkeye oranla nispeten daha feodal olan toplumsal yapısının söz konusu olduğunu ve bu yapının kriz anlarında ve sonrasında, imece usulü şeklinde bir ticaret ve iş yapış tarzının bulunduğunu göstermektedir.

Küreselleşme olgusu ve dolayısıyla uluslararası ticaret ve finansal serbestleşme ile birlikte ulusların, dönemler itibariyle uyguladıkları iktisat politikaları benzerlik göstermektedir. Bu çalışmada uygulanan analizler göstermektedir ki, farklı sosyal, politik, ekonomik ve kültürel gelişmişlik düzeyleri ve ticaretin doğasına aykırı olacak şekilde rasyonel olmayan tutum ve davranışlarla yapılan iş yapış tarzına rağmen, Diyarbakır ili, Türkiye geneli ile sosyo-ekonomik gelişmişlik açısından benzerlik göstermektedir.

Her ne kadar Diyarbakır ili ekonomik olarak bazı verilerde Türkiye verileri ile beraber hareket ediyor gibi gözükse de, feodal kültürün toplumsal yaşama hakim olmasından kaynaklı ticari yaşama da sirayet etmesi gibi iç dinamikleri açısından farklı olduğu yönler vardır. 2001 krizinde Türkiye % 6 daralırken bu oran Diyarbakır'da %12.8 olarak gerçekleşmiştir. Daralma sonrası genişleme ise Türkiye'ye göre sınırlı kalmıştır. Buna karşın kişi başına düşen milli gelir artışında 2000-2008 dönemi arasında Türkiye'de iki kat artarken Diyarbakır'da dört kat artmıştır. 2001 krizi bir finansal krizdir dolayısıyla Diyarbakır ekonomisindeki daralma Türkiye ile benzer hareket etmiştir. Buna karşın 2008 krizi dış dünyada yaşanan bir krizdir ve Diyarbakır ekonomisi bu krizden Türkiye kadar etkilenmemiştir. Bu durum Diyarbakır'ın Türkiye ekonomisiyle bütünleşmediğini kendi iç dinamiklerinin bulunduğunun kanıtıdır. Kişi başına düşen gelir artışındaki bu fark Diyarbakır ilinin dinamizminin de göstergesidir. Aslında bu gelişmenin dış ticaret verilerine de yansması beklenirdi. Ancak etnisite nedenli olaylardan dolayı yatırım planlarının gecikmesi ve Diyarbakır ekonomisine gerekli desteklerin yapılmaması Diyarbakır ilinin dışa açılmasına engel teşkil etmiştir. İşsizlik oranları açısından Diyarbakır ilinin Türkiye ortalamasına göre daha fazla etkilendiği görülmektedir. Bunun birkaç nedeni bulunmaktadır. Öncelikle Diyarbakır ekonomisi

yeterli yatırım desteğini alamamaktadır. Bunun en güzel kanıtı bölge illerinden Gaziantep son 30 yılda ekonomik olarak çok gelişirken tarihi ve ekonomisi binlerce yıla dayanan Diyarbakır ekonomisinin yerinde saymasıdır. Bir diğer nedeni ise Diyarbakır ili bulunduğu coğrafi konum açısından Ortadoğu'ya açılan bir ekonomisi olması gerekirken bu yönde bir kalkınma politikasına dahil edilmemesidir. Yatırımın yeterli düzeyde olmaması bir diğer ifadeyle Türkiye ortalamasının altında kalması işsizlik sorununu da beraberinde getirmiştir.

Bir ekonominin gelişmesinde en önemli unsurlardan biri eğitim ve nitelikli işgücüdür. Diyarbakır 2000-2008 yılları arasında okullaşma oranında Türkiye'nin gerisinde iken 2009 yılında Türkiye oranını yakalamış ve 2009 yılı sonrası Türkiye ortalamasının üzerine çıkmıştır. Bu rakam Diyarbakır ekonomisinin iç dinamikleri açısından sıçrama yapmaya hazır olduğunun göstergesidir.

Diyarbakır ekonomisinin en talihsiz verilerinden biri turizm geliridir. Turist sayısı 2000-2018 yılları arasında 4,5 kat artmasına rağmen olması gereken düzeyin çok altındadır. Aynı dönemde Türkiye de 3,5 kat artmıştır. Diyarbakır'ın tarihi surları, sur içindeki tarihi binaları binlerce yıllık medeniyetin aynasıdır. Ancak yer yer belirtilen olumsuz toplumsal olaylar turist sayısı ve dolayısıyla turizm gelirinin artırılmasında en büyük engeldir.

Kentin ekonomisinin güçlendirilmesi ve Türkiye ekonomisi içindeki yerinin iyileştirilmesi için çalışma kapsamında yapılan öneriler aşağıda sıralanmaktadır.

- Bölgenin ticaret ve kültür pozisyonu olan Diyarbakır ilinin gelişen ekonomik potansiyeli ve artan yatırım taleplerinin devlet tarafından teşvik edilmesi kaçınılmazdır.
- Diyarbakır ilinin halkın gözünde olan resminin değiştirilmesi gerekmektedir. Etnik, kapkaç ve kaçakçılık olayları ile anılan Diyarbakır, verimli toprakları, turizm ve hayvancılık faaliyetleri ile anılması ile ilgili çalışmalara ağırlık verilmelidir.
- Diyarbakır ilinin en kayda değer problemlerinden birisi de devamlı göç veren bir kent konumunda olmasıdır. Göç veren değil de, göç alan bir

kent görünümü için istihdamın artırılması ve işsizliğin azaltılmasına yönelik çözümler üzerinde durulmalıdır.

- Diyarbakır ilinin nüfusunun çoğunluğu kent merkezlerinde yaşamaktadır. Kırsal alanlardaki verimliliği ve istihdam olanaklarını arttırmak hedeflenmelidir.
- Bölge için önemli bir fırsat olan GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi) ile tarımsal verimliliğin artırılması, çiftçiliğin teşvik edilmesi, tarımsal ürünlerin çeşitliliğini sağlamak, tarımsal sanayilere girdi sağlamak, kentin gelişimi için oldukça önemlidir. Ayrıca, tarımsal ürünlerde, ihrac edilebilir ürünlerin üretilmesinde kentin gelişimine katkı sağlayacağı öngörülmektedir.
- Ekonomik kalkınmada itici güç olan eğitim/öğretim ve teknolojik gelişme için talep yaratan yatırımlar yapılmalıdır. Böylece, toplumsal refahın ve halkın motivasyonu artırılarak Diyarbakır imajının gelişimine katkılar sağlanacaktır.
- Kamu yatırımlarının yanı sıra, özel yatırımların Diyarbakır ili için teşvik edilmesi sağlanarak yüksek gelirli istihdam imkânlarının genişletilmesi elzemdir. Böylelikle bölgeler ve şehirler arasındaki eşitsizliklerin önüne geçilmiş olunacaktır. Bu kapsamda Diyarbakırlı işadamlarına büyük görevler düşmektedir.

Özetle; uzun yıllardır maruz kaldığı sosyo-politik ve ideolojik nedenlerden dolayı adının hep olumsuz toplumsal olaylar ile anılması sebebiyle Diyarbakır'a yeterince yatırım yapılamamaktadır. Bununla beraber Diyarbakır, sahip olduğu zengin kültür ve inanç kaynaklarına rağmen yeteri kadar turizm geliri elde edememektedir. Ayrıca dış ticaret konusunda da gereği kadar gelişemediği veri olarak kabul edilecek olursa, tüm bu olumsuzluklara rağmen Türkiye geneli ile kıyaslandığında sosyo-ekonomik gelişmişlik açısından Türkiye ile benzerlik göstermesi, mevcut haliyle bile ne kadar güçlü bir toplumsal ve ekonomik yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Çalışmadan anlaşılacağı üzere, Diyarbakır'ın yukarıda sıralanan kendine özgü sorunlarının giderildiği bir durumda Türkiye ekonomisinin gelişimine sağlayacağı katkı oldukça önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- ADIGÜZEL, Muhittin, “Ekonomik Küreselleşmenin Türkiye Ekonomisine Etkileri”, **Akademik Bakış Dergisi**, 35, 1-20.
- AHMAD, Feroz, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, Yavuz Alogan (çev.), Sarmal Yayınevi, İstanbul 1995.
- AKIN, Fehmi, Serkan Bayraktar, “Erken Cumhuriyetin İktisadi Kurumlarından Biri: Ali İktisat Meclisi”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 29, s.115-121.
- ALMA, Özlem Gürünlü Alma, Özgül VUPA, “Regresyon Analizinde Kullanılan En Küçük Kareler ve En Küçük Medyan Kareler Yöntemlerinin Karşılaştırılması”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Fen Dergisi (E-Dergi)**, 3/2, 219-229.
- ARSLAN, Rıfki, Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu, **Diyarbakır: Müze Şehir**, YKY, İstanbul, 1999, 80-107.
- AYDEMİR, Cahit, Barış ÜLKER, “Diyarbakır İline Ait Bölgesel Kalkınma Analizi Ve Karacadağ Kalkınma Ajansı", **Dicle Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi** 5, 9, 67-80.
- AYDIN, Üzeyir **Türkiye’de 1980 Sonrası Dönemde Yaşanan Ekonomik Krizlerin Analizi**, İktisadi Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.
- BAGLIVO, Jenny A., *Mathematica Laboratories For Mathematical Statistics: Emphasizing Simulation And Computer Intensive Methods*, **ASA-SIAM Series on Statistics and Applied Probability**.
- BAYRAK, Metin, Osman Cenk KANCA, "Türkiye’de 1970-2011 Yılları Arasında Oluşan Ekonomik ve Siyasi Gelişmelerin Seyri", **Akademik Bakış Dergisi**, 35, 1-20.
- BEYSANOĞLU, Şevket, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Akkoyunlular’dan Cumhuriyete Kadar**, Diyarbakır Belediyesi Diyarbakır’ı Tanıtma Yayınları, 1996.
- BEYSANOĞLU, Şevket, **Diyarbakır Coğrafyası**, Şehir Matbaası, İstanbul 1962.

- BORATAV, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, İmge Kitabevi, Ankara, 2014.
- BURTAN DOĞAN, Bahar, Mehmet KAYA, “Yoksullukla Mücadelede Mikro Kredi Sistemi: Diyarbakır Örneği”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, 12, 144-170.
- BURTAN DOĞAN, Bahar, “2012 Yeni Teşvik Yasası Öncesinde ve Sonrasında Diyarbakır’da Özel Yatırımlar”, 16, 397-420.
- BULDUK, Üçler, “Hülasa-i Ahvalı’l-Buldan’a Göre 19. Yüzyılda Diyarbakır Şehri”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır**, Ankara 2008, 187-199.
- BULUT, Mehmet, “1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye’de Devletçiliğe Geçiş”, **Bilig**, 26, 77-101.
- ÇAVDAR, Tevfik **Türkiye’de Liberalizm (1860-1990)**, İmge Kitabevi, Ankara 1992.
- ÇEVİK, Mehmet, Özkan DEMİR, “Etibank Ergani Bakır İşletmesi'nin Kuruluşu Ve Elazığ’ın Maden İlçesine Getirdikleri”, **Electronic Turkish Studies**, 9/7, 27-40.
- DAĞDEMİR, Özcan ve Abdullah Mesud KÜÇÜKKALAY, “Türkiye’de 1960-1980 Müdahale Dönemi Ekonomileri: İktisat Politikaları Ve Makro Ekonomik Göstergeler Açısından Bir Karşılaştırma” **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 3, s.121-139.
- DE GEER, Sara Van, “Least squares estimation with complexity penalties”, **Mathematical Methods of Statistics**, 10/3, 355-374.
- DEĞERLİYURT, Mehmet, Recep AKSU, M.Yasir AYDOĞMUŞ, Mehmet Fatih KAYA ve Ercan TÜRKMEN, "Diyarbakır Kültür Turizmine İlişkin Coğrafya Öğretmen Adaylarının Bakış Açılarının Belirlenmesi." **Turkish Studies Volume 8**, 9, 1045-1057.
- DENLİ, Muzaffer, Ramazan DEMİREL ve Abdullah SESSİZ, “Diyarbakır İli Hayvansal Üretime Dayalı Gıda Sanayisinin Durumu”, **Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi**, 6/1, 133-141.
- DENİZ, Hikmet, **Diyarbakır Dış Ticareti 2018**, Karacadağ Kalkınma Ajansı, 2019.
- DİE, **Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, Yayın No: 683, Ankara 1973.
- DİKAD, Diyarbakır’da Kadın Girişimciliğin Durumu, <https://rawest.com.tr/wp-content/uploads/2018/11/Diyarbakirda-Kad%C4%B1n-Girisimciliginin-Durumu.pdf>, Erişim tarihi: 06.08.2019.
- DİSİAD, <http://disiad.org.tr/tuzuk/>, Erişim Tarihi: 05.09.2019.

DİYARBAKIR Valiliği, **2000'e Beş Kala Diyarbakır**, Dicle Üniversitesi Basımevi, Diyarbakır, 1995, 145.

DPT, **Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)**, Ankara 1963.

DPT, **İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)**, Ankara 1968.

DPT, **Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)**, Ankara 1973.

DPT, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)**, Ankara 1979.

DPT, **Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)**, Ankara 1985.

DPT, **Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)**, Ankara 1990.

DPT, **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)**, Ankara 1996.

DPT, **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Ankara 2000.

DPT, **Yeni Strateji ve Kalkınma Planı Üçüncü Beş Yıl, 1973-1977**, Ankara 1998.

DTB, Diyarbakır Ticaret Borsası,
<http://www.diyarbakirtb.org.tr/borsa/index.php/borsamiz/tarihce>, Erişim Tarihi: 04.08.2019.

DTSO, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası, <http://www.dtso.org.tr/kurumsal-bilgiler/tarihce/>, Erişim Tarihi: 05.09.2019.

DÜŞÜNDERE, Ayşegül Taşöz, “1992-2018 Dönemi için Gece Işıklarıyla İl Bazında GSYH Tahmini: 2018’de 81 İlin Büyüme Performansı”, **Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı Değerlendir Notu**, Mart 2019.

EKZEN, Nazif, **Türkiye Kısa İktisat Tarihi: 1946’dan 2008’e**, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2009.

EMHAN, Abdurrahim, Mustafa ZİNDİRKIRAN ve Cenk AKSOY, “Diyarbakır İlindeki Sanayi İşletmelerinin Temel Sorunlarına İlişkin Bir Alan Araştırması”, **Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 50, 150-157.

ERKAN, Birol, “Türkiye’de 1980 Sonrası Merkez Bankası Politikaları”, **PhD Program, Celal Bayar University**, 1-25, 5-6.

EZER, Feyzullah, “1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye’ye Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları**, 158-162.

GAİB, <https://www.gaib.org.tr/Home/Hakkimizda>, Erişim Tarihi: 05.09.2019.

GAP İDARESİ BAŞKANLIĞI, **Proje ve Faaliyetler**, <http://www.gap.gov.tr/proje-ve-faaliyetler/insani-ve-sosyal-gelisme-genel-koordinatordugu/sosyal-projeler>, Erişim Tarihi: 22.08.2019.

GÖKTÜRK, Atilla, “Zorunlu Göç ve Bir Kent: Diyarbakır”, **II. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Toplum ve Göç**, DİE Yayınları, Ankara, 1997, 356-367.

GUJARATI, Damodar N., **Temel Ekonometri**, Ümit Şenesen ve Gülay Günlük Şenesen (çev.), Litaratür Yayıncılık, 2.Baskı, İstanbul, 2001.

GÜNEY, Emrullah, “Diyarbakır'da Sanayileşme”, **Türk Coğrafya Dergisi**, Sayı. 32, 11-34.

GÜNSİAD, <http://www.gunsiad.org/>, Erişim Tarihi: 05.09.2019.

GÜRİŞ, Selahattin, Ebru ÇAĞLAYAN, **Ekonometri: Temel Kavramlar**, Der Yayınları, İstanbul, 2000.

HEPAKTAN, C. Erdem, "Türkiye'nin Dönüşüm Sürecinde Dış Ticaret Politikaları, 2." **Ulusal İktisat Kongresi**, İzmir, 20-22.02.2018, 1-22.

İŞKUR, Diyarbakır İşgücü Piyasası Araştırma Raporu, 2015, <https://media.iskur.gov.tr/14932/diyarbakir.pdf>, Erişim Tarihi: 25.07.2019.

KAHRAMAN, Serpil, Gizem ŞİŞMANOĞLU, “Atatürk Dönemi İktisadi Devletçi Sanayileşme Politikaları”, **Iğdır University Journal of Social Sciences**, 17, 627-656.

KANCA, Osman, "1950-1960 Arası Türkiye'de Uygulanan Sosyo-Ekonomik Politikalar / Socio-Economic Policies Applied In Turkey Between The Years Of 1950-1960." **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 9, 47-63.

KARACADAĞ Kalkınma Ajansı, Diyarbakır Sanayi Profiline Oluşturulması, 2018, https://www.karacadag.gov.tr/Dokuman/Dosya/www.karacadag.org.tr_44_RD1O60HP_diyarbakir_ili_sanayi_profilinin_olusturulmasi_projesi.pdf, Erişim Tarihi: 03.08.2019.

KARACADAĞ Kalkınma Ajansı, Diyarbakır Lojistik Merkez Raporu, 2013, https://www.karacadag.gov.tr/Dokuman/Dosya/www.karacadag.org.tr_164_DN5E23KI_diyarbakir_lojistik_merkez_raporu.pdf, Erişim Tarihi: 06.09.2019.

KARAGÖL, Erdal Tanas, **Ak Parti Dönemi Türkiye Ekonomisi**, SETA Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Ankara 2013.

KARAGÖL, Erdal Tanas, **Cari Açık Tartışmaları Gölgesinde Küresel Ekonomik Kriz Ve Türkiye Ekonomisi**, SETA Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Ankara 2011.

- KARLUK, Rıdvan, **Cumhuriyet'in İlanından Günümüze Türkiye Ekonomisinde Yapısal Dönüşüm**, Beta Yayınları, İstanbul 2007.
- KEYDER, Çağlar, Nazan ÜSTÜNDAĞ, "TESEV 'Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Sosyal ve Ekonomik Öncelikler' Raporu Bolum IV", **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Kalkınmasında Sosyal Politikalar**, İstanbul, 2006.
- KILIÇBAY, Ahmet, **Türk Ekonomisi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1991.
- KOÇTÜRK, Osman Murat, Meryem GÖLALAN, "1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi" **Üçüncü Sektör Kooperatifçilik**, 48-65.
- KOSGEB, <https://www.kosgeb.gov.tr/site/tr/genel/detay/337/vizyon-ve-misyon>, Erişim Tarihi: 05.09.2019.
- KURUÇ, Bilsay, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1987.
- KURTOĞLU, Ramazan, **Türkiye Ekonomisi (1838-2010)**, Destek Yayınları, İstanbul 2017.
- MÜSİAD, <http://www.musiad.org.tr/tr-tr/musiadla-tanisin?Branch=diyarbakir>, Erişim Tarihi: 05.09.2019.
- MTA, Diyarbakır İli Maden ve Enerji Kaynakları, 2005, http://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/Diyarbakir_Madenler.pdf, Erişim Tarihi: 05.08.2019.
- ORHUNBİLGE, Neyran, **Uygulamalı Regresyon ve Korelasyon Analiz**, Nobel Yayıncılık, Ankara 2017.
- ÖĞÜTEN, Tahir, Çiğdem ÇADIRCI, "Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Diyarbakır'da İktisadi-Mali ve Sosyal Yapı" **Gazi Akademik Bakış**, 7/13, 141-170.
- ÖZDEMİR, Ünal, Güzin Kantürk YİĞİT ve Muhammed ORAL, "Cumhuriyetten Günümüze Ekonomi Politikaları Bağlamında Türk Dış Ticaretinin Gelişimi - Turkish Foreign Trade Development In the Context of Economical Policies from The Foundation of Turkish Republic to Today." **Doğu Coğrafya Dergisi**, 35, 149-171.
- ÖZDEMİR, Volkan, "Türkiye'de Planlı Kalkınma Deneyimleri", **Marmara Üniversitesi**, 2013, https://dumludag.files.wordpress.com/2013/09/ozdemir_planlama.pdf, Erişim Tarihi (09.07. 2019), 1-27.

- ÖZER, Mehmet Halis, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında İktisat Politikalarının Diyarbakır ve Çevresindeki İktisadi Yansımaları (1923-1935)”, **CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, 10, 142-161.
- ÖZER, Mehmet Halis, Cenk AKSOY, “İktisadi Konulu Sivil Toplum Kuruluşlarının Kent Ekonomisinin Gelişimindeki Yeri: Teorik Çerçeve”, **Akademik Bakış Dergisi**, 54, 387-393.
- ÖZTÜRK, Salih, Deniz ÖZYAKIŞIR, “Türkiye Ekonomisinde 1980 Sonrası Yaşanan Yapısal Dönüşümlerin GSMH, Dış Ticaret ve Dış Borçlar Bağlamında Teorik Bir Değerlendirmesi”, **Mevzuat Dergisi**, 94, 1-20.
- PAMUK, Şevket, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme Seçme Eserleri-II**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- PAMUK, Şevket, **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- PIÇAK, Murat, “Planlı Kalkınma Dönemi Türkiye İhracat Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme”, **Mevzuat Dergisi**, 13/148, 1-17.
- PIÇAK, Murat, Osman EROĞLU, “Osmanlı Döneminde Diyarbakır’ın Sosyo-Ekonomik Yapısı”, **Dusbed**, Sayı 20, 70-83.
- SEVÜKTEKİN, Mustafa, Mehmet NARGELEÇEKENLER, **Ekonometrik zaman serileri analizi: EViews uygulamalı**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2010.
- SORAL Bartu, **Türkiye’de Bitmeyen Ekonomik Kriz**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2009.
- SÖNMEZ, Mustafa, **Yerel Odaklı Gelişim İçin Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Sorunlar ve Çözüm Önerileri**, GABB Güneydoğu Anadolu bölgesi Belediyeler Birliği Bölge Raporu, Diyarbakır 2013.
- ŞİRİNER, İsmail, Yılmaz DOĞRU, “Türkiye Ekonomisi’nin Büyüme Dinamikleri Üzerine Bir Değerlendirme” **Yönetim Bilimleri Dergisi**, 3/2, 162-182
- TAKIM, Abdullah, "Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları Ve Sonuçları", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 67, 157-187.
- T.C. Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü, <http://www.dhmi.gov.tr/istatistik.aspx>, Erişim Tarihi: 06.09.2019.
- TOKATLIOĞLU, İbrahim, Fahriye ÖZTÜRK, "1950-1980 Yılları Arasındaki Dönemde Türkiye’de Uygulanan Para Ve Maliye Politikalarının Etkinliği." **Ekonomik Yaklaşım**, 19, 155-174.

- TOKGÖZ, Erdinç, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2004)**, İmaj Yayınevi, Ankara 2004.
- TURAN, Zübeyir, "2002-2012 Yılları Arasında Türk İktisat Politikasındaki Gelişmeler", **Academic Review of Economics & Administrative Sciences**, 8, 223-236.
- TURAN, Zübeyir, **Türkiye Ekonomisinde Kasım 2000-Şubat 2001 Krizleri**, TÜHİS, <http://www.tuhis.org.tr/dergi/agustos2005/makalezturan.pdf>, Erişim Tarihi: 11.09.2019.
- TURGUT, Serdar, **Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi: Ekonomik Kalkınma Süreçleri Üzerine Bir Deneme**, Adalet Matbaacılık, Ankara 1991.
- TÜİK, **Gayri Safi Yurtiçi Hasıla IV. Dönem: Ekim, Kasım, Aralık / 2008**, TÜİK Haber Bülteni, 2009.
- TÜİK, <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/>, Erişim Tarihi: 25.07.2019.
- TÜİK, http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1095, Erişim Tarihi: 05.09.2019.
- TÜİK, <https://biruni.tuik.gov.tr/ilgosterge/?locale=tr>, Erişim Tarihi: 05.09.2019
- Türkiye Cumhuriyeti Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, (2017) **81 İl Durum Raporu**, <http://www.ebso.org.tr/ebsomedia/usefullink/6131533781-il-sanayi-durum-raporupdf.pdf>, Erişim Tarihi: 22.08.2019.
- TÜRKİYE Odalar ve Borsalar Birliği, "Diyarbakır Ekonomik Yapısı ve Uygun Yatırım Alanları", **Ekonomik Rapor**, Aydoğdu Offset, Ankara, 1997, 120-132.
- UĞURLU, Erginbay, "Durağanlık Ve Birim Kök Sınamaları", **Ders Notları-Kitapçık 1**, 2009.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Osmanlı Öncesi Diyarbakır'ına Bir Bakış", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır**, Ankara, 2008, 17-37.
- YELDAN, Erinç, **Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- YENAL, Oktay, **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- YEŞİLAY, Rüstem Barış, "Devletçiliğin Türkiye Ekonomisindeki İzduşümleri", **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 19, 117-132.
- YÜKSEL, Emincan, "Değişen 2023 Hedefler", **Doğruluk Payı**, <https://www.dogrulukpayi.com/bulten/11-kalkinma-plani-2023-hedeflerini-degistirdi>, Erişim Tarihi: 10.07.2019.

https://www.academia.edu/2402640/Dura%C4%9Fanl%C4%B1k_Birim_K%C3%B6k_S%C4%B1namalar%C4%B1, Erişim Tarihi: 07.09.2019.

<http://www.desob.com.tr/index.php#>, Erişim Tarihi: 05.09.2019.

<https://www.haberler.com/gap-gidem-yatirimcinin-hizmetinde-haberi/>, Erişim Tarihi: 05.09.2019.

<https://www.haberturk.com/gundem/haber/768692-tutun-fabrikasi-acik-cezaevi-oldu>, Erişim Tarihi: 06.09.2019.

<https://www.karacadag.gov.tr/kurumsal/>, Erişim Tarihi: 05.09.2019.

<https://www.madensektor.com/item/limak-cimento-sanayi-tic-a-s-ergani-cimento-fabrikasi/>, Erişim Tarihi: 06.09.2019.

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1067, Erişim Tarihi: 25.07.2019.

https://www.ekodialog.com/istatistik/buy_hizlari.html (23.06.2019).

<https://www.nufusu.com/il/diyarbakir-nufusu>, Erişim Tarihi: 25.07.2019.

EKLER

Ek Tablo 1: Diyarbakır İlinin Korelasyon Analiz Sonuçları

Kişi Başına Milli Gelir \$ %		Kişi Başına Milli Gelir \$		Büyüme Hızı		
Anlamlılık	Pearson Korelasyon	Anlamlılık	Pearson Korelasyon	Anlamlılık*	Pearson Korelasyon	
,006	,610**	,346	,229	,000	,802**	Türkiye
,083	,408	,138	,353		1	Diyarbakır
,322	-,240	,000	,997**	,183	,319	Türkiye
,371	-,218		1	,138	,353	Diyarbakır
,000	,973**	,623	-,120	,089	,401	Türkiye
	1	,371	-,218	,083	,408	Diyarbakır
,134	-,357	,000	,948**	,269	,267	Türkiye
,116	-,373	,000	,914**	,127	,362	Diyarbakır
,001	,703**	,182	-,320	,766	,073	Türkiye
,016	,546*	,496	-,167	,738	,082	Diyarbakır
,247	-,279	,000	,974**	,131	,359	Türkiye
,137	-,354	,000	,799**	,202	,306	Diyarbakır
,000	,839**	,341	-,231	,022	,520*	Türkiye
,157	,338	,174	,325	,878	,038	Diyarbakır
,797	,063	,369	,219	,916	,026	Türkiye
,044	-,466**	,708	,092	,240	-,283	Diyarbakır
,006	-,601**	,020	,530*	,404	,203	Türkiye
,183	-,319	,170	-,328	,896	,032	Diyarbakır
,013	-,560*	,009	,582**	,223	,293	Türkiye
,096	-,393	,284	-,259	,902	-,030	Diyarbakır
,062	-,436	,000	,837**	,213	,299	Türkiye
,052	-,451	,000	,815**	,205	,305	Diyarbakır
,190	-,314	,798	-,063	,745	,080	Türkiye
,204	-,305	,375	,216	,310	,246	Diyarbakır
,207	-,303	,000	-,740**	,032	-,493*	Türkiye
,135	-,356	,001	-,703**	,025	-,512*	Diyarbakır
,047	-,460*	,000	,757**	,224	,293	Türkiye
,056	-,445	,001	,684**	,207	,303	Diyarbakır
,038	-,478*	,000	,736**	,298	,252	Türkiye
,039	-,477*	,004	,634**	,354	,225	Diyarbakır
,041	-,473*	,018	,534*	,510	,161	Türkiye
,078	-,414	,120	,369	,733	,084	Diyarbakır
,036	-,484*	,004	,626**	,375	,216	Türkiye
,033	-,492*	,003	,645**	,319	,241	Diyarbakır
,401	-,204	,011	,567*	,594	,131	Türkiye
,401	-,211	,000	,963**	,185	,327	Diyarbakır
,075	-,418	,000	,812**	,272	,266	Türkiye
,109	-,391	,000	,847**	,240	,292	Diyarbakır
,091	-,399	,000	,912**	,189	,315	Türkiye
,168	-,330	,175	,325	,656	,109	Diyarbakır
,228	-,290	,000	,911**	,096	,393	Türkiye
,394	-,208	,000	,873**	,291	,255	Diyarbakır
,092	-,398	,000	,823**	,183	,319	Türkiye
,091	-,399	,000	,813**	,092	,398	Diyarbakır
,181	,321	,000	-,824**	,150	-,343	Türkiye
,138	,353	,000	-,793**	,059	-,441	Diyarbakır
,065	,432	,000	-,903**	,239	-,284	Türkiye
,107	,382	,000	-,954**	,260	-,272	Diyarbakır
,056	-,446	,000	,848**	,211	,301	Türkiye
,055	-,447	,000	,918**	,195	,311	Diyarbakır
,006	,610**	,346	,229	,000	,802**	Türkiye
,083	,408	,138	,353		1	Diyarbakır

İthalat Değişim Oranı	İthalat Değeri Bin \$		İhracat Değişim Oranı		İhracat Değeri Bin \$	
	Anlamlılık	Pearson Korelasyon	Anlamlılık	Pearson Korelasyon	Anlamlılık	Pearson Korelasyon
,154	,455	,182	,230	,289	,473	,175
,038	,202	,306	,738	,082	,127	,362
,337	,000	,789**	,423	-,195	,000	,901**
,325	,000	,799**	,496	-,167	,000	,914**
,409	,228	-,290	,014	,556*	,194	-,312
,338	,137	-,354	,016	,546*	,116	-,373
,239	,000	,863**	,333	-,235	,000	,931**
,108	,000	,906**	,327	-,238		1
,404	,126	-,363	,020	,530*	,050	-,455
,193	,316	-,243		1	,327	-,238
,297	,000	,860**	,383	-,212	,000	,935**
,223		1	,316	-,243	,000	,906**
,253	,237	-,285	,059	,440	,135	-,356
1	,358	,223	,428	,193	,658	,108
,176	,936	-,020	,283	,260	,648	,112
-,258	,336	,233	,200	-,308	,293	,255
-,153	,000	,821**	,024	-,514*	,000	,726**
-,481*	,596	,130	,313	-,244	,860	-,043
-,148	,000	,850**	,071	-,423	,000	,785**
-,485*	,453	,183	,224	-,293	,895	,032
,094	,000	,877**	,259	-,273	,000	,898**
,057	,000	,878**	,245	-,280	,000	,893**
-,280	,943	,018	,147	-,346	,814	,058
-,092	,410	,201	,136	-,355	,383	,212
-,311	,109	-,379	,331	-,236	,020	-,527*
-,301	,141	-,350	,314	-,244	,034	-,489*
,025	,000	,871**	,212	-,300	,000	,857**
,002	,000	,847**	,272	-,265	,000	,795**
,035	,000	,855**	,206	-,304	,000	,837**
-,016	,000	,809**	,220	-,295	,000	,755**
-,039	,000	,756**	,254	-,275	,001	,681**
-,052	,005	,611**	,413	-,199	,022	,522*
-,034	,000	,819**	,202	-,306	,000	,763**
-,058	,000	,836**	,186	-,317	,000	,790**
,210	,102	,387	,221	-,294	,021	,523*
,340	,001	,712**	,655	-,113	,000	,872**
-,004	,000	,896**	,284	-,259	,000	,914**
,025	,000	,894**	,276	-,271	,000	,919**
,148	,000	,840**	,356	-,224	,000	,949**
,033	,010	,578**	,552	-,146	,084	,407
,143	,000	,836**	,428	-,193	,000	,945**
,251	,002	,655**	,254	-,275	,000	,822**
,111	,000	,856**	,292	-,255	,000	,882**
,007	,000	,919**	,261	-,271	,000	,933**
-,170	,000	-,804**	,362	,222	,000	-,858**
-,005	,000	-,881**	,334	,235	,000	-,908**
-,182	,000	-,866**	,276	,263	,000	-,921**
-,245	,000	-,800**	,175	,325	,000	-,907**
,106	,000	,882**	,242	-,282	,000	,905**
,136	,000	,872**	,147	-,346	,000	,945**
,154	,455	,182	,230	,289	,473	,175
,038	,202	,306	,738	,082	,127	,362

İşgücüne Katılma Oranı		İstihdam Oranı		İşsizlik Oranı	
Anlamlılık	Pearson Korelasyon	Anlamlılık	Pearson Korelasyon	Anlamlılık	Pearson Korelasyon
,905	5	,800	-,062	,063	-,435
,223	,293	,896	,032	,240	-,283
,011	,571*	,158	-,337	,666	,106
,009	,582**	,170	-,328	,708	,092
,018	-,537*	,140	-,352	,040	-,474*
,013	-,560*	,183	-,319	,044	-,466*
,000	,741**	,606	-,126	,439	,189
,000	,785**	,860	-,043	,293	,255
,024	-,516*	,474	-,175	,003	-,650**
,071	-,423	,313	-,244	,200	-,308
,001	,676**	,378	-,215	,767	,073
,000	,850**	,596	,130	,336	,233
,076	-,417	,690	-,098	,022	-,521*
,544	-,148	,037	-,481*	,287	-,258
,923	-,024	,192	-,313	,307	,247
,115	,374	,083	,408		1
,000	,952**	,021	,524*	,168	,330
,028	,504*		1	,083	,408
	1	,028	,504*	,115	,374
,015	,548*	,000	,980**	,010	,578**
,000	,885**	,546	,148	,172	,327
,000	,904**	,438	,189	,175	,324
,413	,199	,275	,264	,094	,395
,239	,284	,682	,101	,889	-,034
,607	-,126	,018	,537*	,712	,091
,691	-,098	,022	,523*	,619	,122
,000	,933**	,220	,295	,118	,371
,000	,918**	,099	,389	,121	,368
,000	,924**	,231	,289	,109	,380
,000	,926**	,075	,418	,079	,413
,000	,899**	,043	,469*	,054	,449
,000	,791**	,033	,490*	,088	,402
,000	,935**	,064	,432	,072	,421
,000	,948**	,061	,438	,088	,402
,483	,171	,041	-,473*	,944	,017
,028	,518*	,037	-,495*	,840	,051
,000	,876**	,482	,172	,206	,304
,000	,878**	,742	,083	,337	,240
,000	,771**	,790	-,066	,278	,262
,001	,691**	,035	,486*	,386	,211
,000	,769**	,737	-,082	,430	,192
,037	,482*	,104	-,385	,302	,250
,000	,875**	,571	,139	,196	,310
,000	,904**	,456	,182	,349	,227
,000	-,809**	,857	-,044	,282	-,260
,000	-,860**	,568	-,140	,468	-,177
,000	-,818**	,955	,014	,260	-,272
,001	-,676**	,328	,237	,401	-,204
,000	,884**	,601	,128	,182	,320
,000	,823**	,928	-,022	,257	,273
,905	,029	,800	-,062	,063	-,435
,223	,293	,896	,032	,240	-,283

Ticari Kuruluşlar Mevduat Bin TL	Enflasyon Oranı		Nüfus Artış Hızı		Nüfus	
	Anlamlılık	Pearson Korelasyon	Anlamlılık	Pearson Korelasyon	Anlamlılık	Pearson Korelasyon
,093	,022	-,522*	,712	-,091	,730	,085
,303	,025	-,512*	,745	,080	,205	,305
,674**	,001	-,691**	,903	-,030	,000	,805**
,684**	,001	-,703**	,798	-,063	,000	,815**
-,391	,055	-,447	,219	-,296	,102	-,387
-,445	,135	-,356	,190	-,314	,052	-,451
,815**	,009	-,580**	,782	-,068	,000	,931**
,795**	,034	-,489*	,814	,058	,000	,893**
-,429	,892	,033	,048	-,460*	,056	-,445
-,265	,314	-,244	,147	-,346	,245	-,280
,748**	,005	-,613**	,816	-,057	,000	,868**
,847**	,141	-,350	,943	,018	,000	,878**
-,322	,382	-,213	,893	-,033	,089	-,401
,002	,210	-,301	,246	-,280	,818	,057
,187	,056	-,445	,341	-,231	,373	,217
,368	,619	,122	,094	,395	,175	,324
,822**	,928	,022	,249	,278	,000	,812**
,389	,022	,523*	,275	,264	,438	,189
,918**	,691	-,098	,413	,199	,000	,904**
,440	,034	,487**	,182	,320	,287	,257
,940**	,044	-,466*	,973	-,008	,000	,998**
,944**	,061	-,438	,974	-,008		1
,031	,270	,267		1	,974	-,008
,174	,941	,018	,093	,397	,346	,229
-,351	,000	,996**	,310	,246	,041	-,473*
-,319		1	,270	,267	,061	-,438
,977**	,119	-,370	,822	,055	,000	,986**
1	,183	-,319	,900	,031	,000	,944**
,958**	,145	-,348	,818	,057	,000	,986**
,973**	,257	-,273	,839	,050	,000	,954**
,922**	,416	-,198	,853	,046	,000	,913**
,828**	,634	-,117	,915	,026	,000	,800**
,958**	,297	-,252	,828	,053	,000	,954**
,964**	,291	-,256	,862	,043	,000	,960**
,079	,364	-,220	,148	,345	,371	,218
,617**	,001	-,728**	,642	-,118	,000	,809**
,889**	,064	-,432	,747	-,079	,000	,952**
,887**	,042	-,485*	,670	-,108	,000	,966**
,813**	,015	-,550*	,974	,008	,000	,939**
,829**	,630	-,118	,918	-,025	,001	,677**
,793**	,008	-,590**	,797	-,063	,000	,931**
,544*	,004	-,625**	,788	-,066	,000	,722**
,943**	,042	-,471*	,979	-,006	,000	,988**
,870**	,114	-,374	,955	,014	,000	,936**
-,899**	,027	,507*	,902	,030	,000	-,944**
-,813**	,139	,352	,901	-,031	,000	-,882**
-,891**	,023	,517*	,899	,031	,000	-,969**
-,760**	,008	,592**	,992	,003	,000	-,877**
,939**	,045	-,465*	,989	,003	,000	,995**
,865**	,027	-,506*	,889	,034	,000	,957**
,093	,022	-,522*	,712	-,091	,730	,085
,303	,025	-,512*	,745	,080	,205	,305

Banka Kredileri Bin TL		Döviz Tevdiat Hesabı Bin TL		Tasarruf Mevduatı Bin TL	
Anlamlılık	Pearson Korelasyon	Anlamlılık	Pearson Korelasyon	Anlamlılık	Pearson Korelasyon
,815	,057	,841	-,049	,918	,025
,319	,241	,733	,084	,354	,225
,003	,636**	,118	,371	,004	,629**
,003	,645**	,120	,369	,004	,634**
,064	-,433	,122	-,367	,074	-,419
,033	-,492*	,078	-,414	,039	-,477*
,000	,818**	,005	,622**	,000	,810**
,000	,790**	,022	,522*	,000	,755**
,073	-,420	,292	-,255	,078	-,414
,186	-,317	,413	-,199	,220	-,295
,000	,732**	,031	,494*	,001	,716**
,000	,836**	,005	,611**	,000	,809**
,107	-,381	,228	-,290	,122	-,367
,813	-,058	,833	-,052	,947	-,016
,703	,094	,391	,209	,448	,185
,088	,402	,088	,402	,079	,413
,000	,875**	,001	,695**	,000	,835**
,061	,438	,033	,490*	,075	,418
,000	,948**	,000	,791**	,000	,926**
,031	,495*	,017	,539*	,038	,478*
,000	,947**	,000	,786**	,000	,947**
,000	,960**	,000	,800**	,000	,954**
,862	,043	,915	,026	,839	,050
,372	,217	,472	,176	,400	,205
,241	-,283	,569	-,139	,205	-,304
,291	-,256	,634	-,117	,257	-,273
,000	,976**	,000	,826**	,000	,979**
,000	,964**	,000	,828**	,000	,973**
,000	,982**	,000	,876**	,000	,986**
,000	,990**	,000	,916**		1
,000	,974**	,000	,964**	,000	,983**
,000	,893**		1	,000	,916**
,000	,996**	,000	,920**	,000	,996**
	1	,000	,893**	,000	,990**
,840	,050	,407	-,202	,942	,018
,008	,603**	,092	,409	,007	,612**
,000	,909**	,002	,671**	,000	,877**
,000	,929**	,001	,724**	,000	,897**
,000	,835**	,003	,651**	,000	,819**
,000	,780**	,000	,856**	,000	,827**
,000	,817**	,006	,607**	,000	,796**
,014	,551*	,111	,378	,016	,543*
,000	,936**	,000	,795**	,000	,946**
,000	,886**	,004	,626**	,000	,847**
,000	-,866**	,000	-,738**	,000	-,889**
,000	-,818**	,017	-,542*	,000	-,776**
,000	-,873**	,001	-,683**	,000	-,877**
,000	-,732**	,023	-,520*	,000	-,735**
,000	,937**	,000	,767**	,000	,938**
,000	,860**	,003	,643**	,000	,850**
,815	,057	,841	-,049	,918	,025
,319	,241	,733	,084	,354	,225

Toplam Turist Gecelene Sayısı	Toplam Turist Sayısı		Okullaşma Oranı (Net Ortaokul)		Okullaşma Oranı (Net İlkokul)	
	Anlamlılık	Pearson Korelasyon	Anlamlılık	Pearson Korelasyon	Anlamlılık	Pearson Korelasyon
,050	,920	,025	,604	,131	,577	,141
,255	,656	,109	,240	,292	,185	,327
,877**	,161	,335	,000	,828**	,000	,959**
,873**	,175	,325	,000	,847**	,000	,963**
,166	,280	,261	,173	,336	,580	,140
,208	,168	,330	,109	,391	,401	,211
,862**	,020	,528*	,000	,901**	,000	,930**
,822**	,084	,407	,000	,919**	,000	,872**
,378	,562	,142	,042	,484*	,146	,357
,275	,552	,146	,276	,271	,655	,113
,862**	,057	,444	,000	,852**	,000	,930**
,655**	,010	,578**	,000	,894**	,001	,712**
,316	,683	,100	,082	,421	,246	,288
,251	,893	,033	,923	,025	,167	,340
,397	,507	,162	,760	,077	,092	,409
,250	,386	,211	,337	,240	,840	,051
,408	,004	,627**	,000	,796**	,095	,405
,385	,035	,486*	,742	,083	,037	,495*
,482*	,001	,691**	,000	,878**	,028	,518*
,277	,035	,487*	,568	,144	,077	,428
,744**	,002	,670**	,000	,959**	,000	,832**
,722**	,001	,677**	,000	,966**	,000	,809**
,066	,918	,025	,670	,108	,642	,118
,235	,411	,200	,869	,042	,512	,165
,663**	,584	,134	,031	,509*	,000	,770**
,625**	,630	,118	,042	,485*	,001	,728**
,638**	,000	,743**	,000	,949**	,001	,723**
,544*	,000	,829**	,000	,887**	,006	,617**
,656**	,000	,756**	,000	,945**	,000	,746**
,543*	,000	,827**	,000	,897**	,007	,612**
,489*	,000	,820**	,000	,872**	,018	,549*
,378	,000	,856**	,001	,724**	,092	,409
,543*	,000	,800**	,000	,917**	,008	,605**
,551*	,000	,780**	,000	,929**	,008	,603**
,618**	,344	,230	,155	,350	,006	,619**
,926**	,329	,244	,000	,763**	1	1
,684**	,015	,550*	,000	,998**	,000	,744**
,683**	,031	,509*		1	,000	,763**
,868**	,034	,488*	,000	,899**	,000	,936**
,200		1	,031	,509*	,329	,244
,858**	,068	,428	,000	,914**	,000	,922**
1	,411	,200	,002	,683**	,000	,926**
,742**	,001	,696**	,000	,936**	,000	,834**
,682**	,029	,502*	,000	,965**	,000	,744**
,769**	,002	,658**	,000	,875**	,000	,854**
,671**	,074	,420	,000	,918**	,001	,729**
,817**	,008	,589**	,000	,928**	,000	,906**
,908**	,062	,437	,000	,847**	,000	,960**
,755**	,002	,663**	,000	,955**	,000	,843**
,850**	,019	,532*	,000	,932**	,000	,906**
,050	,920	,025	,604	,131	,577	,141
,255	,656	,109	,240	,292	,185	,327

Doktor Başına Nüfus		Yatak Başına Nüfus		Hastane Yatağı Sayısı	
Anlamlılık	Pearson Korelasyon	Anlamlılık	Pearson Korelasyon	Anlamlılık	Pearson Korelasyon
,776	-,070	,444	-,187	,475	,174
,260	-,272	,059	-,441	,092	,398
,000	-,956**	,000	-,766**	,000	,789**
,000	-,954**	,000	-,793**	,000	,813**
,196	,311	,151	,343	,124	-,365
,107	,382	,138	,353	,091	-,399
,000	-,960**	,000	-,839**	,000	,881**
,000	-,907**	,000	-,908**	,000	,933**
,052	,452	,104	,384	,070	-,424
,175	,325	,334	,235	,261	-,271
,000	-,952**	,000	-,830**	,000	,857**
,000	-,800**	,000	-,881**	,000	,919**
,110	,379	,189	,315	,128	-,361
,311	-,245	,984	-,005	,978	,007
,202	-,306	,968	-,010	,938	,019
,401	-,204	,468	-,177	,349	,227
,007	-,598**	,000	-,801**	,000	,845**
,328	,237	,568	-,140	,456	,182
,001	-,676**	,000	-,860**	,000	,904**
,534	,152	,456	-,182	,341	,231
,000	-,899**	,000	-,875**	,000	,928**
,000	-,877**	,000	-,882**	,000	,936**
,992	,003	,901	-,031	,955	,014
,340	-,232	,446	-,186	,437	,190
,003	,638**	,102	,387	,085	-,405
,008	,592**	,139	,352	,114	-,374
,000	-,829**	,000	-,861**	,000	,919**
,000	-,760**	,000	-,813**	,000	,870**
,000	-,824**	,000	-,832**	,000	,895**
,000	-,735**	,000	-,776**	,000	,847**
,002	-,654**	,001	-,708**	,000	,786**
,023	-,520*	,017	-,542*	,004	,626**
,000	-,723**	,000	-,786**	,000	,858**
,000	-,732**	,000	-,818**	,000	,886**
,018	-,536*	,090	-,400	,148	,345
,000	-,960**	,001	-,729**	,000	,744**
,000	-,830**	,000	-,918**	,000	,966**
,000	-,847**	,000	-,918**	,000	,965**
,000	-,942**	,000	-,843**	,000	,888**
,062	-,437	,074	-,420	,029	,502*
,000	-,923**	,000	-,882**	,000	,915**
,000	-,908**	,002	-,671**	,001	,682**
,000	-,895**	,000	-,859**	,000	,908**
,000	-,828**	,000	-,985**		1
,000	,901**	,000	,823**	,000	-,860**
,000	,803**		1	,000	-,985**
,000	,958**	,000	,870**	,000	-,910**
	1	,000	,803**	,000	-,828**
,000	-,912**	,000	-,881**	,000	,930**
,000	-,971**	,000	-,893**	,000	,925**
,776	-,070	,444	-,187	,475	,174
,260	-,272	,059	-,441	,092	,398

Doktor Sayısı		
Anlamlılık	Pearson Korelasyon	
,738	,082	
,195	,311	
,000	,914**	
,000	,918**	
,106	-,382	
,055	-,447	
,000	,970**	
,000	,945**	
,034	-,488*	
,147	-,346	
,000	,943**	
,000	,872**	
,080	-,411	
,578	,136	
,357	,224	
,257	,273	
,000	,747**	
,928	-,022	
,000	,823**	
,818	,056	
,000	,967**	
,000	,957**	
,889	,034	
,297	,252	
,015	-,548*	
,027	-,506*	
,000	,925**	
,000	,865**	
,000	,918**	
,000	,850**	
,000	,781**	
,003	,643**	
,000	,846**	
,000	,860**	
,052	,452	
,000	,906**	
,000	,921**	
,000	,932**	
,000	,971**	
,019	,532*	
,000	,958**	
,000	,850**	
,000	,957**	
,000	,925**	
,000	-,937**	
,000	-,893**	
,000	-,988**	
,000	-,971**	
,000	,975**	
	1	
,738	,082	
,195	,311	